

GENOCIDAS

IR

LIETUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO IR REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRAS

REZISTENCIJA

2013 2(34)

ISSN 1392-3463

GENOCIDAS IR
REZISTENCIJA

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

2013 2(34)

LIETUVOS
GYVENTOJŲ
GENOCIDO IR
REZISTENCIJOS
TYRIMO
CENTRAS

VILNIUS 2013

Redakcijos kolegija:

Vyriausiasis redaktorius

dr. ARŪNAS BUBNYS

Nariai:

KĘSTUTIS K. GIRNIUS (Vilniaus universitetas)

ALGIRDAS JAKUBČIONIS (Vilniaus universitetas)

KĀRLIS KANGERIS (Stokholmo universiteto Baltijos studijų departamentas, Švedija)

ANTANAS KULAKAUSKAS (Mykolo Romerio universitetas)

BRONIUS MAKKAUSKAS (Lenkijos mokslų akademijos Istorijos institutas)

HEINRIHS STRODS (Latvijos okupacijos muziejus, Latvijos universitetas)

SAULIUS A. SUŽIEDĖLIS (Milersvilio universitetas, JAV)

JOACHIM TAUBER (Nordost institutas Liuneburge, Vokietija)

ANTANAS TYLA (Lietuvos istorijos institutas)

VYTAUTAS TININIS (Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras)

LIUDAS TRUSKA (Vilniaus edukologijos universitetas)

Turiny – Contents

STRAIPSNIAI – ARTICLES

Mindaugas Pocius

- Lietuvos sovietizavimo sprendimų priėmimo ir kontrolės mechanizmas
1944–1946 m.: Maskvos emisarų vaidmuo 7
- The Decision-making and Control Mechanism of the Sovietisation
of Lithuania in 1944–1946: the Role of Moscow Emissaries 24

Juozapas Romualdas Bagušauskas

- Komunistų partijos ideologinė apologetika slopinant lietuvių tautos
pasipriešinimą (1944–1953 m.) 26
- The Communist Party's Ideological Apologetics in Suppressing
Lithuanian National Resistance (1944–1953) 43

Saulius Grybkauškas

- Komunistų partijos Centro komiteto antrojo sekretoriaus institucijos
atkūrimas Pabaltijo respublikose XX a. šeštojo dešimtmečio viduryje 45
- Re-establishment of the Position of the Second Secretary
of the Central Committee of the Communist Party in the Baltic States
in the Mid-fifties of the 20th Century 56

Monika Kareniauskaitė

- Baudžiamosios teisės sistema Lietuvos SSR: genezė, specifika,
ryšys su neginkluotuoju antisovietiniu pasipriešinimu 57
- The Criminal Justice System in the Lithuanian SSR: Genesis,
Specifics and Relationship with Unarmed Anti-soviet Resistance 74

Juozas Banionis

- VLIK'as nuo Madrido iki Vienos: Lietuvos laisvinimo
naujos politinės krypties paieškos 76
- VLIK from Madrid to Vienna: the Search for a New
Political Direction in the Liberation of Lithuania 95

ATMINTIS – MEMORY

Stanislovas Buchaveckas

Pranas Meškauskas-Germantas – lietuvių antinacinio pasipriešinimo	
Konradas Valenrodas	96

Aleksandras Vitkus, Chaimas Bargmanas

Žydų likimas Telšių valsčiaus mažuosiuose getuose	100
---	-----

STUDENTŲ STUDIJOS – STUDENTS’ RESEARCH

Ugnė Ražinskaitė

Vokietijos išdegintos žemės politikos padariniai	
Vištyčio apylinkių gyventojams Antrojo pasaulinio karo metais	116

KRONIKA – CRONICALS	139
---------------------------	-----

KNYGOS – BOOKS	167
----------------------	-----

ATMINTINOS DATOS – MEMORABLE DATES	173
--	-----

MŪSŲ AUTORIAI – OUR AUTHORS	181
-----------------------------------	-----

Mindaugas Pocius

Lietuvos sovietizavimo sprendimų priėmimo ir kontrolės mechanizmas 1944–1946 m.: Maskvos emisarų vaidmuo

Straipsnyje nagrinėjama viena iš sovietizavimo sprendimų priėmimo ir kontrolės mechanizmo sudedamųjų dalių – Maskvos įgaliotinių (instruktorių, pasiuntinių, inspektorių, emisarų) vaidmuo priimančią strateginius sovietizavimo politikos sprendimus. Tyrimė bandoma atskleisti, kokioje aplinkoje, kaip ir kodėl atsirado trys reikšmingi VKP(b) CK Organizacinio biuro nutarimai, smarkiai kritikuojantys LKP(b) CK darbą ir iš esmės koreguojantys Lietuvos sovietizavimo kryptis ir eigą. Straipsnyje panaudota Rusijos valstybiniame socialinės ir politinės istorijos archyve saugoma dokumentinė medžiaga.

IVADAS

Stalinizmo epochos Baltijos šalių sovietizavimo klausimai pastarąjį dešimtmetį sulaukė nemažai istorikų straipsnių ir studijų tiek Lietuvoje¹, tiek užsienyje². Neseniai pasirodė didelis dokumentų rinkinys rusų kalba³, kuriame skelbiama reikšminga sovietų politika 1944–1945 m. nušviečianti medžiaga. Tačiau dar nedaug paskelbta sudėtingą sovietizavimo sprendimų priėmimo ir kontrolės

mechanizmą atskleidžiančių darbų, kurie padėtų geriau suprasti centro ir periferijos valdymo ir santykių modelį Baltijos šalyse. Nevysiskai aišku, kaip buvo priimami respublikų sovietizavimo sprendimai, kokie motyvai lėmė vienokią ar kitokią partijos politiką. Kokius sovietizavimo sprendimus ir kodėl inicijavo VKP(b) CK, o kokius ir kodėl – LKP(b) CK vadovybė? Kokį vaidmenį sovietizuojant Lietuvą atliko, kaip funkcionavo ir bendradarbiavo įvairaus lygio centro ir vietinės partinės, vyriausybės institucijos? Šie klausimai dar laukia išsamesnių ir platesnių tyrimų.

Straipsnyje nagrinėjamas Maskvos įgaliotinių (instruktorių, pasiuntinių, inspektorių, emisarų) kaip vienos iš sovietizavimo sprendimų priėmimo ir kontrolės mechanizmo sudedamųjų dalių vaidmuo priimančią strateginius Lietuvos sovietizavimo politikos sprendimus. Šį klausimą savo darbuose daugiau ar mažiau nagrinėjo Jelena Zubkova⁴ ir Tynu Tanbergas⁵. Tyrimė mėginama atskleisti, kokioje aplinkoje, kaip ir kodėl atsirado trys reikšmingi VKP(b) CK Organizacinio biuro nutarimai, smarkiai kritikuojantys

LKP(b) CK darbą ir iš esmės koreguojantys sovietizavimo kryptis ir eigą Lietuvoje: VKP(b) CK Organizacinio biuro 1944 m. spalio 30 d. nutarimas „Dėl Lietuvos SSR partinės organizacijos trūkumų ir uždavinių politinio darbo srityje“, 1945 m. rugpjūčio 15 d. nutarimas „Dėl LKP(b) CK darbo trūkumų ir klaidų vadovaujant partiniam politiniam darbui“ ir 1946 m. spalio 5 d. nutarimas „Dėl Lietuvos KP(b) CK darbo“. Tai buvo vieni pagrindinių Sovietų Sąjungos vadovybės programinių direktyvinių sovietizavimo nutarimų, stipriai kritikuojančių LKP(b) CK vadovybę. Jai buvo nurodyti konkretūs tikslai, uždaviniai, būdai ir priemonės, kaip sovietizuoti respubliką.

Be abejo, dažnai sunku nustatyti, kaip atsirado vienas ar kitas sprendimas, kokie motyvai jį lėmė, nes konsultacijos dėl šių nutarimų vykdavo žodžiu ir daug kas išlikusiuose dokumentuose neatsispindi arba tokie dokumentai dar nepasiekiami. Daugiausia remtasi Rusijos valstybiniame socialinės ir politinės istorijos archyve bei Lietuvos ypatingajame archyve saugoma dokumentine medžiaga ir naujausia istoriografija.

Straipsnio chronologinės ribos remiasi į 1944 m. vasarą prasidėjusią reokupaciją ir 1946 m. spalio mėn. priimtą paskutinį VKP(b) CK nutarimą dėl Lietuvos.

Sovietų Sąjungos komunistų partijos vadovybės vykdytą Lietuvos sovietizavimą autorius suvokia kaip šalies prievartinio įjungimo (inkorporavimo) į politinę, ūkinę, kultūrinę ir socialinę Sovietų Sąjungos sistemą procesą bei vidaus gyvenimo suvienodinimą (unifikavimą) pagal totalitarinės komunistinės valstybės standartus.

LKP VADOVŲ „NACIONALIZMAS“ MASKVOS PASIUNTINIŲ AKIMIS

1944 m. vasarą Raudonajai armijai įsiveržus į Lietuvą, SSRS vadovybė tiek vyriausybiniiais (Valstybės saugumo ir Vidaus reikalų liaudies komisariatų), tiek partinių struktūrų kanalais gaudavo palyginti objektyvią informaciją apie padėtį Lietuvoje. Gali pasirodyti paradoksalu, tačiau pirmaisiais reokupacijos mėnesiais VKP(b) CK vadovai nelauktai susidūrė su tikru ar tariamu LKP(b) CK vadovų nacionalizmu. Kitaip pasakius, VKP(b) CK vadovai norėjo pagal savo „paveikslą ir panašumą“ sovietizuoti LKP viršūnę. Apie tai Lietuvos vadovus informavo į Vilnių atvykę Maskvos statytiniai partijos instruktoriai, vėliau – inspektoriai ir emisariai.

Jau 1944 m. liepos 15 d. LKP(b) CK Organizacinio instruktorių skyriaus vedėjas Danijilas Šupikovas* nusiuntė savo viršin-

---

* Danijilas Šupikovas (1906–1975) – sovietinis partijos ir valstybės veikėjas. Gimė Baltarusijoje, Mogiliovo srities Buinių kaime. 1940 m. kaip VKP(b) CK statytinis iš Baltarusijos atsiųstas į Lietuvą. LKP(b) CK Organizacinio instruktorių skyriaus vedėjas (1940–1941, 1942–1947), LKP(b) CK biuro narys (1940–1950), Lietuvos partizaninio štabo (Maskvoje) viršininko A. Sniečkaus pavaduotojas (1942–1944), LKP(b) CK kadrų sekretorius (1947–1950). 1950 m. LKP(b) CK VII plenumo atleistas iš kadrų sekretoriaus pareigų, tapo LKP(b) Vilniaus srities komiteto pirmuoju sekretoriumi (1950–1952). Vėliau atšauktas į Maskvą dirbo SSRS Ministrų Taryboje. Žr. V. Tininis, *Sovietinė Lietuva ir jos veikėjai*, Vilnius, 1994, p. 294–295.

kui VKP(b) CK Organizacinio instruktorių skyriaus* vedėjui Michailui Šambergui** pažymą apie politinę padėtį Lietuvoje, kuriame susirūpinęs pranešė, kad respublikoje veikia dvi ginkluotos antisovietinės tautinės organizacijos – lietuvių ir lenkų⁶. D. Šupikovas skundė viršininkui LKP(b) propagandos ir agitacijos sekretorių Kazį Preikšą, LSSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininką Justą Paleckį ir LKP(b) CK pirmąjį sekretorių Antaną Sniečką dėl jų „nacionalistinės“ pozicijos mobilizuojant lietuvius į Raudonąją armiją. Esą šie „kategoriškai užprotestavo“, pareikšdami, kad kartu su lenkais gali mobilizuoti ir lietuvius, o „tada kur juos surasi. Esą tegu geriau lenkus tiesiog nuginkluoja kaip banditų gaują.“⁷ Maskvos instruktoriui taip pat užkliuvo A. Sniečkaus požiūris į lietuvių tautinį pagrindį, kai jis vokiečių okupacijos metu vadovavo Lietuvos sovietiniams partizanams. Todėl D. Šupikovas sakė „nesąs įsitikinęs, ar ši klausimą LKP vadovas ryžtingai kels VKP(b) CK“ vadovybei⁸. M. Šambergui ši informacija pasirodė svarbi, todėl tą pačią dieną savo pavaldinio raštą jis persiuntė VKP(b) CK Organizacinio biuro nariui, VKP(b) CK sekretoriui ir SSRS Ministrų Tarybos pirmininko pavaduotojui

Georgijui Malenkovui***, lydraštyje prirašydamas: „Matyt, reikia energingai imtis priemonių valant iš išlaisvintų Lietuvos SSR rajonų priešiškus elementus.“

M. Šambergo minimų „priemonių“ vėliau iš tiesų buvo imtasi. Rugpjūčio 3 d. SSRS vidaus reikalų liaudies komisaras Lavrentijus Berija informavo SSRS Ministrų Tarybos pirmininką Josifą Staliną, SSRS Ministrų Tarybos pirmininko pavaduotoją, užsienio reikalų ministrą Viačeslavą Molotovą ir G. Malenkovą apie sėkmingą Armijos Krajo-
vos dalinių nuginklavimo operaciją⁹. Rudenį NKVD kariuomenės daliniai ėmėsi „valyti“ užimtą teritoriją, kartu suimdami „antisovietinius elementus“, „likviduodami banditus“ ir terorizuodami taikius gyventojus.

D. Šupikovas veikė kaip Maskvos centrinės valdžios griežtos vertikalės atstovas, slaptasis informatorius. Jis pranešdavo savo viršininkui apie padėtį Lietuvoje, formavo jo nuomonę apie LKP(b) CK vadovus, jų politiką ir sovietizavimo eigą respublikoje. Rugpjūčio pradžioje M. Šambergas gavo dar vieną raštą, kuriame D. Šupikovas užsipuolė LKP(b) CK vadovybę: „Pirmosios Lietuvos KP(b) CK darbo dienos Raudonosios armijos išvaduotoje teritorijoje rodo, kad

---

* VKP(b) CK Organizacinis instruktorių skyrius VKP(b) CK aparate gyvavo iki 1946 m. rugpjūčio mėn., kai buvo pertvarkytas į VKP(b) CK Partinių organų tikrinimo valdybą. Vedėjai: M. Šambergas, N. Patoličėvas (nuo 1946 m. balandžio mėn.). Skyrius ir valdyba tikrino, kaip vietiniai partijos padaliniai ir organizacijos vykdo VKP(b) CK nutarimus ir nurodymus, instruktavo partines organizacijas, rengė VKP(b) CK nutarimus, kitus partijos dokumentus vidaus darbo klausimais.

** Michailas Šambergas (1902–1989) – sovietinis partijos ir valstybės veikėjas. VKP(b) CK aparato darbuotojas (1936–1939), VKP(b) CK Vadovaujančių partinių organų skyriaus vedėjas pavaduotojas (1939), VKP(b) CK Organizacinio instruktorių skyriaus vedėjas (1942–1946), VKP(b) CK inspektorius, VKP(b) CK skyriaus vedėjas pavaduotojas (1946–1949).

*** Georgijus Malenkovas (1901–1988) – sovietinis partijos ir valstybės veikėjas. VKP(b) CK narys (1939–1957), VKP(b) CK sekretorius (1939–1946, 1948–1953), VKP(b) CK Organizacinio biuro narys (1939–1952), VKP(b) CK Kadro valdybos narys (1939–1946), kandidatas į VKP(b) CK politinio biuro narius (1941–1946), VKP(b) CK politinio biuro narys (1946–1957), SSRS Liaudies komisarų tarybos pirmininko pavaduotojas (1944–1946), SSRS Ministrų Tarybos pirmininko pavaduotojas (1946–1953), SSRS Ministrų Tarybos pirmininkas (1953–1955).

CK vadovybė nėra atsikračiusi buržuazinių nacionalistinių tendencijų, todėl daugeliu atvejų CK trukdo įgyvendinti priemones, turinčias labai svarbią politinę reikšmę.“ Ne kas kitas, o A. Sniečkus sukėlė didžiulį instruktoriaus nepasitenkinimą tuo, kad piktinosi Raudonosios armijos plėšikavimu, „visą laiką“ trukdė vykdyti respublikoje mobilizaciją ir duodavo nurodymus saugumiečiams būti atsargiems suiminėjant tautinių organizacijų narius, neliesti „lietuvių nacionalistinių vadovaujančių kadrų“¹⁰ (matyt, žymūs inteligentai D. Šupikovui reiškė „nacionalistinius vadovaujančius kadrus“). Rašte Maskvai D. Šupikovas kiek išpūtė, sutirštino LKP vadovų „buržuazines nacionalistines tendencijas“, justi ir jo asmeninis priešiškus A. Sniečkui. Antra vertus, jo pastabos apie nuosaikesnį amortizuojantį LKP vadovų požiūrį į inteligentus nebuvo iš piršto laužtos, juolab kad Maskvos vadovybė apie tai informavo ir kiti pasiuntiniai.

Rugpjūčio 16 d. J. Stalinas savo kabinete vienu metu priėmė visų trijų Pabaltijo respublikų lyderius, tačiau apie ką buvo kalbėta, tiksliai nežinoma. Šiame susitikime taip pat dalyvavo V. Molotovs, Andrejus Ždanovas, G. Malenkovas, Aleksandras Ščerbakovas. Pažymėtina, kad Latvijai ir Estijai atstovavo tik pirmieji sekretoriai – Janis Kalnberzinis ir Nikolajus Karotammas, o Lietuvai – A. Sniečkus ir LSSR Ministrų Tarybos pirmininkas Mečislovas Gedvilas¹¹. Šiame susitikime galėjo būti kalbama apie respublikų vadovų laukiančius pagrindinius

sovietizavimo uždavinius: vokiečių okupacijos padarinių likvidavimą, žemės reformą, Lietuvos užsienio reikalų ir Gynybos liaudies komisariatų įsteigimą, nes šie klausimai buvo svarstomi rugpjūčio 30 d. sušauktoje Lietuvos SSR Aukščiausiosios Tarybos sesijoje. Pabaltijo respublikų klausimus tada tiesiogiai kuravo VKP(b) CK politinio biuro narys, J. Stalino dešinioji ranka A. Ždanovas (jis taip pat buvo VKP(b) CK Organizacinio biuro narys, VKP(b) CK sekretorius) ir kandidatas į VKP(b) CK politinio biuro narius G. Malenkovas. Tai patvirtina daugelis tarnybinių raštų, kuriuos šių asmenų adresu vėliau rašė įvairaus lygio partiniai veikėjai iš Pabaltijo.

Prievartinė mobilizacija, masiniai „antisovietinio elemento“ areštai, taikių civilių gyventojų terorizavimas ir patriotizmas sukėlė spontanišką, stichinį ir masinį pasipriešinimą sovietų politikai, todėl 1944 m. rudenį dėl aktyvios lenkų ir lietuvių pagrindo veiklos, masinio mobilizacijos boikoto respublikoje susidarė įtempta, o provincijoje – netgi grėsminga sovietų valdžiai politinė padėtis. VKP(b) CK vadovybė, gavusi signalų iš saugumo ir partinių struktūrų, susirūpino situacijos kontrole. Norėdamas išsiaiškinti, kas iš tiesų vyksta Lietuvoje, ir gauti praktinių rekomendacijų, G. Malenkovas (tuo metu jis ėjo ir VKP(b) CK Kadro valdybos viršininko pareigas) spalio mėnesį nusiuntė į Lietuvą savo inspektorių grupę – atsakingus VKP(b) CK Kadro valdybos* darbuotojus Kalošiną ir Nikolajų Majorovą**. Susipažinę su padėtimi respublikoje

* VKP(b) CK Kadro valdyba tyrė, parinkdavo ir paskirstydavo kadrus partijos, valstybės ir ūkio struktūroms, visuomeninėms organizacijoms ir kūrybinėms sąjungoms. Valdybą sudarė įvairūs skyriai ir jos viršininko inspektorių grupė.

** Nikolajus Majorovas (1904–1955) – sovietinis partijos ir valstybės veikėjas. VKP(b) CK narys (nuo 1927 m.), VKP(b) Rostovo srities komiteto sekretorius (1944), VKP(b) CK aparato darbuotojas (1944–1947), VKP(b) Amūro srities komiteto pirmasis sekretorius (1947–1948), VKP(b) (SSKP) CK aparato darbuotojas (1948–1955).

ir surinkę informaciją, inspektoriai G. Malenkovui parengė analitinę aiškinamąją pažymą „Dėl LKP(b) CK vadovavimo politiniam ir ūkiniam respublikos gyvenimui“¹². Politinė padėtis respublikoje ir LKP(b) CK vadovybės veikla pažymoje vertinama labai kritiškai: „Lietuvos KP(b) CK, LKT, Aukščiausiosios Tarybos vadovaujantys darbuotojai arba nesuprato, arba nenori suprasti politinės padėties, kuri susiklostė respublikoje, kai ją išvadavo Raudonoji armija.“¹³ Didelį inspektorių nepasitenkinimą sukėlė A. Sniečkaus ir LSSR valstybės saugumo liaudies komisaro Aleksandro Gudaičio-Guzevičiaus požiūris į lietuvių „buržuazinių nacionalistų“ areštus ir kovą su tautiniu pogrindžiu: „LKP(b) CK, LKT ir liaudies komisariatų vadovaujantys darbuotojai ne tik neorganizuoja kovos su tautos priešais – buržuaziniais nacionalistais, bet neretai trukdo NKVD ir NKGB organams vykdyti šį darbą. Tokios pat pozicijos laikosi ir NKGB liaudies komisaras Guzevičius.“ Kaip inspektorius informavo LSSR valstybės saugumo vadovai (Maskvos atsiųsti rusai), „[...] kiekvienas aktyvus buržuazinis nacionalistas lietuvis areštuojamas su išskirtiniais sunkumais. Tuo pat metu lenkų areštus NKGB liaudies komisaras Guzevičius sankcionuoja neskaitęs kaltinamosios medžiagos.“¹⁴ Kološinas ir N. Majorovas pabrėžė: „Šiuo metu negalima kelti bendradarbiavimo su buržuaziniais nacionalistais ir jų šalininkais klausimo, kaip tai daro kai kurie vadovaujantys respublikos darbuotojai.“¹⁵ Čia inspektoriai turėjo omenyje LKP vadovų orientaciją į bendradarbiavimą su tautine inteligentija. Kodėl tokia orientacija gyvavo? Manytina, politinio socialinio pagrindo paieškos galėjo būti natūralus pragmatinis respublikos

vadovų interesas. Patraukta į savo pusę, inteligentija galėjo suvaidinti galingo propagandinio įrankio vaidmenį telkiant apie sovietų valdžią kitų visuomenės sluoksnių socialinę atramą. Sovietizavimui vykdyti reikėjo nusimanančių kadrų – komunistų, sovietų valdžios šalininkų ir komunistinei ideologijai simpatizuojančių žmonių, – o jų Lietuvoje buvo grėsmingai mažai. Tai buvo viena iš svariausių lėto sovietizavimo priežasčių, lėmusi *homo sovieticus* mentaliteto kadrų atsiuntimą iš centro ir rusinimą, kuris veikė kaip efektyvi sovietizavimo mechanizmo dalis.

Maskvos emisarų požiūris į tautinę inteligentiją buvo radikaliai klasinis bolševikinis. LKP vadovybės vykdytoje etninėje politikoje jie įžvelgė lietuvių „nacionalizmą“, „neteisingą“ požiūrį į rusų, lenkų ir žydų etnines mažumas. „Vadovaujantys Lietuvos KP(b) CK ir LKT darbuotojai [...] ne tik kad nesiėmė būtinų priemonių kovoti su lietuvių šovinizmu, bet savo veiksmais didžiąja dalimi skatina jį. Rusus priima ir iškelia nenoriai. Ir taip žiūri į rusus ne tik miestų ir apskričių vadovaujantys darbuotojai, bet ir CK bei LKT vadovybė“¹⁶, – apibendrina inspektoriai. Jų manymu, būtinas „staigus posūkis“ į ryžtingą kovą su nacionalistais, masiškai įtraukiant į vadovaujamus postus klasiškai artimus socialinius sluoksnius¹⁷. Inspektoriai siūlė G. Malenkovui įpareigoti LKP(b) CK išvalyti iš visų valstybinio aparato grandžių „buržuazinius nacionalistus“, sustiprinti LKP(b) CK ir LSSR LKT aparatą atsiunčiant „prityrusių rusų“ – antrąjį sekretorių ir sekretorių kadrams, taip pat „du stiprius sovietinius darbuotojus“ LSSR LKT pirmininko pavaduotojais, vieną jų paskiriant LSSR LKT pirmininko pirmuoju pavaduotoju, atleidžiant LSSR LKT pirmininko

pavadootoją Marijoną Gregorauską*, LSSR žemės ūkio ministrą Vytautą Vazalinską** ir SSRS paruošų liaudies komisariato įgaliotinį Lietuvai Kazį Banį***.

1944 m. spalio mėn. Maskva atsiuntė į Lietuvą dar vieną emisarę – „Sovinformbiuro“ (Sovietinio informacijos biuro) Tarptautinio skyriaus bendradarbę, Antifašistinio žydų komiteto narę Emiliją Teuminą (Teumin)****, kuri lapkričio 14 d. tarnybiniame rašte SSRS užsienio reikalų liaudies komisaro pavadootojui „Sovinformbiuro“ viršininkui Solomonui Lozovskiui***** pranešė: „Padėtis šalyje tokia, kad būtina jos partinį ir sovietinį aparatą sustiprinti kvalifikuotais partiniais ir sovietiniais darbuotojais rusais. Tarp kitko, būtų svarbu, kad Lietuvos

CK antrasis sekretorius būtų autoritetingas rusas, gebantis pelnyti pasitikėjimą ir pagarbą.“¹⁸ E. Teuminos raštas analitinis, gana objektyvus, pasižymintis mažai ideologizuotu požiūriu į visuomeninę politinę padėtį Lietuvoje, pateikiantis konkrečių praktinių pasiūlymų, kaip daryti poveikį įvairiems socialiniams sluoksniams ir palenkti juos į sovietų pusę. S. Lozovskis jos raštą nusiuntė A. Ždanovui.

Kaip parodė vėlesni įvykiai, inspektorių Kološino ir N. Majorovo bei E. Teuminos patarimais buvo pasinaudota, nes VKP(b) CK nutarimu LKP(b) CK antrojo sekretoriaus pareigas vietoj V. Niunkos 1944 m. gruodžio 30 d. pradėjo eiti iš Maskvos atsiųstas Aleksandras Isačenka*****. Jis

* Marijonas Gregorauskas (1908–1995) – ekonomistas, habil. socialinių mokslų daktaras. LSSR prekybos liaudies komisaras (1940–1944), LSSR Liaudies komisarų tarybos pirmininko pavadootojas (1944–1946). Nepritarė LKP(b) direktyvoms nepartinius tarnautojus pakeisti komunistais. Nuo 1946 m. rugsėjo mėn. Vilniaus universitete dėstė kooperacijos, prekybos ekonomikos, prekybos organizavimo ir technikos kursus.

** Vytautas Vazalinskas (1910–1984) – agronomas, valstybės tarnautojas. Grūdų ir gyvulininkystės tarybinių ūkių liaudies komisaras, ministras (1941–1946), LSSR žemės ūkio liaudies komisaras (1944–1945), Žemės ūkio instituto (1946–1952), Žemdirbystės ir dirvožemio instituto (1952–1953) direktorius.

*** Kazys Banys (1900–1958) agronomas, valstybės tarnautojas. SSRS Paruošų ministerijos įgaliotinis Lietuvoje (1944–1947).

**** Emilija Teumina [1905 (Bernas, Šveicarija)–1952 (Maskva)] – sovietinė žurnalistė. „Sovinformbiuro“ Tarptautinio skyriaus bendradarbė (1941–1945), Antifašistinio žydų komiteto prie SSRS (toliau – AŽK) narė (1942–1949). Kartu su kitais AŽK nariais MGB buvo apkaltinta buržuaziniu nacionalizmu, ryšiais su užsienio žvalgybomis ir 1949 m. pradžioje suimta. SSRS Aukščiausiojo teismo karinės kolegijos 1952 m. liepos 17 d. sprendimu trylika žymiausių žydų kultūros veikėjų (tarp jų ir E. Teumina) buvo nuteisti sušaudyti. Nuosprendis įvykdytas 1952 m. rugpjūčio 12 d. Prosovietinis AŽK buvo įkurtas 1942 m. pradžioje vietoj panaikinto Antihitlerinio žydų komiteto. Buvo pavaldus „Sovinformbiurui“. Plačiau žr. http://festival.gluz.ru/rus/press/jev_anti_fshist_com.html.

***** Solomonas Lozovskis (tikr. Solomonas Dridzo) (1878–1952) – sovietinis partijos ir valstybės veikėjas. SSRS užsienio reikalų liaudies komisaro pavadootojas (1939–1946), „Sovinformbiuro“ viršininkas (1945–1948), J. Stalino nurodymu kuravo AŽK prie SSRS (1942–1948), VKP(b) CK narys (1939–1949), Komunistinio internacionalo vykdomojo komiteto narys, SSRS Aukščiausiosios Tarybos deputatas. SSRS Aukščiausiojo teismo karinės kolegijos 1952 m. liepos 17 d. sprendimu nuteistas sušaudyti. Nuosprendis įvykdytas 1952 m. rugpjūčio 12 d.

***** A. Isačenka šias pareigas ėjo iki 1946 m. lapkričio 24 d. Vėliau jį pakeitė Aleksandras Trofimovas, kuris LKP(b) CK antruoju sekretoriumi dirbo 1946 m. lapkričio 24–1952 m. rugsėjo 22 d.

turėjo kontroliuoti A. Sniečkaus darbą, o M. Gregorauskas, V. Vazalinskas ir K. Banys buvo atleisti 1946 m.

VKP(b) CK LIETUVOS BIURO EMISARAI MICHAILAS SUSLOVAS IR IVANAS TKAČENKA

Dokumentų analizė leidžia teigti, kad D. Šupikovo, Kološino, N. Majorovo ir E. Teuminos pažymos buvo pagrindas parengti riboženkliai tapusį VKP(b) CK Organizacinio biuro* 1944 m. spalio 30 d. nutarimą „Dėl Lietuvos SSR partinės organizacijos trūkumų ir uždavinių politinio darbo srityje“¹⁹. Tuomet į Organizacinį biurą įėjo J. Stalinas, Andrejus Andrejevas, A. Ždanovas, Lazaris Kaganovičius, G. Malenkovas, Levas Mechlisas, Nikolajus Michailovas, Nikolajus Šverniskas ir A. Ščerbakovas. Iki tol stebėjusi įvykius iš šalies, kaupusi informaciją ir iš esmės nenurodinėjusi respublikos vadovams, VKP(b) CK vadovybė, priimdama šį dokumentą, nutarė ryžtingai pakeisti „neteisingą“ LKP(b) CK politiką ir nurodė LSSR vadovybei aiškias politines gaires, konkrečius spartesnio krašto sovietizavimo uždavinius.

Nutarime VKP(b) CK Organizacinis biuras kaip neatidėliotiną LSSR partinių ir sovietinių organizacijų uždavinį iškėlė visapusi sovietų valdžios stiprinimą, vokiečių okupacijos padarinių žemės ūkyje likvidavimą, sovietinės žemėnaudos atkūrimą. Akivaizdu,

kad žemės reforma buvo pasitelkta kaip politinė, visuomenę skaldanti ir „klasių kovą“ skatinanti priemonė. „Panaudoti šią svarbią [išskirta mano. – M. P.] politinę sovietinės valstybės priemonę kaip galingą įrankį sutelkiant darbo žmones aplink sovietinę valdžią ir pažaboti buožinius nacionalistinius elementus“²⁰, – buvo rašoma nutarime. VKP(b) CK nuomone, LKP(b) vadovaujančių kadrų „ugdymas bolševizmo dvasia, idėjiškai tvirto ir politiškai brandaus aktyvo plataus sluoksniu sukūrimas turi būti lemiamą sąlyga sėkmingai spręsti politinius ir ūkinius uždavinius, greitai panaikinti vokiečių okupacijos padarinius ir visiškai įveikti reakcinės buržuazinės nacionalistinės ideologijos įtaką Lietuvos gyventojams“. LKP(b) CK buvo įpareigotas sustiprinti kovą su „lietuviškai vokiškaisiais nacionalistais“, demaskuoti juos kaip „vokiškojo fašizmo samdinius“, tėvynės išdavikus. Taip pat nurodyta išplėsti politinį darbą tarp inteligentų ir vėliau įtraukti juos į aktyvią visuomeninę-politinę veiklą, organizuoti platų politinį darbą tarp gyventojų, ypač kaimo, ir imtis priemonių „išvalant iš sovietinių institucijų svetimus ir abejotinus elementus“²¹. Šis nutarimas buvo posūkio taškas, nuo kurio prasidėjo VKP(b) CK struktūrų vadovaujama ir kontroliuojama gerokai griežtesnė sovietizavimo politika.

VKP(b) CK politinis biuras (tada jį sudarė J. Stalinas, V. Molotovas, A. Andrejevas, Klimentas Vorošilovas, A. Ždanovas, L. Kaganovičius, Michailas Kalininas,

---

* VKP(b) CK Organizacinis biuras 1919–1952 m. nuolatos veikė kaip kolektyvinė vadovaujanti partijos institucija ir buvo renkamas VKP(b) CK plenumo. Priimdavo sprendimus bendraisiais organizaciniais partijos ir valstybės klausimais: rūpinosi partijos kadrų paskirstymu, vadovavo partijos sričių, kraštų komitetų, sąjunginių respublikų partijos Centro komitetų organizaciniam darbui, posėdžiuose išklausydavo jų ataskaitas, tikrino jų darbą. Sudarydavo nuolatines ir laikinas komisijas VKP(b) CK nutarimams rengti. Panaikintas 1952 m. spalio mėn. VKP(b) XIX suvažiavimo nutarimu perduodant funkcijas VKP(b) CK sekretoriatui. Žr. *Путеводитель по фондам и коллекциям документов КПСС*, Москва, 2008, c. 69–70.

Anastasas Mikojanas ir Nikita Chruščiovas) 1944 m. rudenį Lietuvoje, Latvijoje, Estijoje (taip pat Moldavijoje) įkūrė VKP(b) CK respublikų biurus* stalininei politikai įgyvendinti. Tai buvo specialios laikinos (veikė iki 1947 m. kovo 21 d.) partinės politinės institucijos, turėjusios iš esmės neribotus įgaliojimus ir atsiskaitydavusios VKP(b) CK. Pabaltijo respublikų biurai nebuvo unikaliai partinės struktūros. Vykdam partijos politiką įvairiuose regionuose ši institucija buvo pasitelkiama ir anksčiau. Antai įvairiu metu veikė VKP(b) CK Vidurinės Azijos, Kaukazo, Rusijos, Turkestano biurai. Pareikšta, kad Pabaltijo respublikų biurai įsteigti siekiant suteikti pagalbą respublikų Centro komitetams stiprinant vadovavimą partinėms, sovietinėms ir ūkinėms organizacijoms.

VKP(b) CK politinio biuro 1944 m. lapkričio 11 d. nutarimu buvo įkurtas VKP(b) CK Lietuvos biuras²². Jį, be pirmininko ir pavaduotojo, turėjo sudaryti 31 instruktorius ir 16 techninių darbuotojų – iš viso 47 žmonės. VKP(b) CK Lietuvos biuras turėjo garantuoti savalaikį Maskvos sprendimų vykdymą. Kitaip sakant, šios institucijos sprendimus privalėjo vykdyti LKP(b)

CK, LSSR Liaudies komisarų taryba, LSSR Aukščiausioji Taryba ir sąjunginiai liaudies komisariatai. VKP(b) CK vadovybė VKP(b) CK Lietuvos biurui išskėlė šiuos pagrindinius uždavinius: sustiprinti centrinių, vietinių partinių ir sovietinių įstaigų vadovybę ir aparatą, kelti jo autoritetą ir politinį aktyvumą, užkirsti kelią „buržuazinių nacionalistų ir kitų antisovietinių elementų“ veiklai²³.

Pagrindinis VKP(b) CK Lietuvos biuro uždavinys buvo kuo sparčiau numalšinti Lietuvoje tautinius pasipriešinimus, respubliką sovietizuoti ir integruoti į politinę, ekonominę, kultūrinę ir socialinę Sovietų Sąjungos sistemą. Šis centrinės valdžios darinys ypač aktyviai reiškėsi kadrų, kovos su „buržuaziniu nacionalizmu“ ir antisovietiniu lenkų bei lietuvių pasipriešinimu srityse. 1944–1947 m. jis buvo aukščiausioji valdžios struktūra Lietuvoje. Penkių asmenų (iš kurių trys pagrindiniai buvo VKP(b) CK atsiųsti emisarai rusai) Lietuvos biurui vadovavo ortodoksinis stalinistas Michailas Suslovas**. Ši institucija buvo viena pagrindinių Lietuvos sovietizavimui vadovavusių, jį prižiūrėjusių įstaigų. LKP(b) CK biuras ir LSSR LKT dubliavo VKP(b) CK Lietuvos biuro nutarimus. Biuro veikla parodė, kad

* Šio klausimo sprendimo projektus G. Malenkovas buvo parengęs jau 1944 m. lapkričio 4 d.

** Michailas Suslovas (1902–1982) – sovietinis partijos ir valstybės veikėjas. VKP(b) Stavropolio krašto komiteto pirmasis sekretorius (1939–1944), VKP(b) (SSKP) CK narys (1941–1982), VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininkas (1944–1946), VKP(b) CK Organizacinio biuro narys (1946–1952), VKP(b) (SSKP) CK Agitacijos ir propagandos skyriaus vedėjas (1946–1982), VKP(b) CK Partinių organų tikrinimo valdybos viršininkas (1947), VKP(b) CK Propagandos ir agitacijos valdybos viršininkas (1947–1948), VKP(b) (SSKP) CK sekretorius (1947–1982), VKP(b) CK Propagandos ir agitacijos skyriaus vedėjas (1949–1952), „Pravdos“ laikraščio vyriausiasis redaktorius (1949–1951), Nuolatinės komisijos ideologiniais klausimais prie SSKP CK Prezidiumo narys (1952–1953), VKP(b) (SSKP) CK politinio biuro prezidiumo narys (1952–1953, 1955–1966). Po A. Ždanovo mirties tapo pagrindiniu šalies ideologu. Vienas žymiausių ir įtakingiausių sovietinių politikų, uolus stalinizmo ideologas, SSKP CK aplinkoje pramintas „pilkuoju kardinolu“. Karačijų deportacijos 1944 m. dalyvis, pokarinių represijų Stavropolio krašte organizatorius, represijų politikos (masiniai areštai, 1945 m. vasaros trėmimai, kadrų valymai) Lietuvoje 1944–1946 m. vadovas, vienas aktyviausių AŽK sunaikinimo 1950 m. ir Prahos pavasario 1968 m. numalšinimo iniciatorių, vienas pagrindinių SSRS kariuomenės įvedimo į Afganistaną 1979 m. iniciatorių.

vienomis pagrindinių sovietizavimo mechanizmo dalių tapo kadrų politika ir politinis darbas (ideologija ir propaganda).

1945 m. pavasarį pasipriešinimas sovietų valdžiai pasiekė viršūnę. Kiekvieną mėnesį partizanai surengdavo po kelis šimtus įvairių antisovietinių akcijų: užimdavo miestelius, puldinėjo partinius ir sovietinius aktyvistus, vykdančius įvairias „partijos priemonės“, bausdavo kolaborantus mirties bausme, konfiskuodavo valstybinių įstaigų turtą ir t. t. Dėl aktyvios partizanų veiklos partiniai ir sovietiniai aktyvistai negalėdavo atlikti apylinkėse vyriausybės užduočių ir beveik neišvykdavo iš valsčių centrų. Ir nors VKP(b) CK Lietuvos biuras ir LKP(b) CK 1945 m. gegužės 24 d. priėmė keletą nutarimų dėl kovos su pasipriešinimu, padėtis iš esmės nesikeitė – Lietuvos sovietizavimas akivaizdžiai strigo. Liepos 1 d. M. Suslovas nusiuntė J. Stalinui išsamią VKP(b) CK Lietuvos biuro darbo ir sovietizavimo eigos ataskaitą, kurioje kritikavo LKP(b) CK darbą, kaltino jį neryžtingumu ir netvirtumu, taikstymusi su „buržuaziniais nacionalistais“²⁴. Maskvos emisaro nuomone, LKP vadovų darbe žymę paliko ankstesnė jų veikla. Kaip VKP(b) CK Lietuvos biuro nuopelną jis pažymėjo, kad svarbiausi nutarimo projektai, teikti LKP(b) CK plenumams, taip pat LKP(b) CK biurui, „mūsų dėka įgavo bolševikinį idėjinį turinį, jiems buvo suteiktas politiškai paryškintas ir tuo pat metu konkretus praktinis pobūdis“. M. Suslovas tvirtino dėmesingai vadovavęs partinėms organizacijoms ir NKVD (NKGB) kovai su pogrindžiu, o suaktyvėjusio pasipriešinimo priežastimi laikė tai, kad „priešui nebuvo

parodyta tikroji mūsų jėga“. Pasak M. Suslovo, SSRS vidaus reikalų liaudies komisaras L. Berija patenkino VKP(b) CK Lietuvos biuro prašymą iš kiekvienos apskrities išstremti po 50–60 partizanų šeimų. Visą atsakomybę už lėtą sovietizavimą M. Suslovas suvertė LKP vadovybei²⁵.

Svarbų vaidmenį sovietizuojant Lietuvą suvaidino ir kitas VKP(b) CK Lietuvos biuro narys – SSRS NKVD (NKGB) įgaliotinis Lietuvai Ivanas Tkačenka (Tkačenko). Jis 1945 m. liepos 19 d. informavo savo viršininką L. Beriją, kad „daugybė [...] LKP CK biuro ir plenumų sprendimų nevykdomi, o į kai kuriuos liaudies komisariatų įsibrovę antisovietiniai ir abejotini elementai juos sabotuoja. Lietuvos partiniams ir sovietiniams vadovams tai nekelia nerimo. [...] Mums atrodo, kad susidarius tokiai padėčiai būtina veiksmingai kritikuoti partinius ir sovietinius vadovus bei ryžtingai šalinti netvarką.“

KREMLIAUS INSPEKTORIAI DMITRIJUS KRUPINAS, MICHAILAS JOVČIUKAS IR VLADIMIRAS ŠČERBAKOVAS

Matyt, panašūs signalai VKP(b) CK Organizacinio biuro ir vyriausybės nariams ateidavo ir iš kitų valstybės struktūrų, todėl Sovietų Sąjungos vadovybė rimtai vertino 1945 m. vasarą Lietuvoje susidariusią įtemptą politinę padėtį ir ėmėsi veiksmų. Šį kartą Maskvos siunčiamų į Lietuvą inspektorių grupę sudarė aukščiausio lygio VKP(b) CK aparato darbuotojai: CK Reikalų valdybos viršininkas Dmitrijus Krupinas*, CK Pro-

---

* Dmitrijus Krupinas (1895–1982) – sovietinis partijos ir valstybės veikėjas. VKP(b) CK sektoriaus ir poskyrio vedėjas (1932–1937), VKP(b) Rostovo srities komiteto trečiasis sekretorius (1937–1938), VKP(b) (SSKP) CK Reikalų valdybos viršininkas (1938–1959).

pagandos ir agitacijos valdybos viršininko pavaduotojas Michailas Jovčiukas* ir CK Kadro valdybos Partinių kadro skyriaus vedėjas Vladimiras Ščerbakovas. Rugpjūčio 3 d. jie parengė G. Malenkovi ataskaitą „Dėl politinės padėties Lietuvos SSR ir Lietuvos partinės organizacijos darbo“²⁶.

Vilniuje VKP(b) CK Lietuvos biuro ir LKP(b) CK biuro nariai inspektoriams aiškino, kad pagrindinė priežastis, dėl ko suaktyvėjo antisovietinis pasipriešinimas, yra sumažinta NKVD kariuomenė ir saugumiečių nesugebėjimas prisitaikyti prie naujos „priešo“ taktikos. Pasak inspektorių, iš tikrųjų pagrindinė „nacionalistų būrių“ suaktyvėjimo priežastis yra ta, kad „LKP CK ir Lietuvos SSR LKT neišplėtojo puolimo prieš buožinius banditinius elementus“, nesiėmė „rūsčių priemonių slopinant buožinį nacionalistinį terorą, banditų buožių ūkiuose nevykdė žemės ir turto konfiskavimo ir taip nepakirto ekonominės banditizmo bazės, neragino darbo žmonių kovoti likviduojant nacionalistų gaujas“. Inspektorių nuomone, LKP(b) CK priėmė daug sprendimų, bet nepasirūpino jų vykdymu. Įdomu, kad buvo sukritikuota ir M. Suslovo biuro veikla. Inspektoriai ataskaitoje rašė: „VKP(b) CK Lietuvos biuras per mažai reikalauja iš LKP CK aparato ir apskričių ko-

mitetų“, „retai būna vietose“, „užsiima visokiausių pažymų rašymu“ ir „mažai padeda apskričių komitetams“. Jie siūlė G. Malenkovi būtinai prašyti VKP(b) CK apsvarstyti politinę padėtį Lietuvoje, prieš tai išklausus VKP(b) CK Lietuvos biuro ir LKP(b) CK ataskaitų, kaip vykdomas VKP(b) CK 1944 m. spalio 30 d. nutarimas „Dėl Lietuvos SSR partinės organizacijos trūkumų ir uždavinių politinio darbo srityje“²⁷.

Perskaitęs inspektorių ataskaitą, dokumento parašė G. Malenkovas prirašė: „Iniciatyvinis dokumentas sprendimui priimti“, kas liudytų nuorodą į pagrindinį šaltinį darbo grupei, kuri turėjo rengti nutarimą dėl padėties Lietuvoje. VKP(b) CK Organizacinis biuras nutarimą „Dėl LKP(b) CK darbo trūkumų ir klaidų vadovaujant partiniam politiniam darbui“²⁸ priėmė rugpjūčio 15 d. Dokumentą rengė VKP(b) CK Propagandos ir agitacijos valdybos viršininkas Georgijus Aleksandrovas**, VKP(b) CK Kadro valdybos viršininko G. Malenkovo pavaduotojas Jevgenijus Andrejevas***, jau minėti D. Krupinas, M. Jovčiukas, V. Ščerbakovas ir M. Suslovas. Prie jo rengimo tikriausiai prisidėjo ir VKP(b) CK Organizacinio instruktorių skyriaus vedėjas M. Šambergas. Siųsdamas G. Malenkovi nutarimo projektą, savęs jis nepaminėjo, tačiau nu-

* Michailas Jovčiukas (1908–1990) – sovietinis partijos ir valstybės veikėjas. SSRS mokslų akademijos narys korespondentas, filosofijos istorijos profesorius (1946). Maskvos D. Mendelejevo technologinio instituto Dialektinio materializmo ir marksizmo-leninizmo katedros vedėjas (1936–1939), VKP(b) CK Propagandos ir agitacijos valdybos darbuotojas (1941–1942), VKP(b) CK Propagandos ir agitacijos valdybos viršininko pavaduotojas (1942–1947), Baltarusijos KP(b) CK sekretorius propagandai ir agitacijai (1947–1949).

** Georgijus Aleksandrovas (1908–1961) – sovietinis partijos ir valstybės veikėjas. Kandidatas į VKP(b) (SSKP) CK narius (1941–1956), VKP(b) CK Organizacinio biuro narys (1946–1952), VKP(b) CK Propagandos ir agitacijos valdybos viršininkas (1940–1947), SSRS mokslų akademijos Filosofijos instituto direktorius (1947–1954).

*** Jevgenijus Andrejevas (1908–?) – VKP(b) CK Kadro valdybos viršininko pavaduotojas (1941–1948), VKP(b) CK Administracinio skyriaus vedėjas (1948–1949).

rodė prie rengimo prisidėjus A. Sniečkų, J. Paleckį ir M. Gedvilą, kas liudija juos lankiusius Maskvoje pasiaiškinti. Taigi galima konstatuoti, kad nutarimą rengė visos trys pagrindinės CK valdybos: Propagandos ir agitacijos, Kadro ir Reikalų, taip pat Organizacinis instruktorių skyrius*.

Kaip pagrindinis trūkumas nutarime nurodomas LKP(b) CK neryžtingumas ir operatyvumo stoka kovojant su tautiniu pogrindžiu. LKP(b) CK kaltinamas kaip neišplėtęs puolimo prieš „buožinius nacionalistinius“ elementus, nekėlęs liaudies į kovą, nedirbęs politinio darbo, nepatenkinamai įgyvendinęs žemės reformą, valsčių ir apylinkių lygmeniu nestiprinęs sovietų valdžios, neišvalęs valstybinio aparato taip, kad jame neliktų „antisovietinio elemento“. VKP(b) CK nutarė, „kad svarbiausias LKP(b) CK ir visos partinės organizacijos uždavinys – per trumpiausią laiką likviduoti lietuviškai vokišką nacionalistinį pogrindį ir jo ginkluotas gaujas, toliau telkti Lietuvos darbo žmones [rus. *трудящихся*. – M. P.] apie partiją ir tarybas, politiškai izoliuoti buožinius nacionalistinius elementus, ryžtingai stiprinti tarp gyventojų, ypač kaimo, partinį politinį darbą“. VKP(b) CK Kadro valdyba buvo įpareigota siųsti į Lietuvą 200 patyrusių partinių instruktorių, kurie dirbtų apskrityse²⁹.

Dokumento kopijos buvo išsiųstos įvairių VKP(b) CK padalinių vadovams ir vyriausybės komisariatams, atsakingiems

už nutarimo įgyvendinimą ir kontrolę. Jų sąrašas leidžia susidaryti šioک tokį vaizdą apie kuruojančius bei atsakingus už sovietizavimą valstybinius padalinius ir asmenis. Pirmasis sąrašas buvo politinio biuro narys, CK sekretorius ir CK Partinės kontrolės komisijos pirmininkas A. Andrejevas – aukščiausias pareigas tuomet ėjęs partijos lyderis, greičiausiai turėjęs stebėti respublikų vadovų darbą ir koordinuoti CK aparato veiklą. Toliau pagal pareigas eina VKP(b) CK Organizacinio biuro narys, CK Propagandos ir agitacijos valdybos viršininkas G. Aleksandrovas, jo pavaduotojas M. Jovčiukas, CK Reikalų valdybos viršininkas D. Krupinas, CK Kadro valdybos viršininko pirmasis pavaduotojas Nikolajus Šatalinas, CK Kadro valdybos viršininko pavaduotojas Jevgenijus Andrejevas, CK Organizacinio instruktorių skyriaus vedėjas M. Šambergas, SSRS LKT reikalų valdytojas Jakovas Čadajevs**, SSRS vidaus reikalų liaudies komisaras L. Berija, SSRS finansų liaudies komisaras Arsenijus Zverjevas, SSRS žemės ūkio liaudies komisaro pirmasis pavaduotojas Ivanas Benediktovas, CK Kadro valdybos Partinių kadro skyriaus vedėjas V. Ščerbakovas, M. Suslovas, A. Sniečkus, M. Gedvilas, J. Paleckis, CK Žemės ūkio skyriaus viršininko pavaduotojas Aleksejus Kozlovas, CK Kadro valdybos Aukštųjų mokymo įstaigų skyriaus vedėjas Fiodoras Baranenkovas, CK inspektorius Vasilijus Žavoronkovas ir dar keli žemesnio lygio CK darbuotojai.

* Minėti asmenys rengė ir VKP(b) CK sekretoriato nutarimų „Dėl pagalbos priemonių Lietuvos SSR“, „Dėl pagalbos priemonių Lietuvos SSR Klaipėdos rajonui (Klaipėda, Klaipėdos, Šilutės ir Pagėgių apskritys) atkuriant ūkį ir plėtojant kultūrą“ bei SSRS Liaudies komisarų tarybos nutarimo „Dėl pagalbos priemonių Lietuvos SSR“ ir Valstybės gynimo komiteto nutarimo „Dėl Lietuvos SSR istrebitelių batalionų materialinio aprūpinimo“ projektus.

** Jakovas Čadajevs (1904–1985) – sovietinis partijos ir valstybės veikėjas. SSRS Liaudies komisarų tarybos ir Ministrų Tarybos reikalų valdytojas (1940–1949), RSFSR Ministrų Tarybos Valstybinės plano komisijos pirmininko pavaduotojas (1949–1950).

Pažymėtina, kad nutarimo priėmimo išvakarėse, 1945 m. rugpjūčio 14 d., M. Suslovas sušaukė išplėstinį VKP(b) CK Lietuvos biuro posėdį, kuriame buvo nuspręsta rugpjūčio 23 d. sušaukti LKP(b) CK VII plenumą, turėsiantį apsvarstyti VKP(b) CK dokumentą ir savo nutarime atkartoti iš esmės tuos pačius CK nutarimo punktus. Tai vėliau ir buvo padaryta.

Įgyvendinti šį VKP(b) CK nutarimą LKP(b) CK vadovybei sekėsi labai sunkiai. 1945 m. lapkričio 25 d. I. Tkačenka raportavo L. Berijai, kad operatyvines NKVD priemonės kovojant su nacionalistiniu pagrindžiu, kaip ir anksčiau, „partiniai sovietiniai organai silpnai remia politiniu darbu“ tarp gyventojų. „Nors nuo VKP(b) CK rugpjūčio 15 d. nutarimo priėmimo jau praėjo trys mėnesiai, politinio darbo būklė žemo lygio“, – rašė I. Tkačenka. Po kelių dienų L. Berija ir SSRS valstybės saugumo liaudies komisaras Vsevolodas Merkulovas parengė J. Stalinui, V. Molotovui ir G. Malenkovui padėties Lietuvoje ataskaitą, kurioje rašė: „kaip matyti iš pridedamos SSRS NKVD-NKGB įgaliojimo Lietuvai draugo Tkačenkos pažymos, prastas politinis darbas Lietuvos kaime yra viena

pagrindinių nesilpnėjančio nacionalistinių elementų aktyvumo priežasčių“³⁰.

VKP(B) CK INSPEKTORIAUS VASILIJAUS ŽAVORONKOVO MISIJA

Nepaisant VKP(b) CK ir LKP(b) CK 1945 m. priimtų nutarimų, politinė padėtis Lietuvoje iš esmės nepasikeitė ir kitamet. Kremliaus vadovybė, nepatenkinta sovietizavimo eiga, 1946 m. birželio pradžioje tikrinti LKP(b) CK darbo atsiuntė VKP(b) CK inspektoriaus Vasilijaus Žavoronkovo* grupę. Pirmiausia inspektoriai nutarė patikrinti LKP(b) Kauno miesto komiteto, kuriam vadovavo Juozas Grigalavičius**, politinį ir ūkinį darbą. Kaip vėliau paaiškėjo, sprendimą tikrinti Kauno miestą lėmė LKP(b) Kauno miesto komiteto antrojo sekretoriaus M. Plaksino*** skundas VKP(b) CK dėl prasto komiteto vadovų politinio darbo, antirusiškos kadrų politikos, nekovojimo su nacionalistais. Skundas buvo parašytas po rinkimų į SSRS Aukščiausiąją Tarybą 1946 m. pradžioje³¹. Kaip atsiminimuose rašo J. Grigalavičius, inspektoriai

* Vasilijus Žavoronkovas (1906–1987) – sovietinis partijos ir valstybės veikėjas, Sovietų Sąjungos didvyris (1977). VKP(b) Kuibyšėvo miesto ir srities komiteto pirmasis sekretorius (1943–1946), VKP(b) CK inspektorius (1946), SSRS prekybos ministro pavaduotojas (1946–1948), SSRS prekybos ministras (1948–1953).

** Juozas Grigalavičius (1913–1983) – komjaunimo ir partijos veikėjas. LKJS ir LKP Rokiškio rajono komitetų sekretorius (1933). Mokėsi Maskvoje, Lenino partinėje mokykloje (1933–1934). Lietuvoje kalintas (1934–1939). LKP Rokiškio apskrities komiteto sekretorius (1939–1940), Liaudies Seimo pirmininko pavaduotojas (1940), LKP(b) CK skyriaus vedėjas pavaduotojas (1940–1941), LKJS CK pirmasis sekretorius, Lietuvos partizaninio judėjimo štabo viršininko padėjėjas (1942–1944), LKP(b) Kauno miesto (1941, 1944–1946), Šilutės apskrities komitetų pirmasis sekretorius (1948–1950), LKP Klaipėdos srities komiteto sekretorius (1950–1953), LKP CK (1941–1949, 1958–1960), LKP(b) CK biuro narys (1941–1946), kandidatas į LKP CK narius (1952–1958), LSSR AT deputatas (1940–1947, 1959–1963), LSSR AT Prezidiumo pirmininko pavaduotojas (1944–1947).

*** Baigęs Maskvos aukštąją partinę mokyklą prie VKP(b) CK, M. Plaksinas 1946 m. pradžioje, prieš pat SSRS Aukščiausiosios Tarybos rinkimus, buvo atsiųstas į Lietuvą kaip organizatorius ir stebėtojas. Netrukus buvo paskirtas LKP(b) Kauno miesto komiteto antruoju sekretoriumi.

eidavo į „juos dominančias organizacijas, įstaigas ar įmones ir ten susipažindavo su jų veikla arba prašydavo iškviesti jiems į komitetą kurios nors partinės organizacijos narį pasikalbėti“³². Maskvos statytinių akimis, dėl lėtai vykstančio sovietizavimo ir dėl savo specifikos (buvusi sostinė, tvirta tautinė miestiečių lietuvių tapatybė, veikiantis pagrindis, vyraujanti lietuvių sudėtis) Kaunas iš tiesų tuo metu buvo problemišiausias miestas. Birželio 28 d. buvo sušauktas slaptas LKP(b) CK biuro posėdis, kuriame dalyvavo V. Žavoronkovas, A. Sniečkus, J. Paleckis, M. Gedvilas, K. Preikšas, D. Šupikovas, A. Isačenka, M. Suslovą pakeitęs VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininkas V. Ščerbakovas*, Fiodoras Kovaliovas** ir I. Tkačenka. V. Žavoronkovas kaltino J. Grigalavičių ir miesto komitetą nekovojus su „buržuaziniais nacionalistais“, neteisinga „nacionalistine“ kadrų politika (neleido priimti į darbą rusų), maža partine organizacija, nesirūpinimu ūkio reikalais ir t. t. Jam antrino beveik visi posėdžio dalyviai, tik LKP lyderių pozicija nebuvo kategoriška. J. Grigalavičiaus likimas buvo nulemtas. Posėdžio dalyviai, tarp kurių aktyviai reiškėsi V. Ščerbakovas ir I. Tkačenka, priėmė A. Sniečkaus, M. Gedvilo ir J. Paleckio pastangomis kiek sušvelnintą formulotę: „Už revoliucinio budrumo praradimą ir pasyvumą kovoje su buržuaziniais nacionalistais draugą Griga-

lavičių atleisti iš LKP(b) Kauno miesto komiteto pirmojo sekretoriaus pareigų ir pašalinti iš LKP(b) CK biuro narių“³³. Taip pat biuras priėmė nutarimą „Dėl partijos Kauno miesto komiteto vadovavimo politiniam ir ūkiniam miesto gyvenimui“. Po 1946 m. liepos 9–10 d. LKP(b) CK X plenumo šis nutarimas apsvarstytas visuose partijos apskričių ir miestų komitetų plenumuose, partinių organizacijų susirinkimuose, buvo paskelbtas respublikinėje spaudoje. Iš pareigų buvo pašalintas ir MGB Kauno miesto skyriaus viršininkas Voroncovas (nesupratęs, kokio rango partijos veikėjas yra atvažiavęs, jis atsisakė parodyti V. Žavoronkovui dokumentus apie tautinį pagrindį), o komiteto Kadrų skyriaus vedėjo pavaduotojas Napoleonas Vabalis kiek anksčiau buvo suimtas kaip „nacionalistas“ ir „Raudonosios armijos dezertyras“³⁴. V. Ščerbakovui šito pasirodė per maža ir jis nurodė I. Tkačenkai surinkti J. Grigalavičių kompromituojančią medžiagą, kad būtų galima jam iškelti baudžiamąją bylą, tačiau saugumietis įkalčių nerado³⁵. J. Grigalavičiaus nuomone, VKP(b) CK inspektorius jo pašalinimu siekė „visus pamokyti, kaip kovoti su nacionalizmu“, įbauginti visus partinių organizacijų komitetus ir jų vadovus³⁶. Netiesiogiai siekta pagąsdinti ir respublikos vadovus, paskatinti juos aktyviau ir griežčiau kovoti su „nacionalizmu“, šalinti „svetimus“ kadrus.

* Vladimiras Ščerbakovas (1909–1985) – sovietinis partijos ir valstybės veikėjas, ekonomikos mokslų kandidatas, profesorius (1935). VKP(b) CK Kadrų valdybos atsakingasis organizatorius, VKP(b) CK Kadrų valdybos Partinių kadrų skyriaus vedėjo pavaduotojas, VKP(b) CK Kadrų valdybos Partinių kadrų skyriaus vedėjas (1943–1946), VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininkas (1946–1947), VKP(b) Kaliningrado srities komiteto pirmasis sekretorius (1947–1951), SSRS kinematografijos ministro pavaduotojas (1951–1953).

** Fiodoras Kovaliovas (1895–1961) – sovietinis partijos ir valstybės veikėjas. Uzbekijos SSR LKT pirmininko pavaduotojas, Uzbekijos KP(b) biuro narys (1937–1940), SSRS prekybos ministro pavaduotojas (1940–1942), RSFSR LKT pirmininko pavaduotojas (1942–1944), VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininko pavaduotojas (1944–1946). Atšauktas į Maskvą dėl žmonos spekuliacinio maisto produktais.

Iškalbinga detalė: prieš rašydamas į VKP(b) CK, M. Plaksinas susitiko su A. Isačenka ir A. Sniečkumi. A. Isačenkai jis visai neigiamai atsiliepė apie Kauno partijos komiteto vadovų darbą, o A. Sniečkui sakė, kad komitetas „padaręs gerą išpūdį“³⁷. Apskritai krinta į akis M. Plaksino, A. Isačenkos, V. Ščerbakovo, I. Tkačenkos ir V. Žavoronkovo bendra jėgos pozicija ir nuosaikesnė LKP lyderių laikysena sprendžiant savos nomenklatūros likimo klausimus. Nežinodami, kuo viskas baigsis, LKP vadovai galbūt netiesiogiai gynė ir save, nes atsakomybė krito ir ant jų.

V. Žavoronkovas 1946 m. rugpjūčio 17 d. VKP(b) CK sekretoriams A. Ždanovui, Aleksejui Kuznecovui*, Nikolajui Patoličevui** ir Georgijui Popovui*** parengė išsamią LKP(b) CK darbo tikrinimo rezultatų ataskaitą³⁸. Politinę padėtį respublikoje jis apibūdino kaip vykstančią atkaklią klasių kovą. LKP(b) Centro komitetas ir LSSR Ministrų Taryba buvo kaltinami nesiėmę vadovaujamo vaidmens klasių kovoje, „įgyvendindami partijos

liniją padarę didžiausių politinių klaidų ir iškraipymų“, neįvykdę nė vieno 1945 m. rugpjūčio 15 d. VKP(b) CK nutarimo punkto, nesutriuškinę ginkluotojo pasipriešinimo, „nemobilizavę darbo žmonių į kovą su nacionalistais“, užtęsę žemės reformos vykdymą.

Po dviejų savaičių V. Žavoronkovas pagal patikrinimo rezultatus parengė minėtiems VKP(b) CK lyderiams išvadas ir pasiūlymus, kuriuose atkartotojo ataskaitos teiginius, kad kaime „grubiai pažeistas klasinis principas“, rekomendavo įpareigoti LKP(b) CK auklėjant mases idėjiškai ir politiškai pasitelkti literatūrą ir meną, plėtoti nacionalinės formos ir socialistinio turinio kultūrą, išvalyti iš valstybinio aparato „nacionalistinį ir klasiškai svetimą elementą“ ir t. t. A. Sniečkaus ir M. Gedvilo karjerai iškilo didelė grėsmė, nes Lietuvos padėtį ir LKP(b) CK vadovybės veiklą ėmėsi svarstyti aukščiausio rango Sovietų Sąjungos vadovai: A. Ždanovas, VKP(b) CK Organizacinio biuro narys ir Kadro valdybos viršininkas A. Kuznecovas, VKP(b) CK Organizacinio biuro narys ir CK Partinių or-

* Aleksejus Kuznecovas (1905–1950) – sovietinis partijos ir valstybės veikėjas. VKP(b) CK narys (nuo 1939 m.), VKP(b) Leningrado srities ir miesto pirmasis sekretorius (1945–1946), VKP(b) Organizacinio biuro narys (1946–1949), VKP(b) CK sekretorius ir VKP(b) CK Kadro valdybos viršininkas (1946–1949). 1949 m. rugpjūčio 13 d. suimtas kaip vienas pagrindinių Leningrado bylos dalyvių. SSRS Aukščiausiojo teismo karinės kolegijos 1950 m. rugsėjo 30 d. sprendimu nuteistas sušaudyti ir tą pačią metų spalio 1 d. sušaudytas.

** Nikolajus Patoličevas (1908–1989) – sovietinis partijos ir valstybės veikėjas, Socialistinio darbo didvyris (1975 ir 1978 m.). VKP(b) (SSKP) CK narys (1941–1986), VKP(b) CK sekretorius (1946–1947), VKP(b) CK Organizacinio biuro narys (1946–1947), VKP(b) CK Partinių organų tikrinimo valdybos viršininkas, Tarybos kolūkių reikalams prie SSRS Ministrų Tarybos pirmininko pavaduotojas (1946–1947), Ukrainos SSR KP(b) CK sekretorius (1947), Baltarusijos SSR KP(b) CK pirmasis sekretorius (1950–1956), kandidatas į SSKP CK prezidiumo narius (nuo 1952 m.), SSRS užsienio reikalų ministro pirmasis pavaduotojas (nuo 1956 m.), SSRS užsienio prekybos ministras (nuo 1958 m.). Vienas iš J. Stalino patikėtinių.

*** Georgijus Popovas (1906–1968) – sovietinis partijos ir valstybės veikėjas. VKP(b) CK narys (1941–1952), VKP(b) CK sekretorius, VKP(b) CK Organizacinio biuro narys (nuo 1946 m.), tuo pat metu ir VKP(b) Maskvos miesto komiteto pirmasis sekretorius bei Maskvos tarybos pirmininkas, SSRS Aukščiausiosios Tarybos prezidiumo narys ir deputatas (1946–1950). Valant partinį aparatą 1949 m. gruodžio 16 d. atleistas iš VKP(b) CK sekretoriaus ir VKP(b) CK Organizacinio biuro nario pareigų. SSRS miesto ūkio ministras (1949–1951).

ganų tikrinimo valdybos viršininkas N. Patoličevas ir VKP(b) CK Organizacinio biuro narys G. Popovas. Rugšėjo 9 d. N. Patoličevas nusiuntė specialiai sudarytos komisijos pirmininkui A. Ždanovui ir komisijos nariams nutarimo „Dėl LKP(b) CK darbo“ projektą ir pasiūlė kitą dieną sušaukti komisiją, matyt, tam, kad apsvarstytų parengtą projektą. Perskaitęs projektą, A. Ždanovas iškėlė du pagrindinius klausimus – politinio Lietuvos padėties įvertinimo ir darbo organizavimo. Netrukus A. Kuznecovas pateikė savo pastabas dėl projekto, kuriose, neminėdamas personalijų, pabrėžė būtinybę teisingai įvertinti politinę padėtį, kuri apibūdinama kaip atkakli klasių kova. LKP(b) CK kaltinamas laikęsis netinkamo požiūrio į katalikų dvasininkiją, padaręs klaidų įgyvendindamas ekonominę buožių išstūmimo ir apribojimo politiką. Darbą kaime A. Kuznecovas iškėlė kaip pagrindinį, siūlė vykdyti ryžtingą „buožių“ ir „kapitalistinio elemento“ ekonominio išstūmimo ir puolimo politiką, sunaikinti pasiturinčius ūkininkus kaip klasę, imtis planinio poveikio priemonių prieš buožes pasitelkiant finansinius ir natūrinius mokesčius, vidutiniokus padaryti sąjungininkais, patraukti į savo pusę senąją inteligentiją, o aukštosiose mokyklose, kursuose ir technikuose rengti naujus inteligentus.

Dauguma A. Kuznecovo ir V. Žavoronkovo pasiūlymų buvo įtraukti į 1946 m. spalio 5 d. VKP(b) CK Organizacinio biuro nutarimą „Dėl Lietuvos KP(b) CK darbo“³⁹. Jis buvo priimtas išklausus A. Sniečkaus ataskaitą ir V. Žavoronkovo pranešimą. Kaip istorikui Eugenijui Grunskiui yra teigęs Mykolas Burokevičius, I. Tkačenka ir D. Šupikovas dar Vilniuje siūlė V. Žavoronkovui pakeisti A. Sniečką, tačiau svarstant komisijoje Maskvoje A. Sniečkus, remiamas M. Suslovo, sugebėjo sušvelninti metamus kaltinimus teisindamasis sunkia politine padėtimi⁴⁰. Šią įvykių versiją dar turėtų paremti

kiti nepriklausomi šaltiniai. Neatrodo, kad tada siekta pašalinti A. Sniečką: nei V. Žavoronkovo ataskaitoje, nei A. Kuznecovo pastabose jo pavardė neminima, nors panašiose 1949–1952 m. ataskaitose dėl Estijos KP(b) CK darbo pirmojo sekretoriaus N. Karotammo pavardė būdavo linksniuojama ir jis buvo atleistas⁴¹.

VKP(b) CK Organizacinio biuro nutarimas kiek sušvelnino V. Žavoronkovo tezes. Šalia kitų nutarimo punktų LKP(b) CK buvo įpareigotas baigti vykdyti žemės reformą, remdamasis vargingaisiais ir vidutiniokais ūkininkais išplėsti puolimą prieš buožes, apkrauti juos žemės ūkio mokesčiais, pasirūpinti, kad valstybės aparate nebeliktų „buržuazinių nacionalistų“, rengti nacionalinius kadrus ir savą inteligentiją, literatūrą ir meną pasitelkti „idėjiniam politiniam masių auklėjimui tarybinės ideologijos dvasia“⁴². Pažymėtina, kad nutarimas nė žodžiu neužsiminė apie VKP(b) CK Lietuvos biuro veiklą ir atsakomybę – ši institucija liko už kritikos ribų. Priėmus VKP(b) CK Organizacinio biuro nutarimą Lietuvoje gerokai paspartėjo sovietizavimo eiga ir ekonominis pasiturinčiųjų ūkininkų spaudimas. 1947–1948 m. provincijoje buvo forsuotai įtvirtinama sovietų valdžia ir iš esmės įvyko socialinės-politinės padėties lūžis.

IŠVADOS

Sudėtingame Lietuvos sovietizavimo politikos sprendimų priėmimo ir kontrolės mechanizme dalyvavo įvairių lygių SSRS aukščiausiosios partinės ir vyriausybės struktūros, tarpusavyje susijusios griežta valdžios vertikale. Paminėtini šie centrinės valdžios padaliniai ir svarbiausi asmenys, bendradarbiavę priimant pagrindinius sovietizavimo sprendimus ir vykdant jų įgyvendinimo kontrolę 1944–1946 m.: VKP(b)

CK politinis biuras (A. Ždanovas, A. Andrejevas), SSRS Liaudies komisarų taryba (G. Malenkovas, L. Berija, V. Merkulovas, J. Čadajevs, A. Zverjevas, I. Benediktovas), VKP(b) CK Organizacinis biuras (G. Malenkovas, A. Ždanovas, A. Kuznecovas, N. Patoličėvas, G. Popovas), VKP(b) CK Kadrų valdyba (G. Malenkovas, N. Šatalinas, J. Andrejevas, A. Kuznecovas, V. Ščerbakovas, Kalošinas, N. Majorovas), VKP(b) CK Reikalų valdyba (D. Krupinas), VKP(b) CK Propagandos ir agitacijos valdyba (G. Aleksandrovas, M. Jovčiukas), VKP(b) CK Partinių organų tikrinimo valdyba (M. Šambergas, N. Patoličėvas, V. Žavoronkovas), VKP(b) CK Lietuvos biuras (M. Suslovas, I. Tkačenka, Fiodoras Kovaliovas), LKP(b) CK biuras (A. Sniečkus, M. Gedvilas, J. Paleckis, D. Šupikovas, A. Isačenka, Vasilijus Pisarevas).

Pirmajame sovietizavimo etape (1944–1947 m. balandis), kol nebuvo panaikintas VKP(b) CK Lietuvos biuras, Kremliaus vadovybės netenkino ir nekėlė pasitikėjimo

nei LKP(b) CK vadovybės veikla integruojant Lietuvą į politinę, socialinę ir ūkinę SSRS sistemą, nei jos kompetencija ar siunčiama informacija. LKP(b) CK vadovybei tai buvo pats sunkiausias prisitaikymo prie Kremliaus politikos, „mokymosi“ ir laviavimo metas. Todėl siekiant objektyviau įvertinti padėtį ir priimti politinius sprendimus kaip valdymo ir kontrolės įrankiai buvo panaudoti VKP(b) CK inspektoriai. VKP(b) CK Lietuvos biuras šias funkcijas atliko tik iš dalies. VKP(b) CK vadovybei sprendžiant generalinę Lietuvos sovietizavimo kryptį, konkretinant uždavinius, tikslus ir kontroliuojant jų vykdymo eigą, inspektorių ir emisarų vaidmuo buvo svarus, o dažnai ir lemiamas. Kaip tik šių VKP(b) CK funkcionierių informacinių analitinių ataskaitų pagrindu buvo priimti visi trys (1944 m. spalio 30 d., 1945 m. rugpjūčio 15 d. ir 1946 m. spalio 5 d.) svarbiausi, esminiai LKP(b) CK vadovybės veiklą kritikuojantys ir Lietuvos sovietizavimo eigą koreguojantys direktyviniai sprendimai.

Nuorodos

¹ Č. Laurinavičius, „Lietuvos valstybingumo galimybių mozaika: 1944 metai“, *Lietuva Antrajame pasauliniame kare*, Vilnius, 2007, p. 179–196; V. Tininis, *Sovietų Sąjungos politinės struktūros Lietuvoje ir jų nusikalstama veikla. Antroji sovietinė okupacija. Political Bodies of the Soviet Union in Lithuania and their Criminal Activities. The Second Soviet Occupation*, Vilnius, 2008, 542 p.; Tas pats, *Komunistinio režimo įtvirtinimas Lietuvoje ir jo nusikaltimai. The Establishment of the Communist Regime in Lithuania and its Crimes*, Vilnius, 2009, 523 p.

² Th. R. Weeks, „A Multi-Ethnic City in Transition: Vilnius's Stormy Decade 1939–1949“, *Eurasian Geography and Economics*, Vol. 47, No 2, p. 153–175; Tas pats, „Populations Politics in Vilnius 1944–1947: A Case Study of Socialist-Sponsored Ethnic Cleansing“, *Post-Soviet Affairs*,

Vol. 23, No 1, p. 76–95; Tas pats, „Remembering and Forgetting: Creating a Soviet Lithuanian Capital. Vilnius 1944–1949“, *Journal of Baltic Studies*, Vol. 39, No 4, p. 517–533; R. Ritter, „Prescribed Identity. The Role of History for the Legitimization of Soviet Rule in Lithuania“, *The Sovietization of the Baltic States. 1940–1956*, Tartu, 2003, p. 111–126; T. Agarin, „Demographic and Cultural Policies of the Soviet Union in Lithuania from 1944 to 1956. A Post-Colonial Perspective“, *ibid.*, p. 127–149; *Народы стран Балтии в условиях сталинизма (1940-е–1950-е годы). Документированная история*, Ганновер-Штутгарт, 2005.

³ СССР и Литва в годы Второй мировой войны. Сборник документов, т. 2: Литва в политике СССР и в международных отношениях (август 1940–сентябрь 1945 г.), Vilnius, 2012, 952 p.

⁴ Елена Зубкова, *Прибалтика и Кремль*.

1940–1953, Москва, 2008, 352 c.; Ta pati, *Pabaltijys ir Kremlius. 1940–1953*, Vilnius, 2010, 416 p.; Ta pati, „Другой СССР? Особенности реализации советского проекта в республиках Балтии (1950-е–1960-е гг.)“, in *Оккупācijas režīmi Baltijas valstīs 1940–1991*, Rīga, 2009, p. 677–695.

⁵ Т. Таннберг, *Политика Москвы в республиках Балтии в послевоенные годы (1944–1956)*, Москва, 2010, 431 c.

⁶ LKP(b) CK Organizacinio instruktorių skyriaus vedėjo D. Šupikovo 1944 m. liepos 15 d. aiškinamoji pažyma VKP(b) CK Organizacinio instruktorių skyriaus vedėjui M. Šambergui apie politinę padėtį Lietuvoje, Rusijos valstybinis socialinės ir politinės istorijos archyvas (toliau – RVSPIA), f. 17, ap. 88, b. 314, l. 2–4.

⁷ Ibid., l. 4.

⁸ Ibid.

⁹ SSRS vidaus reikalų liaudies komisaro L. Berijos 1944 m. rugpjūčio 3 d. pranešimas J. Stalinui, V. Molotovui, G. Malenkovui ir A. Antonovui apie Armijos Krajuos kariškių nuginklavimo operacijos rezultatus, Rusijos Federacijos valstybinis archyvas (toliau – RFVA), f. 9401, ap. 2, b. 66, l. 124–129; *Лубянка. Сталин и НКВД–НКГБ–ГУКП «Смерш». 1939–март 1946. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти*, Москва, 2006, c. 443–446.

¹⁰ D. Šupikovo 1944 m. rugsėjo 6 d. pažyma M. Šambergui apie LKP(b) CK vadovybės buržuazines nacionalistines tendencijas, RVSPIA, f. 17, ap. 88, b. 314, l. 5–9.

¹¹ *На приеме у Сталина. Тетради (журналы) записей лиц, принятых И. В. Сталиным (1924–1953 гг.)*, Москва, 2010, 784 c.

¹² VKP(b) CK Kadruų valdybos atsakingų darbuotojų inspektorių Kalošino ir N. Majorovo 1944 m. spalio mėn. aiškinamoji pažyma VKP(b) CK sekretoriui G. Malenkovui „Dėl LKP(b) CK vadovavimo politiniam ir ūkiniam respublikos gyvenimui“, RVSPIA, f. 17, ap. 117, b. 460, l. 12–20.

¹³ Ibid., l. 12.

¹⁴ Ibid., l. 13.

¹⁵ Ibid., l. 12.

¹⁶ Ibid., l. 15.

¹⁷ Ibid., l. 12.

¹⁸ „Sovinformbiuro“ Tarptautinio skyriaus bendradarbė E. Teuminos 1944 m. lapkričio 14 d. aiškinamasis raštas SSRS užsienio reikalų liaudies komisaro pavaduotojui, „Sovinformbiuro“ virši-

ninkui S. Lozovskiui dėl politinės padėties Lietuvoje, ibid., ap. 125, b. 247, l. 87–99.

¹⁹ VKP(b) CK Organizacinio biuro 1944 m. spalio 30 d. nutarimas „Dėl Lietuvos SSR partinės organizacijos trūkumų ir uždavinių politinio darbo srityje“, ibid., ap. 117, b. 460, l. 8–11. VKP(b) CK Organizacinis biuras priėmė analogiškus sprendimus dėl Estijos lapkričio 1 d., dėl Latvijos – lapkričio 3 d., ibid., b. 459, l. 1–3; b. 460, l. 8–11; b. 464, l. 16–18; Kološino ir N. Majorovo raštas datuotas trimis dienomis vėliau nei VKP(b) CK priimtas nutarimas greičiausiai dėl formalių biurokratinių dalykų, nes inspektoriai Lietuvoje dirbo spalio mėnesį.

²⁰ Ibid., l. 9–10.

²¹ Ibid.

²² VKP(b) CK Politinio biuro 1944 m. lapkričio 11 d. nutarimas „Dėl VKP(b) CK Lietuvos biuro organizavimo“ (protokolo Nr. 44, 164 punktas), ibid., ap. 163, b. 1426, l. 136–137. Tą pačią dieną VKP(b) CK Politinis biuras priėmė analogišką sprendimą dėl VKP(b) CK Estijos biuro sukūrimo (protokolo Nr. 44, 165 punktas), o gruodžio 29 d. – VKP(b) CK Latvijos biuro sukūrimo (protokolo Nr. 44, 251 punktas), ibid., l. 138–141.

²³ VKP(b) CK Politinio biuro 1944 m. lapkričio 11 d. nutarimas „Dėl VKP(b) CK Lietuvos biuro organizavimo“ (protokolo Nr. 44, 164 punktas), ibid., l. 136–137.

²⁴ VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininko M. Suslovo 1945 m. liepos 7 d. (ne anksčiau) VKP(b) CK Lietuvos biuro darbo ataskaita VKP(b) CK sekretoriui J. Stalinui, ibid., f. 597, ap. 1, b. 2, l. 1–36.

²⁵ Ibid.

²⁶ VKP(b) CK inspektorių D. Krupino, M. Jovčiuko ir V. Ščerbakovo 1945 m. rugpjūčio 3 d. aiškinamasis raštas G. Malenkovui „Dėl politinės padėties Lietuvos SSR ir Lietuvos partinės organizacijos darbo“, ibid., f. 17, ap. 117, b. 537, l. 21–34.

²⁷ Ibid.

²⁸ VKP(b) CK Organizacinio biuro 1945 m. rugpjūčio 15 d. nutarimas „Dėl LKP(b) CK darbo trūkumų ir klaidų vadovaujant partiniam politiniam darbui“, ibid., l. 3–9.

²⁹ Ibid.

³⁰ SSRS vidaus reikalų liaudies komisaro L. Berijos ir SSRS valstybės saugumo liaudies komisaro V. Merkulo 1945 m. lapkričio 29 d. pranešimas

J. Stalinui, V. Molotovui ir G. Malenkovui apie padėtį Lietuvoje, RFVA, f. P-9401, ap. 2, b. 102, l. 41–45.

³¹ J. Grigalavičius, *Kai Lietuvoje šeiminkavo stalinistai: Atsiminimai. 1944–1953*, Vilnius, 1991, p. 71–72.

³² Ibid., p. 21–31.

³³ Ibid., p. 35–41.

³⁴ Ibid., p. 32.

³⁵ Ibid., p. 74–75.

³⁶ Ibid., p. 73.

³⁷ Ibid., p. 72.

³⁸ VKP(b) CK inspektorius V. Žavoronko-vo 1946 m. rugpjūčio 17 d. raštas A. Ždanovui, A. Kuznecovui, N. Patoličevui ir G. Popovui dėl

LKP(b) CK darbo tikrinimo rezultatų, RVSPiA, f. 17, ap. 122, b. 138, l. 50–63.

³⁹ VKP(b) CK Organizacinio biuro 1946 m. spalio 5 d. nutarimas „Dėl Lietuvos KP(b) CK darbo“, ibid., ap. 116, b. 277, l. 4–18.

⁴⁰ E. Grunskis, „Generolai, kurių bijojo Lietuva“, *Politika*, 1990, Nr. 4, p. 13.

⁴¹ E. Зубкова, *Прибалтика и Кремль*, c. 300–319.

⁴² VKP(b) CK Organizacinio biuro 1946 m. spalio 5 d. nutarimas „Dėl Lietuvos KP(b) CK darbo“, RVSPiA, f. 17, ap. 116, b. 277, l. 4–18.

Gauta 2013 10 01
Lietuvos istorijos institutas,
Kražių g. 5, Vilnius

Mindaugas Pocius

THE DECISION-MAKING AND CONTROL MECHANISM OF THE SOVIETISATION OF LITHUANIA IN 1944–1946: THE ROLE OF MOSCOW EMISSARIES

Summary

The article examines one of the constituent elements of the decision-making and control mechanism of Sovietisation: the role of Moscow's agents (instructors, envoys, inspectors, emissaries) in making strategic policy decisions in the Sovietisation of Lithuania. The study attempts to uncover the environment in which and also how and why three significant resolutions of the Central Committee of All-Union Communist Party (the Bolsheviks) (AUCP[B] CC) sharply criticising the work of the Central Committee of the Communist Party of Lithuania (LCP[B] CC) and essentially adjusting the course and process of Sovietisation of Lithuania were issued: the resolution of 30 October 1944 'On shortcomings and objectives in the area of the political work of the Lithuanian SSR party organisation', the resolution of 15 August 1945 'On shortcomings and errors of the LCP[B] CC work in managing the political work of the party', and the resolution of 5 October 1946 'On the work of the LCP (B) CC'. These were some of the main programme-directive type resolutions of the government of the Soviet Union and strongly criticised the LCP (B) CC leadership and provided specific goals, objectives, methods and tools for the implementation of Sovietisation. The chronological limits of the article are summer 1944 (the beginning of re-occupation) and October 1946 (the date of the last resolution of the AUCP[B] CC on Lithuania).

The author treats the Sovietisation of Lithuania conducted by the leadership of the Communist Party of the Soviet Union as the process of the country's forced incorpo-

ration in the political, economic, cultural and social system of the USSR and the unification of internal affairs according to the standards of the totalitarian communist state.

Top USSR party and government organisations, at all levels interrelated by the strict vertical line of the government, participated in the complex decision-making and control mechanism of the policy of Sovietisation in Lithuania. The following were the divisions of the central government and key acting figures who cooperated in making critical decisions regarding the Sovietisation of Lithuania and monitored the process of their implementation in 1944–1946: AUCP[B] CC Politburo (Andrey Zhdanov, Andrey Andreev), the Council of People's Commissars of the USSR (Georgiy Malenkov, Lavrentiy Beria, Vsevolod Merkulov, Yakov Chadajev, Arseniy Zverev, Ivan Benediktov), AUCP[B] CC Organising Bureau (Malenkov, Zhdanov, Alexey Kuznetsov, Nikolay Patolichev, Georgiy Popov), AUCP[B] Personnel Board (Malenkov, Nikolay Shatalin, Evgeniy Andreev, Kuznetsov, Vladimir Shcherbakov, Kaloshin, Nikolay Mayorov), AUCP[B] CC Affairs Board (Dmitriy Krupin), AUCP[B] CC Propaganda and Agitation Board (Georgiy Alexandrov, Mikhail Yovchuk), AUCP[B] CC Party Bodies Inspection Board (Mikhail Shamburg, Patolichev, Vasilij Zhavoronkov), AUCP[B] CC Lithuanian Bureau (Mikhail Suslov, Ivan Tkachenka, Fyodor Kovalev), and AUCP[B] CC Bureau (Antanas Sniečkus, Mečislovas Gedvilas, Justas Paleckis, Daniil Shupikov, Alexander Isachenka, Vasilij Pisarev).

In stage one of Sovietisation (1944–1947 April), before the AUCP[B] CC Lithuanian Bureau was dissolved, the Kremlin leadership was not satisfied with and did not trust the competence or information provided by the LCP (B) CC leadership or how it proceeded with the integration of Lithuania into the political, social and economic system of the USSR. As a result, in order to assess the political situation in Lithuania more objectively and take decisions, AUCP[B] CC inspectors were used as management and control tools. The AUCP[B] CC Lithuanian Bureau carried out these functions only partially. For the LCP (B) CC leadership, this was

the most difficult time of adjustment to Kremlin policy, a time of “learning” and balancing. When the AUCP[B] CC leaders set the general direction, objectives and goals of Sovietisation in Lithuania and controlled its progress, the role of emissaries and inspectors was important and often decisive. On the basis of their informational and analytical reports, all three of the most important directive-type resolutions (30 October 1944, 15 August 1945 and 5 October 1946) criticising activities of the LCP (B) CC leadership and adjusting the process of Sovietisation of Lithuania were issued.

Komunistų partijos ideologinė apologetika slopinant lietuvių tautos pasipriešinimą (1944–1953 m.)*

Kultūra, dvasinės ir moralinės vertybės yra neišsenkamas šaltinis, kuris amžiais gaivino lietuvių tautą ir teikė jėgų kovoti su visais, kurie kėsinosi sunaikinti jos valstybingumą ir nuslopinti laisvės siekius. Lietuvą įtraukus į SSRS sudėtį, buvo siekiama sunaikinti visa, kas priminė laisvės ir Nepriklausomybės metus. Dar 1941 m. gegužės 21 d. LKP(b) CK biuras priėmė nutarimą „Dėl biustų-paminklų nugriovimo muziejaus skvere“. Švietimo liaudies komisariatui buvo pavesta nugriauti generolo Silvestro Žuko-Žukausko, „aršaus reakcionieriaus, kovojusio prieš Raudonąją armiją“, Vlodo Putvio-Putvinskio, „Šaulių sąjungos vado, reakcionieriaus“, karininko Antano Juozapavičiaus ir kareivio Povilo Lukšio, žuvusių „kovose su Raudonąja armija“¹, biustus Kauno karo muziejaus sodelyje.

Pradėtą tautos dvasinio gyvenimo ir identiteto naikinimą nutraukė karas. Bet, vos tik režimas buvo atkurtas, 1944 m. vėl pareikalauta rodyti daugiau budrumo „kovoje su buržuazine nacionalistine ideologija“², sparčiau naikinti tautos kultūrą. A. Sniečkus piktinosi, kad „daugelyje Lietu-

vos miestų tebestovi buržuazinės Lietuvos laikais pastatyti paminklai“, kurie, anot jo, „neturi nieko bendro su lietuvių tautos istorija ir kultūra, kurie atvaizduoja kovą su tarybine santvarka, su liaudimi“. LKP(b) CK Agitacijos ir propagandos skyriui buvo paliepta kuo greičiau parengti Lietuvos istorinės praeities paminklų naikinimo planą³. Partinėms organizacijoms buvo nurodyta derinti administracines represines priemones ir politinį masinį darbą⁴. LKP(b) Kauno miesto komiteto sekretoriaus Konstantino Gabdanko 1946 m. spalio 17 d. rašte LKP(b) CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui „Dėl lauko paminklų ir skulptūrų Karinio istorinio muziejaus sode“ sakoma, kad Kauno karo muziejaus sodelio paminkluose pavaizduoti Petras Vileišis, Jonas Basanavičius, Maironis, Simonas Daukantas, Vincas Kudirka apibūdinami kaip žmonės, kovoję „už Lietuvos buržuazinį savarankiškumą“, kas „carinio režimo ir prūsų reakcijos sąlygomis buvo dėsningas ir pažangus reiškinyš“. Dabar, kraštą sovietizuojant, kovą už laisvę įamžinimas kėlė režimui nerimą, nes tai

---

* Ši publikacija – žurnale „Genocidas ir rezistencija“ (2004, Nr. 2 (16) ir 2013, Nr. 1 (33) autoriaus skelbto straipsnio „Komunistų partijos ideologinė apologetika slopinant lietuvių tautos pasipriešinimą (1944–1953 m.)“ pabaiga.

asocijavosi su kvietimu į kovą su naująja okupacija. Komunistų partijos miesto komitetas siūlė „paminklus nuimti nuo postamentų“ ir vietoj jų „pastatyti paminklus Didžiojo Tėvynės karo didvyriams“⁵. Taip pat buvo raginama nugriauti Laisvės, Knygnešio ir kitas skulptūras. Vietoj jų turėjo atsirasti paminklai komunistų partijos vadovams, raudonarmiečiams ir kt.

Visoje Lietuvoje su barbarišku aršumu buvo naikinami Nepriklausomybės laikų paminklai ir vietoj jų statomi šlovinantys sovietų santvarką. Tai kėlė dar didesnę žmonių neapykantą režimui. Kaip žmonės reagavo į tokių paminklų atsiradimą, rodo sovietų saugumo surinkti atsiliepimai apie Vilniuje 1952 m. pastatytą Vladimiro Lenino paminklą. MGB surinkti laišakai ir nugirstų pokalbių užrašai rodo, kad žmonės jaudinosi dėl naikinamo tautos kultūrinio ir istorinio paveldo. MGB užfiksuotame Architektūros valdybos prie LSSR Ministrų Tarybos darbuotojo Urbono pokalbyje sakoma: „Štai, žiūrėk, kokia pas mus tvarka. Jie nori viską perdaryti savaip, apdoroti viską rusiškai. Architektu sėdi kažkoks Mikučianis, kuris stengiasi sunaikinti viską, kas lietuviška. Tokią gatvę, tokį žinomą lietuvių kunigaikštį pakeičia, o šį savo [pasakė partijos ir sovietinės vyriausybės vadovo vardą] visur kiša, kaip man atrodo, jo netgi negerbia.“ Toliau MGB nurodo, jog rašytojas Petras Vaičiūnas 1952 m. liepos 21 d. kalbėjo: „Vykdomojo komiteto pirmininko pavaduotojas Naumovas pareiškė: „Velniop jų kunigaikščius ir jų vardo gatves.“ Taip buvo pasakyta apie visiems slogų išpūdį padariusį Gedimino prospekto pavadinimo pakeitimą, nes „Gediminas kaip miesto įkūrėjas vertas didesnės pagarbos.“ Studentė Silva Žalūnytė laiške giminaičiams rašė: „Šią dieną man buvo didelis smūgis, ne mažiau negu išpūdis. Būtent tai, kad partijos CK pirmasis sekretorius kalbėjo prieš liaudies masę rusiškai. Tuo studentai pasipiktino. Taip

pat sudavė smūgį nacionaliniams jausmams Gedimino gatvės pakeitimas Stalino prospektu. Tai mūsų istoriniai paminklai ir didvyriai. [...] Savo širdies gilumoje jaučiu skausmą.“⁶

***

Tokio pat likimo sulaukė ir knygos. Nacių okupacijos metais pasipriešinimo organizacijos sukaupė ir išleido daug dokumentinės medžiagos, demaskuojančios sovietų režimo nusikaltimus 1940–1941 m. Sugrįžę iš evakuacijos, LKP(b) CK pirmasis sekretorius A. Sniečkus, LSSR LKT pirmininkas M. Gedvilas, LSSR valstybės saugumo liaudies komisaras A. Guzevičius ir LSSR vidaus reikalų liaudies komisaras J. Bartašiūnas 1944 m. spalio mėn. išsiuntinėjo direktyvą LKP(b) apskričių komitetų sekretoriams, vykdomųjų komitetų pirmininkams, NKGB ir NKVD apskričių viršininkams, kurioje nurodė: „Vokiečių okupacijos metais Lietuvos SSR teritorijoje buvo daug platinama fašistinės ir kitos antitarybinės literatūros (knygų, lapelių, plakatų, laikraščių). Šią literatūrą iki šiol turi gyventojai, ji yra kai kuriose mokyklose, įstaigose ir organizacijose, be to, kai kurie nerūpestingi vadovai šią literatūrą naudoja raštvedyboje, taip norint ar nenorint ją platinti. Partiniai ir tarybiniai organai vietose nesiima priemonių šios priešiškos literatūros išėmimui ir ji laisvai sklinda tarp gyventojų. Tokį reiškinį laikome politiškai žalingu ir neleistinu, siūlome Jums atkreipti į tai ypatingą dėmesį ir priimti reikiamas priemones kuo skubiausiai nurodytos literatūros išėmimui pas gyventojus, mokyklose, įstaigose ir organizacijose, uždrausti asmenine vadovų atsakomybe naudoti raštvedyboje, įpakavimui ir t. t. Asmenis, laikančius ir platinančius žalingą literatūrą, traukti griežton atsakomybėn.“⁷

1945 m. iš bibliotekų fondų išimtos 3 741 233 knygos, iš jų 3,5 mln. buvo iš-

leistos nacių okupacijos metais⁸. 1945 m. LKP(b) CK išsiuntinėjo apskričių komitetams naują direktyvą, kurioje nurodoma, kad paskirti Glavlito įgaliotiniai pirmiausia privalo organizuoti visų bibliotekų ir knygynų valymą, atidėdami, jų nuomone, išimtiną iš fondų literatūrą ir periodiką, atidėtos literatūros sąrašus pristatydami tvirtinti Glavlitui, o gavę jo leidimą išimti tą literatūrą iš bibliotekų ir knygynų⁹.

Bibliotekos turėjo tapti komunistų partijos atramos punktais naikinant tautos identitetą, skleidžiant komunistinę ideologiją ir vykdant politines kampanijas. 1945 m. prie LSSR Ministrų Tarybos buvo sudarytas Kultūros švietimo įstaigų komitetas (pirmininkas A. Guzevičius), o prie jo įsteigta Bibliotekų valdyba, turėjusi būti „vadovaujančiu ir organizaciniu metodiniu centru respublikos bibliotekų darbe“. Respublikoje buvo apie 1 000 valstybinių, kooperatinių, profsąjungų ir kitų žinybų bibliotekų¹⁰. Pradėta masiškai tikrinti jų fondus ir šalinti Nepriklausomoje Lietuvoje išleistas knygas¹¹. Antai patikrinus Rokiškio apskrities Juodupės biblioteką nustatyta, kad didesnę jos fondo dalį sudaro „mažai vertingos ir beidėjinės buržuazinių lietuvių ir kitų autorių knygos. Tarybinės literatūros bibliotekoje tik 40–45 knygos.“¹² Informacijos autorius stebisi, kad pastarosios knygos guli lentynose niekieno neskaitomos. Tikrintojas pažymi, kad panaši padėtis ir kituose valsčiuose – bibliotekose beveik nėra sovietinės literatūros, visai nėra politinių knygų, bibliotekų fondai valomi paviršutiniškai¹³. Kaip ir dera tam metui, buvo privaloma rasti ir pavyzdžių, rodančių politinį aktyvumą, domėjimąsi politine literatūra. Rokiškio miesto bibliotekoje buvo rastas skaitytojas Ignas Baltonis, naujakuris, perskaitęs 50 „pažangių“ grožinės literatūros rašytojų knygų ir politinės literatūros, J. Stalino, V. Lenino ir kitų politinius kūrinius. Toks politinis skaitytojo aktyvumas kelia

abejonių. Dažnai patys bibliotekų darbuotojai surašydavo į skaitytojų formuliarus reikiamas knygas. 1946 m. iš Lietuvos bibliotekų ir knygynų buvo išimta 42 731 egz. knygų¹⁴. 1945 m. pabaigoje kaimo bibliotekų fondą sudarė 503 tūkst. egz. knygų, iš jų 200 tūkst. egz. – politinė ir propagandinė literatūra (daugiausia V. Lenino, J. Stalino veikalai ir proginės kalbos), rinkimų nuostatai, SSRS ir LSSR konstitucijos, 40,4 tūkst. egz. – vaikų knygos¹⁵.

Dalis iš fondų išimtų knygų buvo sunaikintos, kitos atiduotos steigiamiems prie Mokslų akademijos, Kauno ir Vilniaus universitetų, taip pat Kauno respublikinės bibliotekos ir Knygų rūmų spec. fondams¹⁶. Spec. fonduose buvo saugoma Nepriklausomoje Lietuvoje ir nacių okupacijos metais išleista literatūra, laikraščių komplektai, lapeliai lietuvių ir rusų kalbomis. Ši literatūra plačiam skaitytojų ratui tapo neprieinama. Vėliau ją imta naudoti organizuojant politines kampanijas prieš pasipriešinimo judėjimą. Vienas gausiausių spec. fondų buvo sukauptas Partijos istorijos institute, kuris 1953 m. rugpjūčio 21 d. kreipėsi į LKP CK pirmąjį sekretorių A. Sniečkę su prašymu leisti kaupti ir tautinio pagrindo bei užsienyje veikiančių pasipriešinimo organizacijų literatūrą (lapelius, laikraščius ir kt.). Šiame rašte sakoma, kad „seniai pribrendo laikas ne tik rinkti, bet ir gerai susipažinti su ta pagrindine literatūra“, nes „reikia gerai pažinti priešą, žinoti jo argumentus, ideologinės kovos priemones“¹⁷. Tokiam siūlymui pritarė Vidaus reikalų ministerija. Joje po įvykdytų represijų buvo susikaupę daug panašios literatūros, kartais ji buvo naudojama ministerijos veikloje. Taip pat buvo pasiūlyta archyvuose peržiūrėti nacionalistinių organizacijų narių tardymo bylas, parengti pažymas apie sunaikintas pagrindines organizacijas ir su kai kuriais bylomis supažindinti propagandinius darbus rengiančius mokslinius darbuotojus.

Priėjimas prie šios medžiagos buvo griežtai ribojamas, kad ji „nebūtų panaudota anti-valstybiniais tikslais“¹⁸.

Nors Glavlitas dėjo daug pastangų pašalinti iš bibliotekų valdžios nepageidaujamas knygas, šis darbas buvo dirbamas per lėtai. 1949 m. bibliotekas tikrino Glavlitas. Šios įstaigos rašte nurodoma, kad cenzūros organai 1949 m. iš bibliotekų išėmė 133 tūkst. antisovietinių knygų¹⁹. Kartu daroma išvada, jog kai kurios įstaigos, bibliotekos, knygų prekybos organizacijos ir leidyklos neskiria reikiamo dėmesio, kad joms priklausančiuose fonduose nebeliktų žalingos ir pasenusios literatūros. Šių įstaigų vadovai kaltinami susitaikėliškumu, nes „pavaldžios jiems bibliotekos ir toliau lieka, tarybų valdžios nuomone, politiškai žalingos literatūros, ne tik svetimos komunistinei pasaulėžiūrai, bet ir tiesiogiai priešiškos tarybinei santvarkai, platinimo šaltiniu“. Daug tokios literatūros rasta Vilniaus ir Kauno universitetuose. Tarp tų knygų nemažai buvo kūrinių užsienio kalbomis. Antai Mokslų akademijos bibliotekoje rasta literatūros vokiečių kalba. Kartu Glavlitas priekaištavo, kad blogai saugoma jau išimta iš fondų literatūra.

Knygų naikinimo kampanijos palietė ir knygų prekybos organizacijas, antikvarinius knygynus. Kai kurių Kauno knygynų sandėliuose buvo rasti ištisi tautinio turinio knygų tiražai (pvz., per 3 000 Joano Korčinskio knygos „Vytautas Didysis“, kuri „grynai nacionalistinė ir iškraipanti istoriją“, egzempliorių, Levo Karsavino „religinė mistinė knyga „Apie asmenybę“). Glavlitas prašė LKP CK nurodyti visoms ministerijoms ir žinyboms, kurioms priklauso bibliotekos, kad jose per trumpiausią laiką nebeliktų politiškai žalingų ir pasenusių knygų. Buvo atkreiptas vadovų dėmesys, kad jie atsako už politinę padėtį savo įstaigų bibliotekose. Glavlitas reikalavo įpareigoti Lietuvos knygų prekybos vadovus tuoj pat sunaikinti visus pasenusių knygų

sandėlius ir jokių būdu neleisti, kad į prekybą pakliūtų politiškai žalingų, santvarkai ideologiškai svetimų leidinių²⁰.

Glavlitas niekada nemažino dėmesio ideologiniam bibliotekų fondų švarinimui ir, radęs uždraustos literatūros, reikalavo ją tuojau pat išimti iš fondų. 1952 m. pabaigoje Lietuvoje buvo 5 343 bibliotekos ir 3 054 pirkios-skaityklos. Tais metais Glavlitas išėmė iš fondų 9 926 pavadinimų knygas, pačios bibliotekos išėmė 11 818 pavadinimų knygų, tad iš viso iš bibliotekų išimtos 21 744 pavadinimų knygos. Glavlito ataskaitoje teigiama, kad cenzūros uždraustos knygos iš esmės jau pašalintos iš bibliotekų, tačiau jos guli suverstos įvairiose patalpose. 1952 m. iš knygynų buvo pašalintos 31 023 knygos²¹. 1954 m. Glavlitas patikrino net komunistų partijos komitetų bibliotekas ir taip pat pareikalavo pašalinti iš jų kai kuriuos draudžiamus leidinius²². Daugiausia tai buvo J. Stalino represuotų sovietinių veikėjų raštai.

Pašalintas knygas bibliotekų lentynose pakeitė sovietinės knygos: Michailo Šolochovo „Tykūsias Donas“, Vandos Vasilevskajos „Vaivorykštė“, Dmitrijaus Furmanovo „Čiapajevas“ ir kt. Pagrindinė leidyklų produkcija buvo V. Lenino ir J. Stalino veikalai, jų proginės kalbos, rinkimų nuostatai, SSRS ir LSSR konstitucijos. Masiniais tiražais buvo leidžiama propagandinė literatūra. 1946 m. birželio 1–lapkričio 15 d. LSSR valstybinės leidyklos išleido 81 politinės, grožinės ir pedagoginės literatūros knygą lietuvių kalba bendru 1 317 000 egz. tiražu. „Draugo Stalino kalba Maskvos Stalino rinkiminės apygardos priešrinkiminiame rinkėjų susirinkime“, „SSRS Konstitucija“ ir „Rinkimų į SSRS Aukščiausiąją Tarybą nuostatai“ išleisti 50 tūkst. egz., „VKP(b) istorijos trumpasis kursas“ ir „Draugo Stalino pranešimas dėl SSRS Konstitucijos projekto“ – 30 tūkst. egz., „Lietuvos SSR Konstitucija“ – 50 tūkst. egz.

(liet. k.) ir 10 tūkst. egz. (rus. k.) tiražu²³. Daugiatūkstantiniais tiražais išleisti propagandiniai leidiniai dūlėjo bibliotekų ir knygynų lentynose. Vienu kitu jų egzemplioriumi pasinaudodavo nebent komunistų partijos propagandistai. Panašių leidinių gal būtų buvę leidžiama ir daugiau, bet trūko popieriaus, o jam gaminti – elektros. Šalinant iš bibliotekų tautinio turinio knygas, buvo tikimasi pakeisti dvasinį žmonių, ypač jaunimo, gyvenimą, išdildyti iš jų sąmonės tautos istoriją.

***

Vienas galingiausių veiksnių, padedančių išlaikyti tautos identitetą, – šalies istorija. Algirdas Julius Greimas rašė: „J. Basanavičiaus karta padarė nepaprastą atradimą: ji surado Lietuvos istoriją. Amžiuose sustingusiai tautai duodama praeitį, ji sukėlė nepasitenkinimą dabartimi ir atidengė naują, plačią perspektyvą – ateitį; ir iš statiško sustingimo pakilusi tauta virto istoriška bendruomene: ėmė gyventi Istorijoje, kurti istoriją.“²⁴ Pokaryje tautinės sąmonės ugdymas, patriotiškumo stiprinimas tapo svarbia pasipriešinimo judėjimo dalimi kovojant su okupacine valdžia, siekiant atkurti Lietuvos valstybingumą. Tai suprato ir sovietinės ideologinės struktūros. Jos dėjo nemažai pastangų ne tik kad sunaikintų tautos kultūrą, bet ir nuslėptų, falsifikuotų istoriją. Norint iš tautos atminties ištrinti ir XIX a. tautinį atgimimą, ir apskritai istorinę praeitį, vietoj to buvo brukama komunistinio judėjimo istorija. Nuo pat pirmųjų okupacijos dienų buvo ieškoma, kaip tai kuo greičiau padaryti. Dar 1941 m. vasario 21 d. VKP(b) CK ir SSRS LKT įgaliotinis Lietuvoje Nikolajus Pozdniakovas kreipėsi į VKP(b) CK vadovus V. Molotovą, A. Andrejevą ir G. Malenkovą su įžūliai pavadintais lietuvių tautos kultūros sovietizavimo pasiūlymais „Dėl lietuvių

liaudies kultūros atgimimo“²⁵. Dokumente ryškiai atsiskleidė lietuvių kultūros ir istorijos naikavimo kryptys ir būdai. Šiuose pasiūlymuose nurodoma, kad „per praėjusį laikotarpį bandėme pavesti kai kuriems lietuvių inteligentijos atstovams išsiaiškinti lietuvių liaudies istorinę praeitį, t. y. nustatyti etapus ir asmenis, kurie turėtų būti atspindimi ir pabrėžtini. Tačiau bandymas nepavyko, nes tarp inteligentų dar stiprus individualistinis požiūris vertinant istorinę praeitį. Tai faktas, kurio reikia paisyti. Kartu egzistuoja ir kitas faktas – inteligentijos atstovai (tarp jų ir tie, kurie praeityje supo Nuolatinę atstovybę). Iš jų pasisakymų jaučiama, kad jie norėtų sovietiniais laikais pagerbti atminimą Gedimino, Vytauto ir kt. istorinių asmenybių, kurių veikla buvo susijusi su didžiąja Lietuvos valstybe iš vienos pusės (o Vytautas, kaip žinome, atėjo iki Juodosios jūros!) ir kova su Lenkija – iš kitos. Dabartinė respublikos vadovybė negali kvalifikuotai išsiaiškinti lietuvių liaudies istorinės praeities. Todėl ji vengia šios problemos ir daugelyje lietuvių miestų vis dar yra Gedimino, Vytauto ir kt. gatvės. (Nėra tikrumo dėl neigiamo arba teigiamo požiūrio į juos.) Rezultatas – užburtas ratas: reikia (ir tuoj pat) į lietuvių liaudies istoriją įtraukti tarybinę naują, bet respublikoje nėra kadry, kurie sugebėtų tai padaryti.“ N. Pozdniakovas reikalavo, kad SSRS mokslų akademija kuo greičiau pateiktų „tarybinę lietuvių liaudies istorinės praeities įvertinimą“, SSRS tautų istorijos vadovėlis būtų papildytas Pabaltijo tautų istorija, kad būtų sukurti bent du filmai: vienas iš praeities, kitas iš dabartinio gyvenimo, spaudoje sistemingai būtų skelbiami lietuvių liaudies istorijos straipsniai apie jos didvyrius, Suvorovo tipo karvedžius ir t. t.²⁶ VKP(b) CK Propagandos ir agitacijos valdyba pritarė N. Pozdniakovo siūlymams „Dėl Pabaltijo tarybinių respublikų liaudies istorijos marksistinių darbų sukūrimo“²⁷.

Tačiau prasidėjus karui šiems siūlymams nebuvo lemta išsipildyti. Tik po karo vėl grįžta prie istorijos sovietizavimo klausimų.

1944 m. gegužės mėn. VKP(b) CK sukvietė istorikų pasitarimą SSRS ir nacionalinių respublikų istorijos rašymo klausimais. Jame buvo pabrėžta, kad būtina kurti bendrą SSRS istoriją. Lietuvos istorija kaip tokia turėjo išnykti. Komunistų partijos ideologai stengėsi Lietuvos istoriją paversti SSRS istorijos dalimi. 1949 m. įvykusiame LKP(b) VI suvažiavime J. Žiugžda aimanavo, kad „iki šiol, pavyzdžiui, nepradėta marksistiškai nušviesti paskutinių XIX amžiaus dešimtmečių buržuazinio nacionalinio judėjimo, kurio pradžia tradiciškai siejama su laikraščio „Aušra“ pasirodymu spaudoje (1883 m.). Buržuazinė literatūrologija ir buržuazinė istoriografija idealizavo šį judėjimą, vaizdavo jį neklasiniu ir bendranacionaliniu“. Toliau kalbėtojas aiškino, kad „buržuazinės-nacionalistinės koncepcijos, susijusios su buržuaziniu nacionaliniu judėjimu, su „Aušros“, Basanavičiaus, Kudirkos ir kt. vardais, reikiiasi ir dabar, aktyviai palaikomos jų buržuazinio-nacionalistinio pagrindžio. Visgi iki šiol nei Literatūros institutas, nei Istorijos institutas šių klausimų neišryškino ir nenušvietė, neišaiškino jų vaidmens lietuvių liaudies ir lietuvių literatūros istorijoje.“²⁸ Vertinant praeities tautinio atgimimo veikėjus turėjo būti pabrėžiama jų veiklos ir kūrybos „reakcinė pusė“, tuo pasmerkiant juos ir patį atgimimo judėjimą. Vietoj šių ir Lietuvos valstybingumo kūrėjų turėjo būti iškelti komunistinio judėjimo ir sovietų režimo rėmėjai. Tautinį identitetą puoselėjančią istoriją buvo reikalaujama pakeisti klasių kovos, sovietinio internacionalizmo propaganda. Specialiai parenkant ir interpretuojant istorijos faktus, vienus jų iškelti, kitus – nutylinti ar net falsifikuojant, skleidžiant mitus apie „amžiną rusų ir lietuvių tautų draugystę“, buvo įrodinėjama, kad „didžioji rusų tauta“

visados gynė lietuvių tautos interesus ir kad tautos kelias – tik su „didžiąja rusų tauta“. Kiekvienas nukrypimas nuo šios linijos buvo laikomas „buržuazinio nacionalizmo“ apraiška. „Mes turime atsiminti, kad iki šiol lietuvių liaudies istoriją, lietuvių literatūros istoriją rašė buržuaziniai nacionalistai ir kad mums iškyla uždavinys apvalyti lietuvių liaudies istoriją nuo nacionalizmo ir šovinizmo, parašyti naują, teisingą lietuvių liaudies istoriją.“²⁹

Pernelyg lėtas Lietuvos istorijos sovietizavimas netenkino partinių struktūrų. 1951 m. liepos mėn. LKP(b) CK kreipėsi į VKP(b) CK raštu, kuriame išdėstė būtinybę paspartinti „Lietuvos istorijos ir revoliucinio judėjimo Lietuvoje istorijos tyrinėjimus“ ir kuo skubiau parengti Lietuvos istorijos vadovėlį. Tačiau, kaip nurodoma šiame dokumente, trūkstant „kvalifikuotų marksistinių pajėgų Lietuvos SSR mokslų akademijos Istorijos institute ir IMELo filiale prie LKP(b) CK“ šis darbas lėtai judėjo į priekį. Nepasitikint Lietuvos mokslo darbuotojais, buvo prašoma, kad SSRS mokslų akademija paskirtų Lietuvos SSR mokslų akademijos Istorijos instituto direktoriaus pavaduotoją „iš žymiausių istorikų marksistų“, pasiūlytų konsultantą Lietuvos istorijai parengti. Taip pat buvo prašoma įpareigoti Markso-Engelso-Lenino institutą prie VKP(b) CK komandiruoti konsultantą Lietuvos revoliucinio judėjimo istorijai parengti, skirti IMEL filialui prie LKP(b) CK daugiau etatų. Taip pat buvo prašoma lešų J. Stalino ir V. Lenino veikalų vertimui spartinti³⁰.

Rengiamose publikacijose iš esmės buvo keičiamas istorijos vertinimas. Visa agresyvi rusų carų politika buvo laikoma pažangiu reiškiniu. Komunistinio judėjimo istorijoje pasižymėję vietiniai veikėjai buvo nutylimi. Nuosekliai buvo naikinama tautos kultūra ir istorija. Režimui priimtina tautinės kultūros ir istorijos dalis turėjo tapti politinės ir ideo-

loginės integracijos priemone, prisidedančia prie to, kad būtų visiškai sunaikintos Lietuvos valstybingumo idėjos.

***

Ir taip jau sovietų režimo koneveikiami rašytojai, kultūros veikėjai sulaukė naujo puolimo 1946 m. priėmus VKP(b) CK nutarimą „Dėl žurnalų „Zvezda“ ir „Leningrad“. Jame buvo reikalaujama garantuoti „aukštą idėjinį ir meninį kūrinių lygį“, neleisti leidiniuose publikuoti nepageidaujamiems literatams ir žurnalistams. Po šio nutarimo buvo priimti kiti VKP(b) CK nutarimai: „Dėl dramos teatrų repertuaro ir priemonių jam pagerinti“, „Dėl kino filmo „Didysis gyvenimas“ ir kt. VKP(b) CK nutarimai literatūros ir meno klausimais buvo nukreipti prieš bent minimalią galimybę pasirinkti kūrinio temą ir formą, kas buvo leidžiama karo metais susilpnėjus partinės biurokratijos kontrolei. Pagrindiniu priimtų nutarimų komentatoriumi Maskvoje tapo A. Ždanovas, o Lietuvoje – LKP(b) CK ideologijos sekretorius K. Preikšas.

Savo nutarimais literatūros ir meno klausimais komunistų partija pradėjo plačią kampaniją prieš Vakarų kryptis dailėje, literatūroje ir muzikoje. Rusų menininkai buvo kaltinami antitarybiškumu, socialistinio realizmo ignoravimu ir per dideliu pesimizmu, o lietuviai, be to, dar buvo ujami ir dėl „buržuazinio nacionalizmo, Lietuvos istorinės praeities garbinimo, buržuazinės ideologijos ir jos įtakos skleidimo literatūros, meno, mokslo kūriniuose“. K. Preikšas 1946 m. kalbėjo: „Nors jų [rašytojų. – J. R. B.] pareiga kaip tik nuvainikuoti buržuazinę Lietuvą, parodyti darbo žmonėms ją be kaukės, kuria stengėsi dangstyti savo laiku smetoniniai melagiai, kuria dabar stengiasi dangstyti buržuaziniai nacionalistai. Kai kurie poetai, būdami priešingi tarybinei

santvarkai, skleidžia nevirtį, migdo, liūliuoja mūsų jaunimą. Tie poetai ne tik nepadeda auklėti mūsų jaunuolių žvaliais, pasitikinčiais savo jėgomis, kurie būtų pasiryžę kovoti ir net gyvybę paaukoti dėl savo socialistinės Tėvynės – Tarybų Sąjungos, pasiryžę ją nenuilstamai stiprinti, o priešingai – šie poetai stengiasi savo kūriniais demoralizuoti jaunimą. Tai jie skleidžia nusiminimą, dvasios smukimą.“ Poetas Antanas Miškinis už eilėraščių „Ruduo“, paskelbtą „Pergalės“ žurnale, buvo apšauktas A. Smetonos ir jo režimo garbintoju, sovietų santvarkos šmeižiku, šaukiančiu į nirvaną, sustingimą ir pasyvumą: „Jis dvasiškai nuginkluoja mūsų jaunimą, stumia į šalį nuo pažangos, nuo amžino nenuilstamo kūrybinio ieškojimo, nuo nenuilstamos kovos už tobulesnę, gražesnę žmogaus ateitį. Jis stengiasi nustelbti jaunimo sąmonėje kaip tik tuos bruožus, kuriuos mūsų partija stengiasi ugdyti. Kyla klausimas, kam mums reikalinga tokia poezija?“³¹ Rašytojams, meno kūrėjams K. Preikšas nurodinėjo, kad negana būti komunistu ar laikytis komunistinių pažiūrų, – būtina iki menkiausių detalių atskleisti partijos liniją. Daug priekaištų sulaukė poetas Eduardas Mieželaitis. Buvo sakoma, kad jis, nors yra partijos narys, „įklimpo nacionalistinėje pelkėje iki pat ausų ir atsistojo į antitarybinį kelią“. Būdamas „Jaunimo gretų“ žurnalo redaktoriumi, E. Mieželaitis smerkė nepartinį rašytoją Butkų Juzę už pernelyg tarybiškus ir politiškus eilėraščius. „Jis netgi dar iki šiol nešioja partinį bilietą“, – baisėjosi K. Preikšas. Dailininkas Justinas Vienožinskis buvo pasmerktas už paveikslą „Raudonoji gurguolė“, nes, anot K. Preikšo, „iš esmės tai buvo pasityčiojimas iš raudonosios gurguolės ir valstiečių“. J. Vienožinskis esą „suižulėjo tiek, kad barė dailininkus, sąžiningai dirbančius su tarybų valdžia, vadino juos išdavikais, išsigimėliais ir netgi mėgino kai kuriuos sumušti“³².

Sovietinių apologetų kritikos taikiniu tapo ir lietuvių literatūros klasikų kūriniai. „Tik politinio budrumo atbukimu, tik nepakankamu politiniu budrumu galima paaiškinti tą faktą, kad vis dar nekritikuojama buržuazinė nacionalistinė ideologija, kuria negali būti neužkrėsta didelė dalis grožinės literatūros, Lietuvos istorijos darbų ir visos senosios Lietuvos kultūrinis paveldas. Visas senas kultūros paveldas iš esmės kol kas priimamas nekritiškai, iš jo neatrenkama viskas, kas vertinga ir pažangu, ir neatmetama, nekritikuojama viskas, kas reakcinga. Buržuazinė nacionalistinė ideologija dargi prasiskverbia į kai kurias nesenai išleistas knygas. Partinės organizacijos nepakankamai demaskuoja personaliai buržuazinės ir buržuazinės nacionalistinės ideologijos nešėjus, neaštriai, kaip tai priklauso bolševikams, reaguoja į klaidingas kai kurių darbų tojų pažiūras“³³, – buvo skelbiama 1945 m.

Valstybinei leidyklai pradėjus leisti lietuvių rašytojų kūrybinį palikimą, jos vadovybė buvo apkaltinta, kad „neatsakingai ir neprincipingai pasielgė“, „parodė politinio budrumo nebuvimą, tapo prieglobsčiu politiškai abejotiniems ir priešiškiems elementams“, kurie „prisidengiant praeities rašytojų kūrinių leidimu pratempdavo svetimą nacionalistinę ideologiją“. Leidyklai buvo priekaištaujama, kad be komentarų išleido Lazdynų Pelėdos kūrinių rinktinę, Motiejaus Valančiaus „Palangos Juzė“ ir kitus kūrinius, kuriuose liko nemažai „reakcinių pažiūrų ir religinių prietarų“. Gabrielės Petkevičaitės kūrinių rinktinė buvo išleista „su idealizuota autorės biografija“. Be to, rašytojos gyvenimo ir literatūrinės veiklos raida pavaizduota, anot kritikų, neatsižvelgiant į klasių santykius, rašytojai „be jokio pagrindo priskiriamos socialistinės pažiūros“. Tokios nuostatos atspindi komunistinių struktūrų siekį falsifikuoti istorinę tautos praeitį ir kultūros palikimą, pajungti juos ideologi-

niams siekiams. Leidžiami kūriniai turėjo atspindėti sovietinę leksiką. Pasirodžius Žemaitės kūrinių rinktinei, ideologijos sergėtojams užkliuvo, kad leidėjai ir redaktoriai, „prisidengę liaudiškumo kaukę“, atkūrė Žemaitės kalbą, „išmargino ją prievartinio feodalinio-bažnytinio palikimo žodžiais“, o Kauno „Tarybų Lietuva“ ir docentas Ričardas Mironas netgi bandė „pagrįsti šį antimokslinį kalbinį eksperimentą“. Buvo kritikuojamas ir Lietuvių kalbos institutas, kurio išleistame „Lietuvių kalbos žodyno“ antrajame tome pilna „reakcinės, klerikalinės frazeologijos. Tuo tarpu žodyne nesurado sau vietos šiuolaikinė kalba.“³⁴

Iš literatūros paveldo buvo šalinama viskas, kas priminė kovą už laisvę net ir carizmo laikais. Pasirodžius Prano Vaičiailio kūrinių rinktinei, kurioje atsispindi lietuvių tautos geresnio gyvenimo ir laisvės siekis, buvo užsipulti leidėjai ir kritikuojami eilėraščiai, kuriuose poetas atskleidė tautos nepasitenkinimą socialine santvarka ir carine priespaula. Sovietinių ideologų nuomone, tautos kova su carizmu daugelyje rinktinės vietų pinasi su „skiepijimu žvėriškos neapykantos ir paniekos didžiai rusų tautai, kuri vaidino lemiamą vaidmenį išsivaduojamajame Rusijos tautų sąjūdyje“. Režimą siutino, kad kai kuriuose eilėraščiuose („Išgama“, „Laiminga saulutė į vakarus leidos“, „Darželį rūtų išdabinus“, „Augo liepelė“, „Tikėjimas krikšto dailiai šviečia“, „Vonsiachini“) kalbama apie „maskolių priespaudą aplamai“ ir kad poetas daug kur mini „baisiąją Siberiją“, į kurią, iš „jo žodžių sprendžiant, tariamai siunčiami tik lietuviai“. Didžiulę politinę grėsmę sovietiniai kritikai įžiūrėjo eilėraštyje „Išgama“, kuriame autorius motinos klausia: „Kam ruskio bjaurėtis neišmokinai?“ Buvo sakoma, kad P. Vaičaitis eilėraščiuose regi tik lietuvių kovą su rusais ir „visai nepastebi bendro išsivaduojamojo mūsų šalies darbo žmonių sąjūdžio“. Todėl net daugelyje tų ei-

lėraščių („Yra šalis, kur upės teka“, „Sonetas“, „Kada kryžiuokas užkariavo“, „Žalgirio kova“, „Pavasaris“ ir kt.), kuriuose jis neskelbia neapykantos rusų tautai, apdainuojama „Lietuva virš visa ko, Lietuva be klasių kovos, Lietuva be sąjungininkų ir vadovų kovoje su carizmu“. P. Vaičičiaus kūryboje buvo pastebėta ir „neapykantos lenkų tautai, užmaskuoto bei atviro nacionalizmo raugo kupini visi P. Vaičičiaus eilėraščiai, įdėti jo „Raštų“ pirmame tome („Tėvynės meilė“), antrame, kur propaguojama „Lietuva nuo jūrų iki jūrų ir iki Maskvos“, trečiame („Hegzametrai“). Nacionalizmo amaru užkrėsta taip pat žymi dalis P. Vaičičiaus satyrų ir dalis eleginių bei meilės eilėraščių³⁵. P. Vaičičiui buvo prikišama, kad jis iki pat mirties neatsikratė religinių prietarų, garbino senovės lietuvių tikėjimą („Pagonių dievai pas jį daugelyje vietų paversti nacionalizmo stabais“). Kritikų nuomone, „didžioji dalis poeto parašytų eilėraščių negali būti panaudoti tarybinės jaunomenės auklėjimui tarybinio patriotizmo dvasia, nes juose skiepijamas kovojantis nacionalizmas, neapykanta rusų tautai, klerikaliniai prietariai, misticismas“³⁶. Sulaukus tokių nepalankių išvadų buvo pasiūlyta „išimti iš viešo naudojimo P. Vaičičiaus raštų senąsias laidas“. Grubus kišimasis net į mirusių autorių kūrybą rodo, su kokia pagieža buvo reaguojama į tautos mentaliteto išraišką. Tai vertė leidėjus ieškoti būdų, kaip išsaugoti nesubjaurotą tautos istorinę dvasią.

Totalitarinės sistemos ideologai suvokė meninio žodžio poveikį ir reikalavo kurti režimą šlovinančius veikalus³⁷. Menininkai buvo persekiojami ne tik už tai, ką sukūrė, bet ir už tai, ko nesukūrė. Literatūros, dailės, muzikos kūriniuose partiniai biurokratai reikalavo vaizduoti „stalininių statybų herojus“, nuolat ieškojo „partinių nukrypimų“. Iš viso to, kas turėjo būti vadinama kultūra, liko tik pasaulinio komunizmo viešpatavimo propaganda ir priemonės įtvirtinti režimą. Rašy-

tojų sąjungos suvažiavimuose, plenumuose buvo kritikuojami rašytojai, kurie neskelbė savo darbų, šalinosi politinio gyvenimo. Iš jų buvo reikalaujama rašyti apie stachanovininkus, valstiečių varymą į kolūkius, smerkti kolegas, kurie stengiasi ginti ir saugoti tautos kultūrą ir dvasines vertybes. Pagrindinis reikalavimas laikytis socialistinio realizmo reiškę ne realios tikrovės atskleidimą, o bolševikinio idėjiškumo kriterijus atitinkančio gyvenimo vaizdavimą. Rašytojų kūrybos pagrindu turėjo tapti socialistinio optimizmo propaganda, neutralumo ir santūrumo, buržuazinio nacionalizmo smerkimas. Šiuos valdžios reikalavimus atitinkantys kūriniai dažniausiai buvo žemo meninio lygio, lėkšto turinio, pilni ideologinių šampų, ignoruojantys menines tautos tradicijas. Kasdieniu dalyku tapo kaltinti kūrėjus keliaklupsčiais prieš Vakarus ir formalizmu.

Prasidėjęs kultūros niokojimas apėmė vis platesnius kultūros ir mokslo sluoksnius. VKP(b) CK 1946 m. rugpjūčio 26 d. priėmė nutarimą „Dėl dramos teatrų repertuaro ir priemonių jam pagerinti“. To rezultatas – lietuvių klasika imta keisti sovietinės tematikos spektakliais, kurių turinys atitiko ideologinius reikalavimus. Sovietinės ideologijos sergėtojams užkliuvo, kad Vilniaus dramos teatre rodomame Boriso Dauguviečio spektaklyje „Uždavinys“ liaudies priešas vaizduojamas išgyvenantis jausmus, keliančius žiūrovams užuojautą ir gailestį³⁸. Lietuvos valstybinės filharmonijos choro vadovui Antanui Ilčiukui ir ansamblio vadovui Jonui Švedui buvo priekaištaujama, kad koncertuodami apskrityse ir valsčiuose atlieka neįtrauktus į repertuarą, uždraustus atlikti kūrinius. Tai „politiškai žalingos ir aiškiai nacionalistinės dainos: „Lietuviais esame mes gimę, lietuviiais norime ir būt“, „Išaugo žalia liepa“, „Dainuoju aš dainą apie gimtąją Lietuvą“. Kaip rašoma, koncertuose šios dainos buvo labai mėgstamos žiūrovų

ir kelis kartus kartojamos³⁹. Kauno dramos teatre „vietoj tikros kūrybos ėmė skverbtis dekadentiškumu ir nacionalizmu apnuodyti „šiupiniai“, pataikaują nacionalizmo šukėms“. „Jeigu Kauno dramos teatras neauklėja savo žiūrovo komunizmo dvasia, tai nemaža jo darbuotojų yra dažnai linkę pataikauti klasiniams priešams, prisidėti prie šovinizmo kurstymo. Neatsitiktinai Antanas Mackevičius [teatro režisierius. – J. R. B.], kuris yra dešinioji meno vadovo ranka, su pamėgimu sutinkamas nacionalistinių padugnių.“ Kritikuojamas teatras bandė atsipirkti viena kita sovietinių idėjiškumą rodančia sovietine fraze, bet atsirado skundikų, kurie tai atskleidė⁴⁰.

Pokario metais Lietuvoje veikė dvylika teatrų, bet valdžia buvo nepatenkinta, kad jie pastatė tik keletą sovietinės tematikos spektaklių. Pjesių autoriams buvo prikišamas žavėjimasis istorine tematika, neteisingas įvykių traktavimas, tautinių pažiūrų ir idėjų propaganda, „liaudies priešų, buržuazinių nacionalistų paveikslų švelninimas“.

Komunistinės ideologijos nuostatos turėjo atsispindėti ir dailininkų darbuose. Vilniaus dailės institute aptariant VKP(b) CK nutarimą „Dėl žurnalų „Zvezda“ ir „Leningrad“ buvo pažymėta, kad instituto meninės tradicijos buvo kuriamos ir formavosi veikiamos Vakarų mokyklos, todėl jaučiama didelė Vakarų formalizmo įtaka. Kūryboje besireiškiančiu formalizmu buvo apkaltinti vyresniosios kartos menininkai, o studentai buvo barami, kad jų menas atitrūkęs nuo gyvenimo ir politikos. Todėl „reikia daugiau dėmesio skirti marksizmo-leninizmo studijoms, susipažinti su SSRS tautų menu“⁴¹. Dailininkas Liudas Truikys 1949 m. buvo atleistas iš Kauno taikomosios ir dekoratyvinės dailės instituto dėstytojo pareigų už jo vadovaujamų studentų darbuose nuolat prasikišantį formalizmą ir misticizmą. Jo paties darbai buvo kritikuo-

jami dėl didelės „kosmopolitinės mistikos priemaišos“. Nepasitikėti L. Truikiu vertė ir tai, kad nuo 1936 m. jis buvo žymaus dailininko Nikolajaus Rericho draugijos organizatorius ir narys, aktyviai diegė šio menininko idėjas, sovietinių ideologų apibūdinamas kaip kosmopolitines. Kai kurie šios draugijos nariai pokario metais buvo nuteisti už antivalstybinę veiklą. L. Truikys buvo verčiamas atsižadėti formalizmo⁴². Vienokių ar kitokių kaltinimų sulaukdavo beveik kiekvienas dailininkas, atsisakęs paklusti prievarta brukamiems ideologiniams kūrybos reikalavimams.

Komunistinių išpuolių sulaukė ir muzikai. Iš jų buvo reikalaujama šalinti iš kūrybos ir Lietuvos valstybinės konservatorijos veiklos Vakarų kultūros apraiškas. Konservatorijos programose vyravusi Vakarų Europos kompozitorių muzika turėjo būti pakeista liaudies ir sovietine bei rusų muzika. LKP(b) CK 1947 m. ataskaitoje VKP(b) sakoma, jog konservatorijoje vyrauja požiūris, kad „menas egzistuoja menui“ ir kad „menas yra už politikos ribų“. Vokalo fakultete laikomasi nuomonės, kad dainavimas rusų kalba lietuvių studentams gadina balsus. Vargonų fakultete iš esmės mokomasi tik bažnytinės muzikos, šio fakulteto studentas groja vargonais bažnyčiose. Konservatorijos bibliotekoje beveik nėra rusų ir ypač sovietinės literatūros ir natų⁴³. Kauno konservatorijos vadovybei buvo prikišta, kad ji nesistengia paversti konservatorijos tikra sovietine aukštąja mokykla, o jos bibliotekoje 80 proc. literatūros – užsienietiška.

Daugelis muzikų ir dailininkų sovietinių ideologų pastangas pajungti meną politiniams režimo tikslams, atskirti jį nuo Vakarų kultūros ir marksizmo-leninizmo propagandą laikė bandymu „sutriuškinti mūsų tautinę dvasią“⁴⁴.

Kova su formalizmu mene, su „keliaklupsčiavimu“ prieš Vakarų kultūrą, pasi-

sakymai už komunistinį meno ir literatūros idėjiškumą vertė inteligentus smarkiai sunerimti. Savo dogmatišku puolimu komunistų partijos veikėjai visiškai sutrypė kūrybos laisvę ir pajungė kūrybą ideologiniam diktatui. Mene plito nudailintos pjesės, nuobodžios komunistinės ideologinės didaktikos persmelkti romanai, paradiniai J. Stalino portretai ir biustai, muzikos kūriniai buvo dedikuojami komunistų partijos vadovams ar pažymimiems sovietų režimo įvykiams. Tautos dvasią atspindintiems kūriniams nebeliko vietos. Vieni kultūros darbuotojai ieškojo, kaip išvengti ideologinių režimo pinklių, kiti, neatlaikę ideologinio spaudimo, paklūsavo diktatui arba išvis pasitraukdavo iš aktyvios kūrybinės veiklos.

***

Sovietinės ideologijos apologetai nepaliko nuošalyje ir mokslo. Jis buvo ideologizuojamas, liaupsinami sovietinės sistemos iškelti mokslo „korifėjai“. Tikri ir tariami sovietinių ir rusų mokslininkų laimėjimai tapo pagrindiniu moksliniu argumentu ir mokslinės kritikos įrankiu susidorojant su kitaip mąstančiais. Komunistų partijos inicijuotos vadinamosios kūrybinės ir mokslinės diskusijos literatūroje, kine ir dailėje vyko 1946 m., filosofijoje ir medicinoje – 1947 m., biologijoje ir genetikoje – 1948 m., literatūros kritikoje ir kalbotyroje – 1950 m., politinėje ekonomijoje – 1951 m. Lietuvoje jos greta represijų tapo tautos pasipriešinimą slopinančia ir identitetą naikinančia priemone. Vadinamųjų mokslinių diskusijų metu skambėjo raginimai kovoti su „buržuaziniu objektyvizmu“, „keliaklupsčiovimu prieš sudulėjusią buržuazinę Vakarų kultūrą“, „su kapitalizmo liekanomis žmonių sąmonėje“ ir pan. Daugelyje mokslo šakų moksliniai argumentai buvo keičiami ideologiniais šablonais, J. Stalino ir kitų sovietinių veikėjų

išsakytomis ideologinėmis klisėmis. Objektivią kritiką keitė sąmoningi mokslo darbų tekstų iškraipymai, politiniai demaskavimai, ideologiniai įskundinėjimai kaltinant nelojalumu sovietų valdžiai.

Susidorojimo su Lietuvos mokslo inteligentija kampanija buvo grindžiama rusų mokslo prioritetų įtvirtinimu, liūdnei pagarsėjusia „mokslininkų kosmopolitų“ kritika. Komunistų partijos propagandistai kėlė Rusijos mokslo ir kultūros pranašumą prieš Vakarų ne vien sovietiniu laikotarpiu, bet ir per visą istoriją. Rusų mokslininkams pirmumo laurai dažnai buvo priskiriami daugelyje mokslo, technologijų ir kitų veiklos sričių. Lietuvoje ši kampanija buvo pasitelkta ne tik mokslui sovietizuoti, bet ir mokslininkams izoliuoti nuo Vakarų. Pasipylė kaltinimai Lietuvos mokslininkams, neva jie „vergiškai seka vakarietiškais pavyzdžiais“, nesiremia sovietinio mokslo laimėjimais, menkina juos.

1947 m. vasarą VKP(b) CK išsiuntinėjo partinėms organizacijoms slapta laišką „Dėl profesorių Kliujevos ir Roskino bylos“. Šie Rusijos mokslininkai medikai buvo kaltinami tuo, kad savo mokslo darbų rankraščius vėžio bioterapijos tema perdavė paskelbti Jungtinių Valstijų mokslinėje spaudoje. Jų poelgis buvo pavadintas „antipatriotiniu ir antivalstybiniu“, padariusiu „žalos tarybinio mokslo prestižui“ ir sukėlusiu grėsmę šalies „prioritetui sprendžiant svarbią mokslo problemą“⁴⁵. Laiške pabrėžta, kad būtina „kovoti su vergišku keliaklupsčiovimu prieš užsienį ir dabartinę reakcinę buržuazinių Vakarų kultūrą“, ir daroma išvada, kad „jeigu šiai kvailai, pavojingai keliaklupsčiovimo prieš užsienį ligai nebus užkirstas kelias, ja gali užsikrėsti ne tokie atsparūs mūsų inteligentijos atstovai“. Pradėta plačiai propaguoti sovietinio ir rusų mokslo, technikos, kultūros ir meno laimėjimus, apdoroti bolševikinius inteligentus. Partinės organizacijos rengė pokalbius ir

paskaitas apie „revoliucinį budrumą“, smerkė mokslo darbuotojus už Vakarų mokslo laimėjimų taikymą mokslo tiriamajame darbe ir paskaitose aukštųjų mokyklų studentams. Dažnai buvo pabrėžiama, kad Lietuvoje kur kas plačiau negu kitose SSRS respublikose tarp inteligentų išvešėjęs keliaklupsčiavimas prieš Vakarus, nes „Lietuvos darbo žmonės ilgą laiką buvo auklėjami buržuazinės nacionalistinės ideologijos dvasia, o okupacijos metais buvo veikiami melagingos fašistinių vokiečių ideologijos, labai mažai žinojo apie tarybinę tikrovę. Lietuviškieji-vokiškieji nacionalistai šituo naudodamiesi šmeižia tarybų santvarką, tarybinę demokratiją, bolševikų partiją ir tarybinę vyriausybę ir stengiasi savo melagingoje propagandoje socialistiniams principams, TSRS tautų draugystės principams priešpriešinti kapitalizmo, rasinės neapykantos ir nacionalizmo principus.“⁴⁶

Keliaklupsčiavimo prieš Vakarus pavyzdžių buvo randama visose mokslo srityse. Žemės ūkio akademijos profesoriai ir dėstytojai buvo apkaltinti Vakarų technikos propaganda, piktintasi, kad paskaitose jie nutyli sovietinės gyvulininkystės, agronomijos laimėjimus, mini pasižymėjusius Vakarų mokslininkus, bet nenurodo žymiausių SSRS mokslininkų, o zoologijos paskaitose apeina darvinizmą⁴⁷. Antai Lietuvos SSR mokslų akademijos narys korespondentas Viktoras Ruokis⁴⁸ pranešime „Dirvožemiai ir jų kotiravimas Lietuvos TSR“ garbino „kolonizavimo tikslais vokiečių atliktus Lietuvos SSR dirvožemio tyrimus“ ir užmiršo rusų dirvožemininkus, kurie, anot kritikų, nė kiek ne mažiau nusipelnę. Prof. Antano Minkevičiaus pranešime „Kultūrinį augalų parazituojančius grybelius“, skaitytame Lietuvos SSR mokslų akademijos sesijoje, buvo garbinamas hitlerinio mokslininko fitopatologijos darbas. Spaudai atiduotame neorganinės chemijos vadovėlyje

prof. Kazys Daukša nepaminėjo nė vieno sovietinio chemiko. Panašiai atsiliepta apie prof. Tado Ivanausko darbą „Gyvybės raida“, kuriame buvo populiariai išdėstyti darvinizmo pagrindai, bet nė žodžiu neužsiminta apie šio mokslo raidą ir laimėjimus Sovietų Sąjungoje⁴⁹. Kauno valstybinio universiteto Technologijos fakulteto dėstytojas Adolfas Paulauskas rėmėsi tik vokiečių mokslininkų duomenimis ir normomis⁵⁰. To paties universiteto bibliotekos direktoriui buvo priekaištaujama užsakinėjus vien užsienio literatūrą⁵¹. Gydytojai buvo kaltinami receptuose išrašinėjantys užsienietiškus vaistus, o agronomai – reklamuojantys užsienines žemės ūkio kultūras ir techniką. Buvo sakoma, kad mokytojai nėra girdėję Konstantino Ušinskio pedagoginių minčių, bet puikiai susipažinę su Johno Dewey, Roberto Herberto ir kitų reakcingų pedagogų teorijomis⁵². Partijos iniciatyva surengtuose susirinkimuose buvo bandoma sumenkinti mūsų laimėjimus teigiant, kad „lietuvių mokslininkų darbai yra visa galva žemesnio lygio negu rusų“⁵³, kad daugelis jų apolitiški, o dauguma dėstytojų – paveikti klerikalizmo⁵⁴.

Pokario Lietuvoje tolerantiškam požiūriui į Vakarų mokslą ir kultūrą buvo primetamas antisovietinis pobūdis, pabrėžiant ideologinės kovos atspindį moksle ir teigiant, kad keliaklupsčiavimas prieš Vakarų kultūrą yra viena iš buržuazinio nacionalizmo apraiškų, demonstruojanti priešišką inteligentų požiūrį į sovietinę kultūrą ir marksizmo-leninizmo ideologiją. Vilniaus universiteto profesorius Jonas Bučas Vilniaus miesto komjaunimo aktyvo susirinkime pareiškė, kad „Lietuvos jaunimo ir dėstytojų keliaklupsčiavimas prieš Vakarus, tarybinio mokslo ir meno menkinimas yra nepaprastas“. Jis yra „žalingas mūsų jaunimui“. J. Bučas sakė, kad patikrinus visą buržuazinę literatūrą, kuria naudojosi universiteto

profesorai, ir po šio patikrinimo dalį jos išėmus iš fondų, kai kurie profesorai pareiškė be senosios Vakarų mokslinės literatūros negalintys dirbti. Tačiau juk universitetas gaunąs daug sovietinės mokslinės literatūros, o profesorai, savo paskaitose naudojantys senąją užsienio literatūrą ir nesinaudojantys sovietine, darą žalą besimokančiam jaunimui, nes slepią nuo jo sovietinio mokslo laimėjimus, jo pranašumus prieš Vakarus. J. Bučas įrodinėjo: „Mūsų Lietuva tapo tarybine respublika ir pas mus viskas nutraukta su Vakarais. TSRS yra priešakinės kultūros ir mokslo šalis ir negalima leisti, kad tai mūsų universitete būtų ignoruojama.“⁵⁵

Keliaklupsčiavimo prieš Vakarus požymių buvo išvengiama ir žmonių tarpusavio santykiuose. Per daugelį metų susiklosčiusias bendravimo ir etiketo normas buvo stengiamasi pasukti sovietine linkme. „Dabar yra savas tarybinis etiketas“ ir „kultūra eina ne iš Vakarų, o iš Rytų. TSRS – pačios pažangiausios kultūros šalis pasaulyje. Tai turime aiškinti, visada rodyti ir pabrėžti savo jaunimui“⁵⁶, – buvo sakoma Vilniaus komjaunimo aktyvo susirinkime.

Keliaklupsčiavimu Vakarų kultūrai buvo kaltinamas kiekvienas, kuris teigiamai atsiliepdavo apie visa, kas nesovietiška. 1947 m. rugpjūčio 4 d. LSSR valstybiniame plano komitete vykusiame susirinkime kalbėjęs Kacas pažymėjo, kad pasitaiko „nederamų darbuotojų pokalbių. Pavyzdžiui, drg. Geleris visiems gyrėsi, kad dviem angliškais peiliukais skutasi ištisus metus, o manufaktūra ir mašinos, gautos iš užsienio, jo nuomone, kur kas geresnės kokybės.“ Kacas siūlė sustiprinti darbuotojų auklėjimą, didinti kiekvieno jų atsakomybę už didžiosios tėvynės likimą, būti pasirengus ją apginti ir ugdyti aukštą sovietinį patriotizmą⁵⁷.

Keliaklupsčiavimu prieš Vakarus buvo laikomas ir Vakarų rašytojų kūrinių skaitymas, vengimas domėtis sovietinių rašytojų

kūriniais, teigiami atsiliepimai apie amerikiečių filmus. Akyli sovietinės ideologijos sergėtojai išvengė pavojų ir užsienio kalbų mokymesi. Antai ideologiniu nusikaltimu buvo pavadinta tai, kad Valstybinio universiteto Istorijos ir filologijos fakultete rusų kalbos mokėsi tik 10, o vokiečių kalbos – 24 studentai⁵⁸. Kupiškio apskrities Viešintų valsčiaus pirkios-skaityklos vedėjas buvo pasmerktas už bandymą organizuoti anglų ir vokiečių kalbų kursus⁵⁹.

Mokslo sovietizavimo kampanija kasmet apėmė vis daugiau sričių ir tapo grėsmingu politinio ir fizinio susidorojimo įrankiu. 1948 m. liepos 31–rugsėjo 7 d. vykusio Sąjunginės V. Lenino žemės ūkio akademijos sesija pradėjo genetikos mokslo naikinimo kampaniją ir davė postūmį panašioms akcijoms kituose moksluose. Šios kampanijos pradėjo radikalų posūkį į sovietinio mokslo ideologizavimą. 1948 m. rugsėjo 20 d. VKP(b) CK priėmė nutarimą „Dėl biologijos mokslų dėstymo gerinimo mokyklose ir pedagoginėse mokymo įstaigose“, nurodantį pertvarkyti gamtos mokslų dėstymą Ivano Mičiurino mokslo pagrindu, parengti naujas darvinizmo pagrindų dėstymo programas⁶⁰.

Sovietizuojant Lietuvos mokslą pagrindinis dėmesys buvo skiriamas biologijai. LKP(b) CK 1948 m. gruodžio 1 d. priėmė nutarimą „Dėl biologijos mokslų padėties ir priemonių, gerinančių jų dėstymą respublikos mokyklose ir pedagoginėse mokymo įstaigose“⁶¹. Visos Lietuvos mokyklos turėjo gauti naujas biologijos dėstymo programas, buvo pareikalauta išleisti I. Mičiurino mokymu paremtą biologijos vadovėlį ir metodinius biologijos dėstymo nurodymus, sudaryti mokslo populiarinamųjų darbų biblioteką, mokyklose plėsti mičiurininės krypties gamtininkų darbą. LSSR švietimo ministerijos kolegija 1948 m. spalio 11 d. priėmė nutarimą „Dėl gamtos mokslų dės-

tymo Vilniaus miesto, Varėnos ir Utenos apskričių mokyklose“. Jame sakoma, kad „didelė dalis mokytojų biologijos pamokas dėsto apolitiškai“, nepateikdami tarybinio gyvenimo pavyzdžių, nesusiedami biologijos „su socialistiniu žemės ūkiu“. „Mokytojai nekovoja su religiniais mistiniais prietarais, su idealistinėmis nuotaikomis ir nesistengia formuoti materialistinės mokiinių pasaulėžiūros.“⁶² Iš dėstytojų ir profesorių pareikalauta suteikti studentams pažangių I. Mičiurino mokslo žinių ir atsakyti idealistinių Augusto Weismanno, Gregoro Mendelio ir Thomo Morgano krypčių, kurias, anot to meto valdžios, „dar gina kai kurie dėstytojai: prof. [Viktoras. – J. R. B.] Ruokis, doc. [Kazys. – J. R. B.] Brundza – Žemės ūkio akademijoje, prof. [Konradas Juozas. – J. R. B.] Aleksa – Veterinarijos akademijoje, prof. [Jonas. – J. R. B.] Dagys, [Pranciškus. – J. R. B.] Šivickas – universitete ir kt.“ Iš mokymo planų buvo išbraukta daug Lietuvos fauną tyrinėjančių klausimų, o įtrauktos temos, nušviečiančios žemės ūkio pirmųjų patirties skleidimą, kolūkių veiklos klausimus. Iš vadovėlių ir vaizdinių priemonių buvo išmestos temos, nušviečiančios Vakarų mokslininkų laimėjimus. Biologijos dėstytojai privalėjo vadovautis I. Mičiurino mokslo teiginius skleidžiančia literatūra ir kitų stalinizmo pripažintų mokslininkų darbais. Iš darbo buvo atleisti nenorintys politizuoti mokslo darbuotojai: Vilniaus pedagoginio instituto vyresnieji dėstytojai Alekna, Juškaitienė, Kauno universiteto medicinos mokslų kandidatas Neniškis, gydytojas Oleka, vyresnioji dėstytoja Pšegodskienė, asistentė Lukaševičienė, Vilniaus universiteto profesoriai P. Šivickis, J. Dagys, vyresnieji dėstytojai Mačionis, Natkevičaitė⁶³.

Visur, kur tik galima, buvo randama „keliaklupsčiavimo prieš buržuazinę kultūrą“ pavyzdžių. Netgi žmonių skirstymas

pagal kraujo grupes buvo apibūdintas kaip fašizmo propaganda. Formavosi tarpusavio nepasitikėjimo, įtarumo, politinių kaltinimų, ideologinių demaskavimų ir įskundinėjimų atmosfera. Visur buvo diegiama mokslo partiškumo teorija ir įrodinėjama, kad mokslas yra ideologijos forma ir turi klasinį pobūdį. Mokslo publikacijoms buvo suteikiamos ideologizuotos antraštės: „Marksizmas ir medicina“, „Marksizmas ir žuvininkystė“ ir pan. Buvo įtraukiamos naujos mokslo tiriamųjų darbų temos, turinčios įrodyti, kad socialistinis ūkis, kultūra, mokslas, menas ir apskritai sovietinė sistema yra pranašesni už Vakarų. Aukštesiose mokyklose rengiamose profesorių, dėstytojų ir studentų mokslinėse konferencijose buvo įrodinėjami rusų ir sovietinio mokslo pranašumai, skaitomos paskaitos „Pasaulinė rusų kultūros ir mokslo reikšmė“, „Tarybinis patriotizmas“, „Maskva tarp pasaulio miestų“, „Maskva – kultūros ir mokslo centras“, „Maskva trijose revoliucijose“, „Maskva – mūsų šalies sostinė“ ir kt.

Inteligentai buvo verčiami skaityti J. Stalino veikalus, politinę literatūrą. „Išimtinai svarbus mūsų partinių organizacijų uždavinys – visapusiškai kelti ideologinį inteligentijos lygį, apginkluoti ją galingu bolševizmo ginklu – marksizmo-leninizmo pagrindais. Privalome plačiau įtraukti mokslininkus, inžinierius, agronomus į kūrybinį darbą, į šviečiamąjį mokslo propagandą likviduojant vokiečių okupacijos padarinius Lietuvoje, į kovą su jų pagalbininkų likučiais – lietuviškaisiais-vokiškaisiais nacionalistais“⁶⁴, – skelbė komunistų partijos dokumentai. Klasine propaganda buvo patogu prisidengti vykdant represijas tų, kurie ryždavosi abejoti sovietine santvarka ar ją kritikuoti. Visos tos priemonės buvo vadinamos senosios inteligentijos perauklėjimu. Naujosios inteligentijos formavimas – tai ne kas kita kaip ideologinių

sovietų režimo dogmų puoselėtojų formavimas, tautos identiteto naikinimas.

Teroras paveikė mokslininkus ir meno kūrėjus, nes niekas negalėjo nuspėti, kaip vieną ar kitą jo darbą, kūrinį įvertins valdžios viršūnės, kaip juo pasinaudos priešininkai, siekiantys susidoroti ar atlaisvinti vietą sau. Norėdama inteligentus padaryti klusniais sovietų režimo ideologijos skleidėjais, komunistų partija skatino inteligentų, kaip ir apskritai visos visuomenės, susiskaldymą, kad „būtų matyti, kas su mumis, kas ne su mumis“⁶⁵. Buvo raginama visapusiškai palaikyti lojalius sovietų valdžiai mokslininkus, specialistus, menininkus ir literatus. Mokslo darbuose vis labiau plito įprotis cituoti komunistų partijos veikėjų kalbas, pasisakymus. Be jų negalėjo būti paskelbtas nė vienas mokslinis darbas ar apginta disertacija. Mokslo sovietizavimo kampanijos dėjo pagrindą „naują tarybinį žmogų“ formuojančiai ideologijai, siekė politizuoti mokslo ir kultūros procesus ir užgniaužti kūrybos laisvę.

IŠVADOS

Pasibaigus Antrajam pasauliniam karui kilęs tautos pasipriešinimas buvo slopinamas ne tik represijomis, bet ir vykdant dvasinį terorą. Siautėjo agresyvi dvasinio gyvenimo cenzūra, komunistinė propaganda tapo įrankiu slopinti tautos pasipriešinimą ir naikinti tautiškumą.

Atsiųsti į Lietuvą NKVD ir NKGB pareigūnai nesiskaitė net su partiniais ir sovietiniais darbuotojais. Į atkuriamas įstaigas ir organizacijas buvo skiriami atvykėliai, atvirai priešiški Lietuvos gyventojams. Jie buvo padėties viešpačiai, o atsikūrusios valdžios ir partinės institucijos atsikūrė, nes didėjantis tautos pasipriešinimas kėlė grėsmę jų pačių egzistavimui.

Naikinant tautos identitetą ir slopinant pasipriešinimą, pirmiausia buvo bandoma paneigti tikrąsias aplinkybes, dėl ko laisvės kovos kilo. Gyventojams įbauginti ir laisvės kovotojams kompromituoti komunistų partijos struktūros kartu su represiniais organais rengė viešus partizanų teismus, įvairias kitas kampanijas. Visa šalies vidaus politika buvo grindžiama mirties baime ir neapykantos laisvės kovotojams skatinimu, buvo kuriamas visuotinio tarpusavio nepasitikėjimo atmosfera.

Slopinant pasipriešinimą ir naikinant tautos mentalitetą pirmiausia buvo siekiama sunaikinti inteligentią, kuri, anot sovietų valdžios, papildė „nacionalistų gretas“, „tarp jos įsitvirtinusi kontrrevoliucija, inteligentią visuotinai įsitikinusi, jog būsimieji atstatyta buvusi Lietuva“. Inteligentai buvo verčiami smerkti pasipriešinimo judėjimą, viešai deklaruoti ištikimybę sovietų režimui.

Propaganda ir masinė politinė agitacija tapo svarbia sovietų režimo ideologinės veiklos kryptimi slopinant tautos pasipriešinimą, vykdant dvasinį terorą, visuotinai primetant komunistinę ideologiją. Oficiali SSRS doktrina tautiniu klausimu buvo vadinamasis socialistinis internacionalizmas, turintis stiprinti sovietų imperiją. Lietuvoje prisidengiant sovietiniu patriotizmu ir proletariniu internacionalizmu buvo brukamas rusų nacionalizmas, pabrėžiamas rusų tautos, kaip vyresniojo brolio, pranašumas.

Komunistinis režimas kūrė jį remiančią ir stiprinančią socialinę aplinką, kuri kovojo su pasipriešinimo judėjimu. Sovietinė propaganda iškėlė šūkį: „Lietuvių tauta pati savo rankomis turi susidoroti su liaudies priešais.“ Tačiau gyventojai ir toliau rėmė partizanus.

Su barbarišku aršumu buvo naikinami Nepriklausomybės laikų paminklai ir vietų jų statomi šlovinantys sovietų santvarką. Tokio pat likimo sulaukė ir knygos. Šalinant iš bibliotekų tautinio turinio kūrinius, buvo

tikimasi pakeisti dvasines žmonių, ypač jaunimo, nuostatas, išdildyti iš jų sąmonės tautos istoriją. Bibliotekos turėjo tapti komunistų partijos atramos punktais skleidžiant komunistinę ideologiją, vykdyti politines kampanijas.

Vienas galingiausių veiksnių, padedančių išlaikyti tautos identitetą, – šalies istorija. Ji padėjo atkurti Nepriklausomą Lietuvos valstybę, ji ir toliau skatino Lietuvos laisvės siekius. Tautinį identitetą puoselėjanti istorija buvo keičiama klasių kovos, „vyresniojo brolio“ idėjų propaganda, buvo pervertinami istorijos įvykiai.

Vyko plati Lietuvos izoliavimo nuo Vakarų kampanija. Literatūros, dailės, muzikos kūriniuose partiniai biurokratai reikalavo laikytis socialistinio realizmo nuostatų, vaizduoti gyvenimą remiantis bolševikiniais

idėjiškumo kriterijais. Iš literatūros paveldo buvo šalinama viskas, kas priminė kovą už laisvę net ir carizmo laikais. Stiprėjant režimui, tautinės kultūros niokojimas apėmė vis platesnes sritis.

Komunistų partijos inicijuotos vadamosios kūrybinės ir mokslinės diskusijos argumentus pakeitė ideologiniais šablonais, J. Stalino ir kitų sovietinių veikėjų išsakytų ideologinių klišių kartojimu. Mokslinė kritika virto susidorojimo su Lietuvos mokslo inteligentija įrankiu, kaltinant nelojalumu sovietų valdžiai, kosmopolitizmu. Niekas negalėjo nuspėti, kaip vieną ar kitą mokslininko ar menininko darbą, kūrinių įvertins valdžios viršūnės, kaip juo pasinaudos priešinkai, siekiantys susidoroti ar atlaisvinti vietą sau.

Nuorodos

¹ LKP(b) CK biuro 1941 m. gegužės 21 d. nutarimas „Dėl biustų-paminklų nuėmimo iš muziejaus skvero“, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 1771, ap. 2, b. 118, l. 12.

² LKP(b) CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus pranešimas 1944 m. gruodžio 27 d. LKP(b) CK IV plenumo, *ibid.*, ap. 7, b. 14, l. 51.

³ LKP(b) CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus kalba 1945 m. LKP(b) CK VII plenumo, *ibid.*, ap. 8, b. 14, l. 177–178.

⁴ 1945 m. rugpjūčio 23–24 d. LKP(b) CK V plenumo stenograma, *ibid.*, l. 179.

⁵ LKP(b) Kauno miesto komiteto sekretoriaus K. Gabdanko 1946 m. spalio 17 d. raštas LKP(b) CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui „Dėl lauko paminklų ir skulptūrų Karinio istorinio muziejaus sode“, *ibid.*, ap. 9, b. 247, l. 67–68.

⁶ LSSR MGB 1952 m. liepos 23 d. pranešimas LKP(b) CK, *ibid.*, f. K-1, ap. 10, b. 154, l. 10–11.

⁷ LKP(b) CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus, LSSR LKT pirmininko M. Gedvilo, LSSR valstybės saugumo liaudies komisaro A. Guzevičiaus ir LSSR vidaus reikalų ministro J. Bartašiūno 1944 m. spalio mėn. direktyva LKP(b) apskričių

komitetų sekretoriams, vykdomųjų komitetų pirmininkams, NKGB ir NKVD apskričių viršininkams, *ibid.*, f. 1771, ap. 7, b. 81, l. 35.

⁸ Glavlito prie LSSR MT 1946 m. sausio 16 d. pranešimas apie darbą 1945 m. ir ketvirtąjį ketvirtį, *ibid.*, ap. 9, b. 278, l. 21.

⁹ LKP(b) CK 1945 m. direktyva dėl cenzūros sustiprinimo, *ibid.*, ap. 7, b. 274, l. 1.

¹⁰ Pažyma apie bibliotekų darbą 1946 m., *ibid.*, ap. 9, b. 439, l. 54.

¹¹ Glavlito prie LSSR MT 1946 m. sausio 16 d. pranešimas apie darbą 1945 m. ir ketvirtąjį ketvirtį, *ibid.*, b. 278, l. 22.

¹² Respublikinio metodinio kabineto direktoriaus 1946 m. pranešimas apie bibliotekų patikrinimą Rokiškio apskrityje, *ibid.*, b. 445, l. 2.

¹³ *Ibid.*, l. 2–3.

¹⁴ Glavlito prie LSSR MT 1947 m. sausio 29 d. pranešimas apie darbą 1946 m. ketvirtąjį ketvirtį, *ibid.*, b. 278, l. 9.

¹⁵ LKP(b) CK Agitacijos ir propagandos skyriaus darbo vykdant VKP(b) CK 1945 m. rugpjūčio 15 d. ir LKP(b) CK VII plenumo nutarimus 1945 m. lapkričio 20 d. ataskaita, *ibid.*, ap. 8, b. 324, l. 70.

¹⁶ Glavlito prie LSSR MT 1947 m. sausio 29 d.

pranešimas apie darbą 1946 m. ketvirtąjį ketvirtį, *ibid.*, ap. 9, b. 278, l. 9.

¹⁷ Partijos istorijos instituto 1953 m. rugpjūčio 21 d. raštas LKP CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui dėl pagrindinės literatūros kaupimo, *ibid.*, ap. 133, b. 52, l. 179.

¹⁸ LSSR MVD 1953 m. rugpjūčio 25 d. raštas LKP CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui, *ibid.*, l. 178.

¹⁹ LSSR glavlito 1949 m. gruodžio 26 d. raštas LKP CK, *ibid.*, ap. 52, b. 65, l. 27.

²⁰ *Ibid.*, l. 29–30.

²¹ Vyriausiosios literatūros leidyklų reikalų valdybos prie LSSR MT 1952 m. ataskaita, *ibid.*, ap. 133, b. 45, l. 26–27, 33.

²² LSSR glavlito 1954 m. rugsėjo 11 d. raštas LKP CK Agitacijos ir propagandos skyriui, *ibid.*, ap. 192, b. 18, l. 65–66.

²³ LKP(b) CK 1946 m. ataskaitos apie agitaciją ir propagandą priedas, Rusijos valstybinis socialinės ir politinės istorijos archyvas (toliau – RVSPJA), f. 597, ap. 1, b. 23, l. 180.

²⁴ A. Greimas, „Istorijos vaizdai ir istorinė galvosena“, *Iš arti ir iš toli*, Vilnius, 1991, p. 331.

²⁵ VKP(b) CK ir SSRS LKT įgaliojimo Lietuvoje N. Pozdniakovo 1941 m. vasario 21 d. raštas VKP(b) CK vadovams V. Molotovui, A. Andrejevui ir G. Malenkovui „Dėl lietuvių liaudies kultūros sovietizavimo“, RVSPJA, f. 17, ap. 125, b. 25, l. 19–20.

²⁶ *Ibid.*

²⁷ VKP(b) CK Propagandos ir agitacijos valdybos viršininko pavaduotojo 1941 m. gegužės 7 d. atsakymas VKP(b) CK sekretoriui G. Malenkovui dėl rašte „Dėl lietuvių liaudies kultūros atgimimo“ iškeltų klausimų įgyvendinimo, *ibid.*, l. 21.

²⁸ LSSR mokslų akademijos viceprezidento J. Žiugždos 1949 m. vasario 18 d. kalba LKP(b) VI suvažiavime, LYA, f. 1771, ap. 51, b. 214, l. 275–283.

²⁹ LKP(b) CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus pranešimas 1944 m. gruodžio 27 d. LKP(b) CK IV plenumo, *ibid.*, ap. 7, b. 14, l. 48.

³⁰ LKP(b) CK 1951 m. liepos 13 d. raštas VKP(b) dėl istorijos tyrinėjimų mokslinių kadro, *ibid.*, ap. 108, b. 1, l. 106–108.

³¹ LKP(b) CK sekretoriaus K. Preikšo 1946 m. spalio 1 d. pranešimas apie tarybinės lietuvių literatūros uždavinius, *ibid.*, f. 16895, ap. 2, b. 225, l. 8.

³² LKP(b) CK sekretoriaus K. Preikšo 1946 m. lapkričio 23 d. pranešimas LKP(b) CK XI plenumo, *ibid.*, f. 1771, ap. 9, b. 19, l. 163–165.

³³ 1945 m. liepos 26–28 d. LKP(b) CK VII plenumo stenograma, *ibid.*, ap. 8, b. 9, l. 299.

³⁴ LKP(b) CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus 1949 m. vasario 15 d. pranešimas LKP(b) VI suvažiavime, *ibid.*, ap. 51, b. 214, l. 75–78, 85–89.

³⁵ LKP CK Grožinės literatūros ir meno skyriaus vedėjo pavaduotojo J. Zinkaus 1951 m. informacija LKP(b) CK sekretoriui V. Niunkai apie lietuvių poeto P. Vaičiūčio kūrybos pobūdį, *ibid.*, ap. 104, b. 1, l. 20.

³⁶ *Ibid.*, 21.

³⁷ *Grūto parko lyrika*, Vilnius, 2000, 544 p.

³⁸ LKP(b) CK Propagandos ir agitacijos skyriaus 1946 m. informacija VKP(b) CK, LYA, f. 1771, ap. 9, b. 439, l. 3.

³⁹ LKP(b) CK Kultūros ir švietimo sektoriaus vedėjo Lisino 1946 m. pažyma apie Lietuvos valstybinės filharmonijos darbą, *ibid.*, l. 8.

⁴⁰ N. Bagočius, „Gana žlugdyti Kauno valstybinį dramos teatrą“, *ibid.*, l. 11–12.

⁴¹ Vilniaus komjaunimo aktyvo 1947 m. rugsėjo 29–30 d. susirinkimo „Dėl VKP(b) CK laiško apie profesorių Kliujevos ir Roskino bylą“ stenograma, *ibid.*, f. 4421, ap. 1, b. 59, l. 2–3.

⁴² LKP(b) CK 1951 m. spalio 1 d. raštas VKP(b) CK Grožinės literatūros ir meno skyriui, *ibid.*, ap. 108, b. 1, l. 137–138.

⁴³ LKP(b) CK ataskaita VKP(b) CK apie darbą dėl slapto VKP(b) CK laiško apie profesorių Kliujevos ir Roskino bylą, *ibid.*, ap. 10, b. 402, l. 179.

⁴⁴ LKP(b) Kauno miesto komiteto informacija apie slapto VKP(b) CK laiško apie profesorių Kliujevos ir Roskino bylą svarstymo rezultatus, *ibid.*, b. 405, l. 28.

⁴⁵ *Ibid.*, l. 26.

⁴⁶ LKP(b) CK 1946 m. ataskaita VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininkui V. Ščerbakovui „Dėl propagandinio ir ideologinio darbo padėties“, RVSPJA, f. 597, ap. 1, b. 23, l. 51.

⁴⁷ LKP(b) Vilniaus miesto Dzeržinskio rajono komiteto 1947 m. rugpjūčio 5 d. informacija, LYA, f. 1771, ap. 10, b. 405, l. 11.

⁴⁸ LKP(b) CK 1947 m. rugsėjo mėn. ataskaita VKP(b) CK „Apie darbą dėl VKP(b) CK slapto laiško apie profesorių Kliujevos ir Roskino bylą“, *ibid.*, b. 241, l. 23; LSSR mokslų akademijos pirminės partinės organizacijos 1947 m. rugpjūčio 4 d. uždaro susirinkimo protokolas, *ibid.*, f. 1233, ap. 1233, b. 1, l. 63–66.

⁴⁹ LSSR mokslų akademijos pirminės partinės

organizacijos 1947 m. rugpjūčio 4 d. uždaro susirinkimo protokolas, *ibid.*

⁵⁰ LKP(b) CK 1947 m. rugsėjo mėn. ataskaita VKP(b) CK „Apie darbą dėl slapto VKP(b) CK laiško apie profesorių Kliujevos ir Roskino bylą“, *ibid.*, f. 1771, ap. 10, b. 241, l. 24.

⁵¹ LKP(b) Kauno miesto komiteto informacija apie slapto VKP(b) CK laiško apie profesorių Kliujevos ir Roskino bylą svarstymo rezultatus, *ibid.*, b. 405, l. 27.

⁵² LKP(b) CK ataskaita VKP(b) CK apie darbą dėl slapto VKP(b) CK laiško apie profesorių Kliujevos ir Roskino bylą, *ibid.*, b. 402, l. 179.

⁵³ LKP(b) Vilniaus miesto Dzeržinskio rajono komiteto 1947 m. rugpjūčio 5 d. informacija apie susirinkimus dėl politinio inteligentijos auklėjimo, revoliucinio bolševikinio budrumo stiprinimo ir valstybinės paslapties saugojimo, *ibid.*, b. 405, l. 11.

⁵⁴ LKP(b) Kauno miesto komiteto 1947 m. informacija apie slapto VKP(b) CK laiško apie profesorių Kliujevos ir Roskino bylą svarstymo rezultatus, *ibid.*, l. 27.

⁵⁵ Vilniaus komjaunimo aktyvo 1947 m. rugsėjo 29–30 d. susirinkimo dėl VKP(b) CK laiško apie profesorių Kliujevos ir Roskino bylą stenograma, *ibid.*, f. 4421, ap. 1, b. 59, l. 1–2.

⁵⁶ *Ibid.*, l. 2.

⁵⁷ LKP(b) Vilniaus miesto Dzeržinskio rajono komiteto 1947 m. rugpjūčio 5 d. informacija apie susirinkimus dėl inteligentijos politinio auklėjimo, revoliucinio bolševikinio budrumo stiprinimo ir valstybinės paslapties saugojimo, *ibid.*, f. 1771, ap. 10, b. 405, l. 13.

⁵⁸ LKP(b) CK 1947 m. ataskaita VKP(b) CK apie darbą dėl slapto VKP(b) CK laiško apie profesorių Kliujevos ir Roskino bylą, *ibid.*, b. 402, l. 181.

⁵⁹ LKP(b) Kupiškio apskrities komiteto 1947 m. rugpjūčio 5 d. informacija apie slapto VKP(b) CK laiško apie profesorių Kliujevos ir Roskino bylą svarstymą, *ibid.*, b. 405, l. 34.

⁶⁰ VKP(b) CK 1948 m. rugsėjo 20 d. nutarimas „Dėl biologijos mokslų dėstymo gerinimo mokyklose ir pedagoginėse mokymo įstaigose“, *ibid.*, ap. 11, b. 218, l. 23.

⁶¹ LKP(b) CK 1948 m. gruodžio 27 d. ataskaita VKP(b) CK sekretoriui G. Malenkovui dėl VKP(b) CK 1948 m. rugsėjo 20 d. nutarimo „Dėl biologijos mokslo dėstymo gerinimo mokyklose ir pedagoginėse mokymo įstaigose“ vykdymo, RVSPJA, f. 17, ap. 132, b. 54, l. 107–109.

⁶² LSSR švietimo ministerijos kolegijos 1948 m. spalio 11 d. nutarimas „Dėl gamtos mokslų dėstymo Vilniaus miesto, Varėnos ir Utenos apskričių mokyklose“, LYA, f. 1771, ap. 11, b. 482, l. 156–157.

⁶³ LKP(b) CK 1948 m. gruodžio 16 d. raštas VKP(b) CK apie darbą pertvarkant biologijos dėstymą respublikos bendrojo lavinimo ir aukštosiose mokyklose, *ibid.*, b. 470, l. 95–96.

⁶⁴ LKP(b) CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus pranešimas 1944 m. gruodžio 27 d. LKP(b) CK IV plenumo, *ibid.*, ap. 7, b. 14, l. 48.

⁶⁵ LKP(b) CK 1949 m. birželio 1 d. pasitarimo „Dėl priemonių likviduojant nacionalistinio pagrindžio likučius ir gaujas ryšium su kolūkių kūrimu“ protokolas, *ibid.*, ap. 190, b. 7, l. 45–46.

Gauta 2013 09 27

Juozapas Romualdas Bagušauskas

THE COMMUNIST PARTY'S IDEOLOGICAL APOLOGETICS IN SUPPRESSING LITHUANIAN NATIONAL RESISTANCE (1944–1953)

Summary

From the start of the second Soviet occupation, Lithuanian national identity continued to be further destroyed to an even greater extent. Communist Party organisations prepared detailed schemes for combined repressive and

ideological measures. The historical legacy of independence was annihilated with barbaric savageness. Books having nationalistic content were removed from libraries and replaced with literature containing Soviet propagand-

da. Libraries became the pillars for destroying the nation's identity and spreading the Communist ideology of the Communist Party.

In the post-war years, so-called creative and scientific discussions were held in Lithuania. They became a means for suppressing the nation's opposition and destroying national identity. Intellectuals were dismissed from universities and research institutions and were replaced with people loyal to the regime or of a dubious reputation frequently sent to Lithuania from other Soviet republics. Scientific arguments in research papers were replaced by ideological jargon, while objective criticism was replaced by conscious distortion of the texts of research papers. Classic works of literature were falsified. Anything that could encourage people's aspirations for freedom and opposition to the regime was removed from texts. The dogmatic approach to

culture trampled creative freedom, and there was no longer a place for the works that reflected the spirit of the local culture because they were replaced with a show culture. The history of the class struggle was substituted for the nation's history. The part of the national culture acceptable to the regime had to become a tool for ideological integration tool and the complete destruction of ideas about Lithuanian statehood. The Communist Party propaganda promoted the advantages of Russian science and culture over Western science and culture not only in the Soviet period, but also throughout history. Tolerance for the achievements of Western science and culture in post-war Lithuania acquired an anti-Soviet and anti-ideological character. Under the guise of the repudiation of grovelling before the West, the established cultural and scientific relations of Lithuania were destroyed.

Komunistų partijos Centro komiteto antrojo sekretoriaus institucijos atkūrimas Pabaltijo respublikose XX a. šeštojo dešimtmečio viduryje

Straipsnio tyrimo centre – sovietinių Pabaltijo respublikų komunistų partijos Centro komiteto antrojo sekretoriaus politinės institucijos atkūrimas Nikitos Chruščiovo valdymo laikotarpiu.

ĮVADAS

Svarbiausi antrojo sekretoriaus kaip politinės institucijos bruožai yra šie: 1) antrasis sekretorius paprastai buvo slavų tautybės (rusas, ukrainietis arba baltarusis), 2) jo funkcija buvo prižiūrėti respublikos komunistų partijos pirmojo sekretoriaus, vietinės tautybės atstovo, vadovavimą, 3) į antrojo sekretoriaus postą buvo siunčiama tiesiogiai iš centro, o ne užauginant kadrą toje pat respublikoje. Paprastai būdavo atsiunčiamas buvęs SSKP CK aparato darbuotojas, dažniausiai – Organizacinio partinio darbo skyriaus inspektorius, sektoriaus vedėjas ar net skyriaus vedėjo pavaduotojas, kas taip pat galėjo liudyti ne tik karjeros ypatybes, bet ir respublikos statusą.

Antrojo sekretoriaus institucija buvo būdinga ne vien Pabaltijo respublikoms – centro atstovai slavai buvo siunčiami į visas sovietines respublikas, išskyrus tik slaviškąsias – Rusiją, Ukrainą ir Baltarusiją.

Vis dėlto vadinamoji Pabaltijo specifika suvaidino nemažą vaidmenį formuojant šią respublikų politinės kontrolės instituciją, todėl straipsnyje joms skiriama daugiausia dėmesio. Kodėl, Lavrentijui Berijai 1953 m. atšaukus į Maskvą Josifo Stalino į Pabaltijo respublikas atsiųstus antruosius sekretorius rusus V. Jeršovą (iš Latvijos), Vasilijų Aronovą (iš Lietuvos) ir Vasilijų Kosovą (iš Estijos), neįsitvirtino šių funkcionierių skyrimo iš vietinių kadrų praktika? Jau 1956 m. į Lietuvą buvo atsiųstas buvęs SSKP CK aparato darbuotojas Borisas Šarkovas, į Latviją – Filipas Kašnikovas. Tik Estijoje šias pareigas ir toliau ėjo iš Rusijos atsiųsti estai Leonidas Lencmanas, o vėliau – Arturas Vaderis, kol galiausiai 1971 m. iš SSKP CK aparato buvo atsiųstas rusas Konstantinas Lebedevas. Kuo Maskva grindė būtinybę sustiprinti respublikų vadovybę? Kodėl Pabaltijo respublikų okupacija ir aneksija, jų pajungimas sovietinei valdymo sistemai buvo svarbūs ne vien SSRS imperiškumui, bet ir antrojo sekretoriaus institucijos atsiradimui?

Analizuodamas sovietinę nacionalinę kadrų politiką, pirmasis dėmesį į antrųjų sekretorių slavų skyrimo fenomeną dar 1967 m. atkreipė Yaroslavas Bilinsky¹. Po dešimties metų respublikų komunistų partijos Centro

komiteto pirmųjų ir antrųjų sekretorių tema rašęs Johnas H. Milleris plačiau aptarė antrojo sekretoriaus, kaip centro institucionalizuoto pirmojo sekretoriaus kontrolieriaus, vaidmenį². Šiandieną prieinami archyviniai šaltiniai leidžia ne tik konstatuoti gyvavus antrojo sekretoriaus instituciją, bet ir atskleisti jos genezę ir evoliuciją, antrųjų sekretorių sovietinėse respublikose vykdytas funkcijas.

ANTROJO SEKRETORIAUS INSTITUCIJOS ATKŪRIMO PRIEŠISTORĖ IR PRIEŽASTYS

Antrojo sekretoriaus kaip centro įrankio, skirto vietos nomenklatūrai kontroliuoti, pareigos neatsirado tuščioje vietoje. Pasakojimą apie antrojo sekretoriaus institucijos genezę galima pradėti nuo carinės Rusijos laikų generalgubernatoriaus institucijos. Lietuvių istorinėje atmintyje ir anti-sovietinio pagrindžio spaudoje galima rasti akivaizdžių sąsajų, rodančių imperinį šių dviejų institucijų pobūdį³. Kiek pozityviau imperiniai generalgubernatoriai – tiek cariniai, tiek sovietiniai – vaizduojami buvusių Gruzijos veikėjų atsiminimuose. Antai Eduardas Ševardnadzė mini caro vietininką Kaukaze (1844–1854) Michailą Voroncovą (1782–1856), kuris pasižymėjo ne tik kontrole, bet ir kaip švietėjas⁴.

Priežasčių, kurios paskatino įkurti antrojo sekretoriaus instituciją, galima įžvelgti J. Stalino valdymo laikotarpyje. Neabejotina, kad J. Stalino valdymas turėjo įtakos klastingam antrojo sekretoriaus veiklos pobūdžiui, apie ką atsiminimuose atvirai kalbėjo Nikita Chruščiovas. Jis minėjo užslėptą J. Stalino užduotį stebėti ir sekti ne tik nacionalinių respublikų, bet ir Rusijos sričių komunistų partijos komitetų pirmųjų sekretorių veiklą⁵. Svarbiausias stalininio laikotarpio indėlis į antrojo sekretoriaus

institucijos sukūrimą yra bandymas diegti ją pirmiausia Pabaltijyje, o vėliau – ir Vidurinės Azijos respublikose.

Kodėl kaip tik Pabaltijo respublikose anksčiausiai, dar net nepasibaigus Antrajam pasauliniam karui, imta diegti šią instituciją? Kaltinant Vakarus imperializmu ir kolonializmu, demonstruojant rytinių respublikų kultūrų „sužydėjimą“ Sovietų Sąjungoje, sovietinės tarptautinės propagandos Achilo kulnas buvo neseniai okupuotos Pabaltijo respublikos, kuriose nesiliovė ginkluotasis pasipriešinimas ir kurių gausi išeivija Vakaruose kėlė klausimą atkurti prarastą valstybingumą. Šiame kontekste vargu ar buvo politiškai įžvalgu respublikos lyderiu skirti nepagrindinės tautybės atstovą ir paneigti nacionalinę Vladimiro Lenino politiką – Vakarams tai būtų buvęs dar vienas okupacijos įrodymas, liudijantis ir taip mažai ką įtikinusio sovietinio suverenumo nebuvimą. Latvijoje ir Estijoje pirmojo sekretoriaus pozicijos atiteko iš Rusijos atsiųstiems tautiečiams, tuo tarpu Lietuvoje Antanas Sniečkus buvo bolševikinėje pagrindžio veikloje užsigrūdinęs vietos lietuvis.

Pabaltijo okupacija ir aneksija turi priešistorę. Rusijos istorikės Jelenos Zubkovos nuomone, iki pat 1939 m. J. Stalinas nebuvo apsisprendęs, kaip tuo metu dar savarankiškas Baltijos valstybes Lietuvą, Latviją ir Estiją įtraukti į Sovietų Sąjungos įtakos zoną. Anot istorikės, buvo svarstomas ir savarankiškų socialistinių respublikų statuso klausimas. Pati tokio varianto galimybė rodė Pabaltijo ypatingumą ir tai, kad Kremlius suvokė šių respublikų išskirtinumą bei svarbą, ieškojo jų kontrolės formų. Net ir J. Stalinui pasirinkus šių trijų valstybių įtraukimą į SSRS jas okupuojant, Pabaltijo išskirtinumas niekur nedingo.

Tiesioginiais antrojo sekretoriaus institucijos pirmtakais laikytini centro įgalio-

tiniai respublikose, o vėliau – VKP(b) CK respublikų ar jų grupių biurai. Pabaltijo respublikos ir Moldavija buvo vienintelės, kuriose įsteigti atskiri VKP(b) CK biurai. Kitiems nacionaliniams pakraščiams sovietizuoti buvo kuriami regioniniai biurai: Vidurinės Azijos VKP(b) CK biuras, Užkaukazės VKP(b) CK biuras.

Maskvos vykdomame respublikų kontrolės institucionalizavimo procese galime įžvelgti tam tikrą raidą, kuri atskleidžia laikui bėgant didėjančią centro pasitikėjimą vietos nomenklatūra. Griežčiausia kontrolės forma buvo VKP(b) CK ir SSRS liaudies komisarų tarybos įgaliotinio, turėjusio respublikoje iš esmės neribotą valdžią, institucija. 1940 m. okupuotose Pabaltijo respublikose visus politinius žingsnius kontroliavo iš Maskvos atsiųsti įgaliotiniai – V. Derevianskis (Latvijoje), Nikolajus Pozdniakovas (Lietuvoje) ir V. Bočkarevas (Estijoje)⁶.

Nors iki Antrojo pasaulinio karo sovietizavimas truko neilgai, sugrįžus sovietų valdžiai į „išlaisvintas“ respublikas įgaliotiniai nebuvo atsiųsti. Juos pakeitė VKP(b) CK respublikų biurai, kurie, kaip ir įgaliotiniai, buvo tiesiogiai atskaitingi VKP(b) CK, tačiau į biurą įėjo ir vietos atstovų. Remdamasi Estijos pavyzdžiu, J. Zubkova išsamiai aprašo įgaliotinio institucijos virtimą VKP(b) CK biuru, pažymėdama, kad rengiant pirminį variantą VKP(b) CK sekretorius Georgijus Malenkovas vadovavosi įgaliotinių veiklos kriterijais, o į planuojamą Estijos VKP(b) CK biurą buvo įtraukti vien centro funkcionieriai. Tik apsižiūrėjus, kad tokia diegiamos kontrolės institucijos redakcija neatitinka nuo prieškario pakitusių sąlygų, į Estijos biurą, sudarytą iš penkių asmenų, buvo įtraukti du sovietinės Estijos atstovai – Estijos KP(b) CK pirmasis sekretorius Nikolajus Korotammas ir vyriausybės vadovas Arnoldas Veimeris. Vėliau šis principas pritaikytas Latvijai ir Lietuvai⁷.

Tai, kad VKP(b) CK respublikos biuras buvo švelnesnė už įgaliotinio instituciją kontrolės forma, akivaizdžiai matyti iš sovietinės Moldavijos atvejo. Čia 1949 m. buvo panaikintas, centro nuomone, prastai dirbantis VKP(b) CK Moldavijos biuras ir grąžinta VKP(b) CK įgaliotinio institucija. VKP(b) CK organizacinis biuras 1949 m. balandžio 9 d. priėmė nutarimą dėl VKP(b) CK Moldavijos biuro pirmininko V. Ivanovo darbo trūkumų kovojant su antisovietiniu pagrindžiu. VKP(b) CK įgaliotiniu Moldavijoje paskirtas M. Turkinas, anksčiau dirbęs VKP(b) CK instruktoriumi. Organizacinio biuro nutarime apibrėžtuose nuostatuose pažymima, kad įgaliotinis yra nuo vietos organų nepriklausomas ir tiesiogiai pavaldus VKP(b) CK. Jo aparatą sudaro pats įgaliotinis, jo pavaduotojas, 5 inspektoriai ir 5 techniniai darbuotojai⁸.

Kitaip nei VKP(b) CK respublikos biuras, antrojo sekretoriaus institucija formaliai nebuvo įsteigta, todėl pats jos buvimas gali kelti abejonių, nors net buvę SSKP CK aparato darbuotojai tvirtino, kad tokia institucija tikrai gyvavo ir buvo svarbus respublikų kontrolės įrankis (apie antrojo sekretoriaus instituciją yra užsiminęs SSKP CK instruktorius Nikolajus Leonovas, kuris 1986–1990 m. kuravo Lietuvos reikalus⁹). SSKP CK nutarimo, liudijančio šios institucijos steigimą ar pagrindžiančio poreikį ją įkurti, aptikti nepavyko. Tai, kad antrieji sekretoriai respublikose buvo keičiami ne vienu metu, rodo, kad konkretaus nutarimo nebūta, priešingu atveju matytume pasikeitimą visose sovietinėse respublikose. Atskirose respublikose rusų ar kitų slavų tautybės antrųjų sekretorių darbo pradžia nesutampa. Antai Lietuvoje ir Latvijoje nuo pat nacių okupacijos pabaigos buvo ne vietiniai, o atsiųsti antrieji sekretoriai; Estijoje estas L. Lencmanas šiame poste dirbo nuo L. Berijos laikų ir buvo pakeistas A. Vade-

riu, o šis respublikos antruoju sekretoriumi išbuvo iki pat aštuntojo dešimtmečio pradžios. Anot sovietinės Estijos tyrėjų, Maskva taip pasitikėjo Rusijos estais, kad jiems atiteko antrojo sekretoriaus vieta, iš esmės rezervuota rusams¹⁰.

Antrojo sekretoriaus institucijos atsiradimą nacionalinėse respublikose šeštojo dešimtmečio viduryje reikėtų sieti su stiprejančia N. Chruščiovo politine padėtimi. N. Chruščiovui galėjo prisireikti respublikų vadovų paramos kovojant dėl įtakos tiek su L. Berija, tiek su G. Malenkovu, todėl jis neskubėjo atsakyti 1953 m. L. Berijos iniciatyva atsiradusios naujos Pabaltijo respublikose antraisiais sekretoriais skirti vietos veikėjus. Jau 1955 m. N. Chruščiovas nustūmė G. Malenkovą į politinę nebūtį ir tapo vienvaldžiu SSRS lyderiu.

Kalbant apie antrojo sekretoriaus instituciją neįmanoma apeiti svarbaus destalinizacijos klausimo, o konkrečiau: ar šios institucijos atsiradimas, tegul ir netiesiogiai, susijęs su destalinizacija? Iš pirmo žvilgsnio atrodytų, kad vykdydamas destalinizaciją N. Chruščiovas galėjo remtis tautine nomenklatūra, tačiau L. Berijos patirtis neleido jam kurti tokio „destalinizacinio aljanso“ su vietiniais veikėjais. Nors po J. Stalino mirties ir L. Berijos suėmimo jiems artimi respublikų vadovai buvo nušalinti ar net sušaudyti (pvz., Mir Džafaras Bagirovas Azerbaidžane), respublikose išliko pirmųjų sekretorių, kuriuos buvo galima įtarti stovėjus per arti J. Stalino ir pataikavus L. Berijai. Antai L. Berijos byloje matome, kad jam buvo metami kaltinimai neturėjus tam teisės (formaliai jis buvo SSRS liaudies komisaras) kviesti respublikų lyderius pokalbio. Kai kurie respublikų vadovai (pvz., Lietuvos komunistų partijos Centro komiteto (toliau – LKP CK) pirmasis sekretorius A. Sniečkus), SSKP CK aparato nuomone, net ir sušaudžius L. Beriją vengė

taisyti klaidas ir kompensuoti L. Berijos politinius nuostolius¹¹.

Antra, kaip tik L. Berija, kuris atšaukė antruosius sekretorius rusus iš Pabaltijo į Maskvą ir prakalbo apie būtinybę plačiau skirti vietinius kadrus, buvo siejamas su J. Stalino represijomis. Taigi trumpas L. Berijos valdymo laikotarpis tam tikra prasme sukompromitavo tautinių kadrų skyrimo politiką.

Trečia, centro atstovo siuntimas į antrojo sekretoriaus postą buvo tam tikras pasirengimas įgyvendinti SSKP XX suvažiavimo nutarimus – į svarbias pareigas respublikose buvo siunčiami N. Chruščiovo žmonės. Kaip rodo tyrimai, destalinizacijai buvo ruošiamasi stengiantis valdyti tiek visuomenės, tiek partijos aktyvo poziciją į J. Stalino kultą. Anot Polly'o Joneso, būta net tam tikro informacinio valdymo¹². Respublikų elitai buvo iš anksto informuotas apie SSKP XX suvažiavimo temą, todėl dar jo išvakarėse paskirti antrieji sekretoriai rėmė N. Chruščiovo politiką ir stebėjo vietos nomenklatūros nuotaikas. Antai Latvijos KP CK antrasis sekretorius Michailas Gribkovas net ir 1962 m., t. y. po SSKP XX suvažiavimo praėjus šešeriems metams, savo pasisakymuose Latvijos KP CK biuro posėdžiuose ne tik kvietė remtis XX suvažiavimo nutarimais, bet dažnai minėjo ir ankstesnę N. Chruščiovo iniciatyvą – Kazachstano plėšinių panaudojimą.

Ketvirtas labai svarbus momentas – nacionalizmo apraiškos respublikose. Nors nacionalistinius protestus įprasta sieti su SSKP XX suvažiavimo nutarimais ir 1956 m. rudens Vengrijos įvykiais, iš tiesų nacionalizmo apraiškų respublikose buvo juntama ir anksčiau. Antrieji sekretoriai į Lietuvą, Latviją ir Azerbaidžaną buvo atsiųsti dar prieš SSKP XX suvažiavimą, t. y. prieš ten prasidedant vadinamiesiems nacionalistiniams neramumams. Tai liudija,

kad antrųjų sekretorių siuntimas į respublikas buvo ne ūmi Maskvos reakcija į ten kilusius masinius protestus, o planinga veikla, nukreipta prieš vietinę nomenklatūrą. Kaip tik 1956 m. pradžioje buvo prakalbta apie vietininkiškumo žalą Sovietų Sąjungos interesams. Iki tol žodis „vietininkiškumas“ kalbant apie centrinių žinybų (ministerijų) ir respublikų valdžią buvo retai vartojamas. Lietuvoje jis bene pirmą kartą nuskambėjo LKP IX suvažiavime 1956 m. sausį. Įdomu, kad jis buvo apibrėžtas ne kaip šiaip lokalių, o kaip respublikos interesų priešprieša visos šalies interesams.

Šeštojo dešimtmečio viduryje Pabaltijo respublikų nomenklatūros veikloje reiškėsi stiprios autarkinės tendencijos. Viename 1954 m. Estijos KP CK plenumo buvo išsakyti siūlymai stabdyti rusų emigraciją į respubliką ir plėtoti respublikos pavaldumo pramonę. Šiuo estų separatizmu užsikrėtė ir latvių nomenklatūrininkai. Tame Estijos KP CK plenumo kaip svečias dalyvavo Latvijos KP CK antrasis sekretorius Vilis Krūminis¹³, kuris po penkerių metų buvo apkaltintas nacionaliniu komunizmu ir bendradarbiavimu su Eduardu Berklavu. Maskvoje V. Krūminis prisipažino, kad kaip tik Estijos svarstymai šiais klausimais jam padarė didelę įtaką.

Penkta, antrojo sekretoriaus institucijos įkūrimą lėmė ir dar viena reikšminga aplinkybė – svarbiausios to meto N. Chruščiovo kampanijos – plėšinių panaudojimo – pabaiga ir jos poveikis nomenklatūrinių kadrų rinkai. Avantiūristinės N. Chruščiovo iniciatyvos išbalansavo kadrų pusiausvyrą. Ypač tai pasakytina apie Kazachstano plėšinių kampaniją, kuri sugėrė J. Stalino laikais karjerą pradėjusių partinių darbuotojų prieaugį. Pradedant 1953 m., į šią respubliką buvo siunčiama dalis jaunų nomenklatūrininkų, tačiau šeštojo dešimtmečio viduryje plėšinių kampanija pasiekė savo plėtros ribą ir tolesnę iš centro siunčiamos nomenklatūros

ekspansiją reikėjo stabdyti. Maskva buvo apipilta skundais iš Kazachstano, kuriuose priekaištaujama, kad vietiniai kazachai išstumti iš respublikos valdymo.

Kazachstano plėšiniai tenkino respublikų vietinių nomenklatūrininkų, žinoma, išskyrus paties Kazachstano, interesus. Jie galėjo lengviau atsikratyti J. Stalino laikais atsiųstų funkcionierių rusų ir intensyviau vykdyti korenizaciją, mat iš respublikų SSKP CK žinion atšauktiems rusams darbo vieta būdavo surandama ir Kazachstane. Daug rusakalbių kadru buvo išsiųsta ir iš sovietinės Lietuvos. Kad respublikos vadovas A. Sniečkus smerkiančių jo nacionalizmą laiškų sulaukdavo ir iš Kazachstano, t. y. iš buvusių Lietuvoje dirbusių funkcionierių, rodo šių kadru migracijos geografiją¹⁴.

ANTROJO SEKRETORIAUS INSTITUCIJOS ATKŪRIMAS

Antrojo komunistų partijos Centro komiteto sekretoriaus institucijos atkūrimo Pabaltijoje pradžia laikytini 1955-ieji, kai Lietuva, Latvija ir Estija susidūrė su kolektyvizacijos sukeltomis žemės ūkio problemomis. N. Chruščiovas, apsilankęs Rygoje ir Taline, SSKP CK Prezidiumo posėdyje pareiškė, kad Pabaltijo respublikų vadovai yra patikimi ir lojalūs, tačiau silpni¹⁵. Kad tuo metu Pabaltijo respublikų žemės ūkyje būta sunkumų, rodo ir garsiojo SSKP XX suvažiavimo medžiaga. Savo pranešime N. Chruščiovas kalbėjo vien apie žemės ūkio laimėjimus ir kaip atsilikusį paminėjo tik Pabaltijo regioną.

Pabaltijo respublikose išryškintos žemės ūkio problemos verčia įtarti, ar tik Maskvai tai nebuvo pretekstas kištis į šių respublikų valdymą siekiant sudrausminti nušalinus L. Beriją vis daugiau pasitikėjimo įgaunančius vietos lyderius. Žemės ūkio nuosmukį patvirtina ir kai kurie ekonomikos rodikliai.

Antai 1955 m. sovietinės Lietuvos kolūkiečiai už darbadienį gaudavo vidutiniškai tik kiek daugiau nei pusę kilogramo grūdų – 689 gramus, kas buvo beveik dvigubai mažiau nei praeitais 1954 m. ir būsimais 1956 m.¹⁶

Vis dėlto dar 1955 m. viduryje SSKP CK aparato darbuotojai pernelyg neakcentavo, kad šių respublikų žemės ūkis susiduria su sunkumais. Antai Lietuvą kuravęs SSKP CK Organizacinio partinio darbo skyriaus instruktorius A. Šeinas savo vadovybei pranešė, kad kukurūzų auginimas respublikoje paliktas savieigai, LKP CK sekretoriai tik pastaruoju metu pradėjo dažniau lankytis kaime, o partinė vadovybė silpnai kontroliuoja Ministrų Tarybos darbą žemės ūkyje, nes tam turi įtakos trintis tarp LKP CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus ir LSSR Ministrų Tarybos pirmininko Mečislovo Gedvilo. Dar paminėjęs keletą klaidų skiriant žemės ūkio vadovus, tuo savo kritiką A. Šeinas ir baigė – jokių duomenų apie didelį atsilikimą ar neišsprendžiamas problemas. SSKP CK instruktorius rašte užsiminė ir apie tai, kad LSSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininkas Justas Paleckis skeptiškai žiūri į kukurūzų, betampančių svarbiausia SSRS žemės ūkio kultūra, perspektyvas respublikoje¹⁷.

SSKP CK aparato darbuotojai parengė panašias pažymas ir apie prastą žemės ūkio padėtį Latvijoje ir Estijoje. Iš jų matyti, jog Maskvos funkcionieriai, ko gero, pirmą kartą suvokė, kad, po karo praėjus jau dešimčiai metų, Pabaltijo žemės ūkis vis dar atsilieka nuo prieškarinio. Pažymoje apie padėtį Latvijoje tvirtinama, kad prieškarįje grūdų derlius čia buvo 12, o dabar – tik 6 cnt iš ha. Pažyma iš Estijos prasidėjo pieno supirkimo kritika. Esą prieškarį grietinėlės sviestu garsėjusi Estija tada jo pagamindavusi 16,9 tūkst. t, o 1954 m. tik pieno supirkta 11,3 tūkst. t¹⁸. Jau pažymos pradžioje jos autorius pretenzingai pareiškė,

kad pieno, sviesto ir mėsos Estija gali gaminti 1,5–2 kartus daugiau nei dabar.

Tiek Lietuvos, tiek kitų dviejų Pabaltijo respublikų nomenklatūrininkai buvo kritikuojami dėl mažų kukurūzų auginimo plotų¹⁹. Latvijos KP CK antrajam sekretoriui V. Krūminiui buvo priekaištaujama dėl silpno organizacinio darbo ir nereikalingų pasitarimų organizavimo, o už ideologiją atsakingam sekretoriui A. Pelšei kliuvo už prastą agitaciją ir propagandą žemės ūkyje²⁰.

Galiausiai buvo pradėta kampanija siekiant įrodyti sovietinės agrarinės ir kolūkinės sistemos privalumus ir, maštant bolševikiškai, pareikalauti iš respublikų vadovų puikių žemės ūkio rezultatų. Į Pabaltijo respublikas buvo siunčiamos komunistinės brigados, turėjusios padėti vietos darbuotojams organizuoti žemės ūkio darbus. Iki 1955 m. vasaros vien į Estiją SSKP CK sprendimu vyko 1667 partiniai ir sovietiniai darbuotojai, iš jų 76 – iš kaimyninės Leningrado srities²¹.

Akivaizdu, kad minėtos pažymos buvo parengtos ruošiantis 1955 m. birželio 14–16 d. Rygoje įvyksiančiam Pabaltijo žemės ūkio darbuotojų pasitarimui. Jame apsilankęs N. Chruščiovas padėti respublikose apibūdino kaip kritinę: vadovai silpni, statistiniai duomenys vis prastėja, melioracija užleista, niekas neieško išeities iš padėties²². Šiame pasitarime buvo priimtas SSKP CK nutarimas, sudaryta speciali komisija problemoms spręsti, numatyta į Pabaltiją siųsti papildomas pagalbos brigadas²³.

1955 m. birželio mėn. SSKP CK Prezidiumo posėdyje Lazaris Kaganovičius ir kiti kritikavo ne vien respublikų vadovus, bet ir SSKP CK aparatą, kuris nepastebi respublikų problemų. Matyt, ši aplinkybė lėmė, kad aparato darbuotojai nusprendė siūlyti griežtesnes priemones – pakeisti vadovus. Praėjus vos dešimčiai dienų po šio posėdžio, SSKP CK Organizacinio partinio darbo skyriaus vedėjas E. Gromovas ir Žemės ūkio skyriaus

vedėjas F. Krestianikovas kreipėsi į SSKP CK, pranešdami, kad tiek Latvijos KP CK pirmais sekretorius Janis Kalnberzinis, tiek šios respublikos Ministrų Tarybos pirmininkas Vilis Lacis neturi ūkinio vadovavimo, ypač žemės ūkiui, patirties, tarp CK sekretorių ir MT pirmininko pavaduotojų nėra gerai išmanančių žemės ūkio klausimus²⁴. Aparato darbuotojai tvirtino, kad Latvijos vadovai suvokia sunkią padėtį ir pats respublikos vadovas J. Kalnberzinis siūlo „sustiprinti“ vadovybę. Atsižvelgdami į tai, pažymos autorai siūlė Latvijos KP CK antrąjį sekretorių V. Krūminį išsiųsti stažuotis į kvalifikacijos kėlimo kursus Maskvoje, o į jo vietą skirti žmogų iš kitos respublikos. Kandidatais į šią vietą jie pasiūlė Ukrainos Odesos srities komiteto pirmąjį sekretorių A. Epiševą, Novosibirsko srities komiteto pirmąjį sekretorių I. Jakovlevą ir Kijevo srities komiteto pirmąjį sekretorių G. Grišką²⁵. Šį klausimą pasiūlyta svarstyti SSKP CK plenumė, į kurį buvo pakviestas ir J. Kalnberzinis.

Tą pačią dieną SSKP CK vadovams buvo įteiktas panašus E. Gromovo raštas dėl Lietuvos vadovybės. Jame užsimenama apie LKP CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus ir MT pirmininko M. Gedvilo konfliktą ir kad pastarąjį siūloma atleisti, o į vyriausybės vadovo pareigas skirti LKP CK antrąjį sekretorių Motiejų Šumauską. Į atsilaisvinusią vietą pasiūlyti du kandidatai: Rusijos Uljanovsko srities partijos komiteto pirmais sekretorius I. Skulkovas ir Lipecko srities partijos pirmais sekretorius F. Žaričius²⁶.

Atsidūrusi kaltinimų dėl apleisto žemės ūkio ugnyje, partinė sovietinės Estijos vadovybė pati kreipėsi į Maskvą, kad sustiprintų kadrus. Kaip ir kaimyninių respublikų vadovai, E. Kėbinas taip pat bandė derėtis su Maskva. Kiek kitaip nei A. Sniečkus, jis pats paprašė vietoj nesusitvarkančio ruso A. Sokolovo atsiųsti naują Estijos KP CK sekretorių, turintį darbo žemės ūkyje patir-

ties, ir naują Ministrų Tarybos pirmininko pavaduotoją. Tačiau kartu E. Kėbinas pageidavo, kad respublikos komunistų partijos Centro komitetas turėtų ne keturis, o penkis sekretorius.

Taigi sovietinių Pabaltijos respublikų vadovai tik prispausti politinių ir ūkinių aplinkybių ir neturėdami kitos išeities – nepavykus sustiprinti kadro žemesniojo lygio funkcionieriais – buvo priversti sutikti su antrojo sekretoriaus institucijos respublikose atkūrimu.

Tai galima laikyti mėginimu įgyvendinti eilinę žemės ūkio kampaniją, nors savo dydžiu ir neprilygusią Ukrainos grūdų nusavinimui J. Stalino valdymo metais ar Kazachstano plėšinių panaudojimui valdant N. Chruščiovui, tačiau pakankamą, kad į Pabaltijos respublikų valdymą įsikištų Maskva.

1955 m. pabaigoje įvyko SSKP CK pasitarimas dėl padėties Lietuvoje, į kurį buvo pakviesti respublikos vadovai. Dar prieš tai, 1955 m. gruodžio 1 d., buvo priimtas SSKP CK nutarimas „Dėl priemonių Lietuvos SSR žemės ūkiui kelti“²⁷, kurį respublikos valdžia turėjo įgyvendinti. Tačiau šiame SSKP CK pasitarime buvo sprendžiami ne vien respublikos agrariniai, bet ir svarbūs kadro klausimai. Maskva sutiko su A. Sniečkaus pasiūlymu pašalinti iš respublikos Ministrų Tarybos pirmininko pareigų su juo konfliktuojantį M. Gedvilą. Ūmaus būdo M. Gedvilas ne tik buvo kategoriškas tautinis komunistas, apie ką jau buvo pranešta Maskvai, bet ir nenorėjo pripažinti partinės organizacijos viršenybės Ministrų Tarybos atžvilgiu. Galima sakyti, kad ši A. Sniečkaus ir M. Gedvilo įtampa lokaliai atspindėjo N. Chruščiovo ir G. Malenkovo konfliktą. Prieš M. Gedvilą A. Sniečkus veikė užkulisuose: jis prašė SSKP CK aparato leidimo atleisti M. Gedvilą iš pareigų taip, kad tai atrodytų ne jo, o Maskvos iniciatyva. Aki-vaizdu, kad A. Sniečkus, bandydamas žaisti

Maskvos rankomis, rūpinosi savo reputacija tarp vietos nomenklatūrininkų.

Kai Maskva sutiko paremti A. Sniečkų, šis kaltę dėl blogos žemės ūkio padėties respublikoje galėjo suversti M. Gedvilui. 1956 m. sausio mėn. vykusio LKP IX suvažiavimo eiga buvo labai blanki ir sulaukė nemažai jį stebėjusių SSKP CK Organizacinio partinio darbo ir Žemės ūkio skyrių funkcionierių kritikos. A. Sniečkaus kaltinimai M. Gedvilui dėl žemės ūkio būklės buvo neįtikinami ir prieštaringi, nes pats M. Gedvilas sau skirtą kritiką taikliai nukreipė į LKP CK vadovus, sarkastiškai pabrėždamas, kad kandidatas į Ministrų Tarybos pirmininkus M. Šumauskas, būdamas LKP CK antruoju sekretoriumi, pats kuravo žemės ūkio klausimus²⁸. A. Sniečkus suvažiavime perpasakojo M. Gedvilo skundus Maskvai dėl neadekvačiai didinamų valstybės supirkimo užduočių. Nors M. Gedvilo veiklą jis siekė pavaizduoti kaip darančią žalą internacionalizmui ir pagrįsti respublikos įsiskolinimą kitoms „broliškosioms“ respublikoms, M. Gedvilo pasisakyme pateikti skaičiai, rodantys vis geriau vykdomas supirkimo užduotis, užgožė internacionalistinę retoriką. M. Gedvilas teigė, kad valstybei 1946 m. buvo pardauta 18,5 tūkst. t, 1950 m. – 30,7 tūkst. t, 1955 m. – 44,3 tūkst. t mėsos; 1946 m. supirkta 137 tūkst. t, 1950 m. – 180 tūkst. t, 1955 m. – 249 tūkst. t pieno; 1946 m. supirkta 29 mln. vnt., 1950 m. – 37 mln. vnt., 1955 m. – 65 mln. vnt. kiaušinių. M. Gedvilo tvirtinimu, per vienuolika nuo karo pabaigos praėjusių metų Lietuva tik 1951–1953 m. neįvykdė apsirūpinimo duona plano. Toliau M. Gedvilas paaiškino, ką šie skaičiai reiškia respublikos ekonomikai. Jo tvirtinimu, nesuderintos gamybos ir valstybės supirkimo (paruošų) apimtys pablogino kolūkių padėtį, nuvertino kolūkiečių darbadienį ir sumažino gyvulių skaičių. Dėl tokios padėties dar vis LSSR Ministrų Tarybos pirmininko pareigas

einantis funkcionierius kaltino SSSR paruošų ir SSRS žemės ūkio ministerijas, kurios, žinodamos respublikos padėtį, nesiėmė reikiamų priemonių²⁹.

Šiame LKP suvažiavime B. Šarkovo skyrimą A. Sniečkus pagrindė labai miglotai, nors būsimas LKP CK antrasis sekretorius buvo žemės ūkio specialistas. Tai, kad A. Sniečkus nenurodė šio asmens specializacijos, galėjo liudyti, kad pats nelabai tikėjo realia jo pagalba. Galima daryti prielaidą, jog lietuvių nomenklatūrininkai bandė išvengti, kad respublikai būtų paskirtas antrasis sekretorius, tikėdamiesi atsipirkti atsiųstu žemesnio rango funkcionieriumi. SSKP CK Organizacinio partinio darbo skyriaus dokumentai rodo, kad LKP CK prašė atsiųsti Žemės ūkio skyriaus vedėją, matyt, tikėdamasis, kad tada antrasis sekretorius nebebus siunčiamas. Antai tokį respublikos prašymą savo 1956 m. pradžios rašte mini SSKP CK skyriaus instruktorius A. Ščiogolevas. Jis pažymi, kad 1955 m. gruodį SSKP CK apsilankę LKP CK vadovai atsiėmė savo prašymą ir į respublikos KP CK Žemės ūkio skyriaus vedėjo pareigas pasiūlė V. Kalesnikovą – šio skyriaus vedėjo pavaduotoją³⁰. Matyt, A. Sniečkaus tikėtasi, kad Maskva pasitenkins atsiųsdama skyriaus vedėją. Vis dėlto šie lūkesčiai nepasitvirtino. Nors lietuvių nomenklatūrininkai nepageidavo sulaukti dar vieno funkcionieriaus iš Maskvos, gruodžio mėn. LKP CK vadovams atvykus į Maskvą ir pradėjus derėtis dėl kadru kaitos, paaiškėjo, kad antrojo sekretoriaus atvykimas į Lietuvą yra neišvengiamas.

Įdomu, kad suvažiavime kalbėdamas apie 1955 m. gruodžio mėn. apsilankymą SSKP CK sekretoriato, kur buvo ne tik aptarta žemės ūkio būklė, bet ir sprendžiami kadru kaitos bei antrojo sekretoriaus atsiuntimo į respubliką klausimai, A. Sniečkus susitelkė ne į žemės ūkio, o į kadru problemas. Todėl net ir sutikdami, kad Lietuva, kaip ir kitos

sovietinės respublikos, susidūrė su žemės ūkio krize, turėtume įžvelgti, kad Maskva, pasinaudodama ūkinėmis priežastimis, siekė įsikišti ir labiau kontroliuoti respubliką.

Vis dėlto A. Sniečkui už jo užkulisinį žaidimą buvo atlyginta: į atsilaisvinusią respublikos Ministrų Tarybos pirmininko vietą buvo paskirtas artimas jo bendražygis M. Šumauskas, iki tol dirbęs LKP CK antruoju sekretoriumi, tačiau į šiojo vietą Maskva atsiuntė B. Šarkovą. Nuo tada LKP CK antrasis sekretorius visuomet buvo Maskvos parinktas funkcionierius.

Panašiai padėtis klostėsi ir Latvijoje. Čia vietinį Latvijos KP CK antrąjį sekretorių V. Krūminį taip pat pakeitė Maskvos atsiųstasis. Spaudžiama ūkio sunkumų ir vidinių konfliktų, Pabaltijo respublikų nomenklatūra turėjo susitaikyti su Maskvos funkcionierių kišimusi, o savo respublikų aktyvui tai pavaizdavo kaip Maskvos rūpinimąsi ir kadru stiprinimą.

Ką iš tiesų titulinės nomenklatūros atstovai manė apie šį „sustiprinimą“, matyti iš slaptos informacijos ir veiksmų arba net iš vėlesnių suvažiavimų ar plenumų medžiagos. Antai, pradėjus bruzdėti sovietinės Latvijos nacionaliniams komunistams, 1957 m. vykusiam Latvijos KP XIX suvažiavime buvo pareikšta, kad respublikoje žemės ūkio sunkumų kilo kaip tik dėl centro institucijų kaltės. Nacionalinis komunistas E. Berklaivas apkaltino respublikos KP CK pirmąjį sekretorių Janį Berzinį nesugebėjimu laikytis principinės pozicijos ir nuolaidžiaumu centrui. Latvijos SSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininkas Karlis Ozolinis tvirtino, kad sunkumų superkant produkciją Latvijoje kilo tik 1952–1953 m., kai SSKP CK 1951 m. nutarimu visoms respublikoms buvo nurodyta pačioms apsirūpinti duona. K. Ozolinį papildė buvęs Latvijos KP CK antrasis sekretorius V. Krūminis. Jis tvirtino, kad SSKP CK ir SSRS žemės ūkio ministerija

nesugebėjo atsižvelgti į pakitusią respublikos ekonominę struktūrą – Latvija iš agrarinės respublikos tapo pramonine³¹.

Viešai antrasis sekretorius retai buvo kritikuojamas. Ir ne tik dėl to, kad tai buvo aukštas vadovas, su kuriuo nenorėta pyktis. Buvo suprantama, kad šis asmuo veikia su Maskvos žinia, tad jo kritika buvo tolygi Kremliaus kritikai. Tačiau net tokioje formalioje procedūroje kaip Maskvos aprobuoti rinkimai į respublikos KP CK narius šie asmenys gaudavo daug neigiamų balsų. 1958 m. įvyko precedento sovietinėse respublikose neturintis įvykis – Maskvos atsiųstas Latvijos KP CK antrasis sekretorius F. Kašnikovas buvo neišrinktas į Latvijos KP CK narius, todėl SSKP CK aparato darbuotojai suskubo pasiūlyti į šį postą V. Krūminį, šias pareigas ėjusį dar prieš paskiriant F. Kašnikovą³².

Galima daryti išvadą, kad žemės ūkio problemos Maskvai buvo tik dingstis Pabaltijo respublikose atkurti antrojo sekretoriaus instituciją. Tai, kad partijos aparatas iš respublikų antrųjų sekretorių tikėjosi kur kas daugiau, nei vien gerai išmanyti žemės ūkio klausimus, rodo dokumentai. 1958 m. rugpjūčio mėn. SSKP CK instruktorius V. Zalužnas parengė kritišką pažymą apie LKP CK darbą su kadrais. Iš jos susidaro įspūdis, kad vienintelė išeitis iš padėties – keisti respublikos aparatą. LKP CK pirmasis sekretorius A. Sniečkus pažymoje buvo kaltinamas ne tik nesugebėjimu valdyti padėties ir klientelizmu skiriant kadrus, kai atsakinguose postuose atsiduria susikompromitavę, „svetimais tarybų valdžiai elementais“ užsikrėtę ir netinkami konkrečiam darbui asmenys. Anot V. Zalužno, A. Sniečkui „spręsti trūkumus sunkiau dėl asmeninių savybių. Jis mažai paiso darbuotojų nuomonės, liguistai reaguoja į kritiką [...], blogai organizuoja CK aparato darbą.“ Tačiau kartu kritikos sulaukė ir daugiau nei dvejus metus dirbantis

LKP CK antrasis sekretorius B. Šarkovas. Jis apibūdintas kaip nepernelyg principingas, svarbiais klausimais nelinkęs išsakyti savo požiūrio vadovas, menkai išmanantis pramonės ir ideologijos klausimus³³. Buvusio LKP CK nario Jono Kubiliaus nuomone, SSKP CK aparatas buvo nepatenkintas, kad B. Šarkovas, užuot domėjęsis kadrais ir nacionaline politika, tenkinasi vien žemės ūkio klausimais.

IŠVADOS

Nacionalinės respublikos komunistų partijos Centro komiteto antrojo sekretoriaus institucija buvo svarbus titulinės nomenklatūros kontrolės įrankis. Jos pirmtakai buvo prieš Antrąjį pasaulinį karą ir pokariu gyvavusios centro kontrolės priemonės – VKP(b) CK ir SSRS MT įgaliotinio bei VKP(b) CK respublikos biuro institucijos. Po trumpo L. Berijos valdymo antrojo sekretoriaus institucija Pabaltijyje buvo atkurta šeštojo dešimtmečio viduryje. Prieš ją įdiegdama Maskva žengė keletą taktinių žingsnių: pirmiausia nurodė Pabaltijo problemą – atsilikusią žemės ūkio plėtrą (1955 m. vidurys), o tada organizavo kampanijas ir tikrinimus, siuntė į Pabaltiją „pagalbos“ brigadas, dėl ko šių respublikų elitas galiausiai buvo priverstas pats paprašyti

ti „sustiprinti vadovybę“ atsiunčiant antrąjį sekretorių ir kitus funkcionierius iš centro; 1955 m. gruodžio mėn. buvo priimtas nutarimas „Dėl priemonių Lietuvos SSR žemės ūkiui kelti“, kuriuo prisidengiant 1956 m. pradžioje atkurta antrojo sekretoriaus institucija.

Kalbant apie antrojo sekretoriaus institucijos kūrimą dera įžvelgti nesusijusius su žemės ūkiu politinius procesus. Ši institucija vertė pamiršti L. Berijos valdymą ir apribojo didėjančias respublikų elito ambicijas: užuot kėlę reikalavimus Maskvai, vietos nomenklatūrininkai turėjo apgailestauti dėl prastos žemės ūkio padėties savo respublikose ir, stengdamiesi išlikti, patys prašytis atsiųsti kadrus sustiprinančių funkcionierių.

Pasinaudodama žemės ūkio sunkumais, kuriuos kalbama metais lėmė tiek prastos oro sąlygos, tiek centro pernelyg išpūsti produkcijos supirkimo planai, Maskva atkūrė antrojo sekretoriaus instituciją. Tai, kad ilgainiui, remiantis įvairiomis priežastimis, o Maskvai nurodant vienintelį pretekstą – poreikį „stiprinti“ respublikų valdžią, antrieji sekretoriai atsirado ne tik Pabaltijyje, bet ir kitose respublikose, liudija tvirtą N. Chruščiovo padėtį vadovybėje ir svarbų santykių su regionais ir respublikomis etapą – jo įsitvirtinimo laikotarpis baigėsi.

Nuorodos

¹ Y. Bilinsky, „The Rulers and the Ruled“, *Problems of Communism*, Vol. 16, September 1967, p. 21.

² J. H. Miller, „Cadres Policy in Nationality Areas“, *Soviet Studies*, Vol. XXIX, No 1, January 1977, p. 8. Vis dėlto keletas atvejų rodo, jog respublikų vadovai sugebėdavo išsireikalausti, kad jiems netinkami antrieji sekretoriai būtų iš respublikos atšaukti. Antai A. Sniečkui pavyko pasiekti, kad iš

Lietuvos išvyktų B. Popovas (žr. V. Tininis, *Sniečkus. 33 metai valdžioje*, Vilnius, 2000, p. 203).

³ S. Grybkauskas, „The Second Party Secretary and his Personal Networks in Soviet Lithuania after 1964: Towards the Localisation of the „Second“, *Lithuanian Historical Studies*, 2010, Vol. 15, Vilnius, 2011, p. 32.

⁴ Straipsnio autoriaus 2011 m. rugsėjo 1 d. pokalbis su E. Ševardnadze.

⁵ Н. С. Хрущев, *Воспоминания. Время. Люди. Власть*, Книга первая, Москва, 1999, с. 197.

⁶ Е. Зубкова, *Прибалтика и Кремль*, Москва, 2008, с. 140.

⁷ Ibid., с. 140, 141.

⁸ Rusijos valstybinis socialinės ir politinės istorijos archyvas (toliau – RVSPiA), f. 17, ap. 116, b. 426, l. 2, 3.

⁹ Straipsnio autoriaus 2010 m. kovo 29 d. pokalbis su Nikolajumi Leonovu.

¹⁰ R. Taagepera, *Estonia. Return to Independence*, Boulder, 1993, p. 99.

¹¹ Дело Берия. Приговор обжалованию не подлежит, Москва, 2012, с. 178–181.

¹² P. Jones, „From the Secret Speech to the Burial of Stalin. Real and Ideal Responses to De-Stalinization“, in P. Jones (ed.), *The Dilemmas of De-Stalinization. Negotiating Cultural and Social Change in the Khrushchev Era*, Routledge, 2006, p. 42–43.

¹³ Президиум ЦК КПСС 1954–1964, T. 1, Москва, 2003, с. 375.

¹⁴ N. Petrovo 1972 m. gruodžio 25 d. laiškas A. Sniečkui, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 16895, ap. 2, b. 17, l. 70, 71.

¹⁵ Президиум ЦК КПСС 1954–1964, с. 54.

¹⁶ H. Šadžius, A. Jefremenka ir kt., *Tarybų Lietuvos valstietija*, Vilnius, 1979, p. 157.

¹⁷ A. Šeino 1955 m. gegužės 21 d. pažyma SSKP CK, RVSPiA, f. 5, ap. 31, b. 26, l. 13–17.

¹⁸ SSKP CK instruktoriaus Dmitrijevo 1955 m. gegužės 26 d. pažyma SSKP CK, ibid., l. 31–39.

¹⁹ Ibid., l. 34.

²⁰ SSKP CK Organizacinio partinio darbo skyriaus vedėjo Vakulenkos ir instruktoriaus Iva-

no Kovalio 1955 m. gegužės 23 d. pažyma, ibid., l. 19–30.

²¹ SSKP CK instruktoriaus Dmitrijevo 1955 m. gegužės 26 d. pažyma, ibid., l. 39.

²² SSKP CK Prezidiumo 1955 m. birželio 20 d. protokolai, Президиум ЦК КПСС 1954–1964, с. 54.

²³ Ibid., с. 897.

²⁴ E. Gromovo ir F. Krestianikovo 1955 m. liepos 1 d. raštas SSKP CK, RVSPiA, f. 5, ap. 31, b. 26, l. 40.

²⁵ Ibid., l. 41.

²⁶ E. Gromovo 1955 m. liepos 1 d. pažyma, ibid., l. 46.

²⁷ M. Gedvilo 1956 m. sausio 27 d. pranešimas LKP IX suvažiavime, LYA, f. 1771, ap. 191, b. 3, l. 498.

²⁸ Ibid., l. 499.

²⁹ Ibid., l. 498.

³⁰ A. Ščiogolevo 1956 m. sausio 5 d. pažyma, RVSPiA, f. 5, ap. 31, b. 26, l. 52.

³¹ Pažyma apie Latvijos KP XIX suvažiavimo darbą, ibid., b. 59, l. 45.

³² I. Šikino 1958 m. balandžio 11 d. raštas SSKP CK, Rusijos valstybinis naujausiosios istorijos archyvas, f. 5, ap. 31, b. 100, l. 21.

³³ V. Zalužno 1958 m. rugpjūčio mėn. pažyma, RVSPiA, f. 5, ap. 31, b. 100, l. 57–63.

Gauta 2013 10 02
Lietuvos istorijos institutas,
Kražių g. 5, Vilnius

Saulius Grybkauskas**RE-ESTABLISHMENT OF THE POSITION OF THE SECOND SECRETARY OF THE CENTRAL COMMITTEE OF THE COMMUNIST PARTY IN THE BALTIC STATES IN THE MID-FIFTIES OF THE 20TH CENTURY****Summary**

The re-establishment of the position of the second secretary of the Central Committee of the Communist Party in the Baltic States during Nikita Khrushchev's rule is at the centre of this article. The predecessors of this important position for control of the republics were the representative of the Central Committee of All-Union Communist Party (the Bolsheviks) (AUCP[B] CC) and of the Council of Ministers of the USSR and subsequently the representative of the institution of the (AUCP[B] CC) bureau for the republic. The article examines the reasons and motives behind Moscow's 1956 decision to re-establish the practice abolished by Lavrentiy Beria in 1953 of appointing functionaries sent by the Kremlin as second secretaries of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Republics.

Before re-establishing the position of second secretary, Moscow took several tactical steps. First, in 1955, it specified a problem in the Baltic States, the lack of development in agriculture, and then organised campaigns and checks and also sent 'assistance' teams to the Baltic States, as a result of which the elite of the republics were finally forced to ask the centre to "strengthen the leadership" by sending a second secretary and other functionaries. In December 1955, the resolution 'On measures to raise agriculture of the Lithuanian SSR' was adopted, and under its guise in 1956 the position of the second secretary was re-established.

Baudžiamosios teisės sistema Lietuvos SSR: genezė, specifika, ryšys su neginkluotuoju antisovietiniu pasipriešinimu

Straipsnyje nagrinėjama Sovietų Lietuvos teisės sistema: jos susiformavimas, raida ir įtaka visuomenės gyvenimui. Ypač pabrėžiama baudžiamosios teisės specifika. Per baudžiamosios teisės prizmę siekiama atskleisti, kaip kito visuomenė ir totalitarinis režimas, kokias naujas formas jis įgavo ir kokias senąsias išlaikė po J. Stalino mirties. Daug dėmesio skiriama baudžiamosios teisės kaip įrankio panaudojimui kitaminčiams represuoti ir režimo kovai su neginkluotuoju pasipriešinimu.

IVADAS

„Parodykit man jūsų kalėjimus ir aš pasakosiu apie jūsų visuomenę“¹, – apibūdinamas baudžiamosios teisės svarbą visuomenės gyvenimui kartą yra pareiškęs šiuolaikinis lietuvių teisininkas ir kriminologas Gintautas Sakalauskas. Baudžiamojo teisingumo sistemą mokslininkas laiko vieta, kur atsiskleidžia giluminė kiekvienos visuomenės sąranga, jos socialinė, politinė ir vertybių sistema. Teisės, ypač baudžiamosios, sistema, pasak jo, – tai „miniatiūrinis visuomenės ir socialinių santykių maketas“, kuriame „itin gerai atsispindi realus ar tariamas žmogaus ir visuomenės konfliktas, nusikalstamo elgesio, visuomenės baimių, politinių bei teisinių sprendimų ir struktūrinių procesų rezultatas“². Taigi baudžiamąją

teisę galima laikyti puikiu mokslinės analizės įrankiu.

Sovietų Sąjungos okupuotos Lietuvos visuomenė šiuo atveju nėra išimtis. Kaip tik todėl, ieškant naujų sovietinio laikotarpio supratimo ir pažinimo būdų, šio straipsnio tyrimo objektu pasirinktas baudžiamosios teisės mechanizmas Lietuvos SSR. Straipsnyje siekiama ištirti, kaip Josifo Stalino valdymo metais susiformavo sovietinė baudžiamosios teisės sistema, kaip ji keitėsi postalininiu laikotarpiu, kokia buvo jos veikimo logika, mechanizmas ir vaidmuo slopinant neginkluotąjį antisovietinį pasipriešinimą ir disidentinę veiklą. Keliamas uždavinys išnagrinėti teisinę Lietuvos SSR kriminalinio teisingumo sistemos bazę (įstatymus ir institucijas), jos kaitą ir teisinės praktikos taikymą represuojant neginkluotojo pasipriešinimo dalyvius ir kovojant su kitaminčiais.

Keliama pradinė hipotezė, kad kitaminčių persekiojimo Lietuvos SSR prielaidų reikia ieškoti ne tik valdančiųjų struktūrų, tokių kaip KGB, veikloje, bet ir pačios sovietinės baudžiamosios teisės sistemos prigimtyje, veikimo principuose, įstatymuose ir jų taikymo praktikoje.

Tirti sovietų okupuotos Lietuvos teisės sistemą svarbu ir dėl to, kad ji padeda geriau suvokti sovietinės teisės sistemos pobūdį ir joje užprogramuotą individo represavimo

mechanizmą, įvertinti represavimo pobūdžio kaitą ir represijų mastą po J. Stalino mirties, atskleisti pasipriešinimo sovietinei sistemai logiką. Tai itin aktualu turint omenyje, kad vėlyvuoju sovietmečiu disidentinio judėjimo dalyviai savo veikloje siekė remtis teisės argumentais.

Sovietinės baudžiamosios teisės sistemos tyrimas padeda atsakyti į vieną svarbiausių sovietologijos klausimų – kaip pasikeitė sovietinis režimas mirus J. Stalinui. Akivaizdžiai sumenkėjusios represijos byloja nusilpusią totalitarinę prigimtį³. Lietuvių sociologo Zenono Norkaus nuomone, remiantis Hannah Arendt totalitarizmo samprata ir svarbiausiu totalitarizmo bruožu laikant masinį terorą, chronologinę totalitarizmo Sovietų Sąjungoje ribą tektų brėžti ties XX a. šeštojo dešimtmečio viduriu. Pritardami Z. Norkui, manome, jog režimas, nors ir pakitęs bei sulėtinęs totalitarinės masinio žudymo mašinos apsakas, išlaikė kai kuriuos senuosius veikimo principus. Tai itin aktualu Lietuvos atveju – juk 1953-ieji simbolizuoja ne tik J. Stalino mirtį, bet ir partizaninio karo pabaigą, vadinasi, galutinį sovietų režimo įsitvirtinimą. Straipsnyje mėginama geriau suvokti teisės logikoje užkoduotą režimo specifiką ir jo keitimąsi mirus J. Stalinui, o analizuojant baudžiamosios teisės mechanizmą – apčiuopti totalitarinius ir pototalitarinius sovietinio režimo bruožus.

Tyrimo problematika diktuoja chronologines darbo ribas – jos iš dalies sutampa su pirmosios ir antrosios sovietinių okupacijų laikotarpiais (1940–1941, 1944–1990 m.).

Straipsnyje vartojamas terminas „sovietinė teisė“ toli gražu nereiškia, kad sovietinė sistema Lietuvoje buvo teisėta. Tarptautinės teisės požiūriu šis neatitikimas akivaizdus. Vis dėlto negalima ignoruoti fakto, kad sovietų okupuotoje ir aneksuotoje Lietuvos valstybėje, ypač baigusis partizaniniam karui, buvo įvykdyta bent dalinė sovietizacija,

o sovietiniai institutai, tarp jų ir teisės, buvo pagrindiniai kasdienę gyvenamąją individų ir visuomenės tikrovę konstruojantys veiksniai. Be to, sovietinė teisės sistema, talkindama tokioms institucijoms kaip Lietuvos komunistų partijos Centro komitetas (toliau – LKP CK) ir KGB, vėlyvuoju sovietmečiu tapo labai svarbiu partijos kovos su neginkluotuoju pasipriešinimu įrankiu⁴.

Nusakant sąvokos „teisė“ turinį remiamasi teisės istorijos klasiku Haroldu J. Bermanu, tvirtinančiu, kad teisė „paprastai apibrėžiama kaip normų visuma“, „veiksena, kuria žmogaus elgesys pajungiamas normų valdžiai“. Jis įgyvendinamas priimant teisminius sprendimus⁵. Teisės terminas šiame tyrime traktuojamas universaliai – kaip tam tikroje visuomenėje galiojančių legalių elgesio taisyklių kūrimo ir palaikymo su teismų mechanizmo pagalba visuma. Teisę šiuo atveju sudaro tiek įstatymų leidyba, tiek jų (ne)įgyvendinimas realiais praktiniais teisės institucijų veiksmis.

Sąvoka „neginkluotasis pasipriešinimas“ reiškia visas neginkluotojo priešinimosi sovietiniam režimui formas po J. Stalino mirties. Tiek disidentai, tiek kiti laisvės kovotojai, antisovietinio judėjimo dalyviai šiame darbe apibūdinami bendru pasipriešinimo dalyvių terminu. Taigi neginkluotojo pasipriešinimo sąvoka straipsnyje apima platų tiek neišėinančių už sovietinių įstatymų ribų, tiek ir nelegalių pasipriešinimo sovietų valdžiai Lietuvoje formų spektrą. Totalitarizmo sąvoka vartojama stalininiam, o pototalitarizmo – 1953–1988 m. laikotarpiui apibūdinti⁶.

Sovietinė teisės sistema ir jos įtaka slopinant neginkluotąjį pasipriešinimą Lietuvos istoriografijoje tebėra menkai tyrinėta tema. Metodologinį-pažintinį nusikaltimo kategorijos ir baudžiamosios sistemos vaidmenį sovietiniu laikotarpiu Lietuvos istoriografijoje yra suaktualinęs

lietuvių kriminologas, sociologas ir filosofas Aleksandras Dobryninas⁷. Įvairius kitaminčių represavimo sistemos sovietinėje Lietuvoje aspektus, jos teisinio mechanizmo nuotrupas yra analizavę nemažai Lietuvos mokslininkų. Arvydas Anušauskas jau kurį laiką tiria KGB ir vidaus reikalų sistemą. Jo atlikti Lietuvos SSR baudžiamojo teisingumo sistemos tyrinėjimai išryškino represinį šios sistemos mechanizmą⁸. Tiriant sovietinę teisę ir baudžiamojo teisingumo sistemą svarbi ir Juozo Starkausko atlikta NKVD (MVD, MGB) sistemos analizė⁹, Vidmanto Žiemelio sovietinės prokuratūros sistemos studijos¹⁰, Mindaugo Maksimaičio ir Stasio Vansevičiaus darbas¹¹, Arvydo Pociaus sovietinio kriminologijos diskurso tyrimas¹², Gintaro Šapokos straipsnis¹³. Istorikės Kristinos Burinskaitės tyrimuose pirmą kartą suaktualinta sovietinės teisės saugos sistemos problema. Ši autorė pabrėžia sovietinės teisės sistemos sąsajas su LKP ir KGB, o individo represavimo sistemą, kurios dalis yra teisė, analizuoja kaip nedalomą visumą. Pasak K. Burinskaitės, sovietmečiu „teise ir teismais valdžia naudojosi kaip priemone susidoroti su jai neįtikusiais asmenimis, vadinasi, teismai vykdė ne teisingumą, o partijos valią“¹⁴. Be to, istorikės nuomone, nereikėtų pernelyg sureikšminti ir KGB vaidmens, laikant šią struktūrą vienintele baudžiamojo persekiojimo ir individų represavimo praktika užsiimančia institucija: „tam tikrą vaidmenį [...] vaidino ir vidaus reikalų sistema“¹⁵. Sovietų Lietuvoje aukščiausioji valdžia buvo komunistų partija, o KGB ir su juo bendradarbiaujanti teisėsauga (kaip ir daugelis kitų institucijų) – partijos politikos įgyvendintojai¹⁶.

Nors su Antano Sniečkaus vardu siejamas tam tikras dalinis Lietuvos komunistų savarankiškumas, visą sovietinį laikotarpį Lietuva buvo integrali sovietinės sistemos dalis, tad galima pasitelkti ir bendresnius,

užsienio istoriografijoje jau senokai atskira tradicija ir kryptimi tapusius sovietinės teisės sistemos tyrimus. Negalima pamiršti ir teorinės totalitarizmo koncepcijos pagrindėjų, kurių svarbiausia vis dar tebėra H. Arendt¹⁷. Būtina paminėti ir pagrindinius H. J. Bermanno sovietinės teisės tyrimus, ypač jo veikalą „Justice in the USSR. An Interpretation of Soviet Law“¹⁸. Šis autorius išsamiai nagrinėja socialistinės baudžiamosios teisės raidą atskirais jos etapais.

Prie klasikinių iš Vakarų kilusių Sovietų Sąjungos baudžiamosios teisės tyrėjų galima priskirti ir Peterį H. Solomoną (jaunesnįjį)¹⁹, Ferdinandą Josephą Feldbrugge'ą²⁰, Ivo Lappeną²¹. Visi jie pateikia išsamią sovietinės baudžiamojo teisingumo sistemos analizę. Tiriant sovietinę teisės sistemą svarbi ir prancūzų istoriko Nicolaso Wertho atlikta valstybinės prievartos praktikos analizė, apimanti masines deportacijas, priverčiamojo darbo sistemos kūrimą ir socialinius reiškinius SSRS²². Atkreiptinas dėmesys ir į A. K. R. Kiralfy²³, Williamą A. Clarko²⁴ sovietinės baudžiamosios teisės, nusikaltimo ir bausmės fenomenų tyrimus. Iš rusų istoriografijos reikia paminėti Vladimiro Kozlovo darbą, nagrinėjantį politines ir policines praktikas siekiant išvengti masinių neramumų arba juos nuslopinti Nikitos Chruščiovo ir Leonido Brežnevo valdymo laikotarpiu²⁵. Prie rusų istoriografijos klasikos priskirtinas ir grožinis, bet tikrais faktais paremtas Aleksandro Solženicyno kūrinys „Gulago archipelagas“²⁶.

Straipsnyje remiamasi kelių rūšių šaltiniais. Pirmoji jų grupė – oficialūs teisiniai sovietinės Lietuvos dokumentai – Sovietų Lietuvos konstitucija²⁷, sovietinis Baudžiamasis kodeksas²⁸. Svarbi vieta tyrime tenka archyviniais šaltiniais – Lietuvos ypatingajame archyve (f. K-1, ap. 58) ir Vilniaus apskrities archyve (f. 1097, ap. 5) saugomoms laisvės kovotojų baudžia-

mosioms byloms. Svarbus tyrimo šaltinis – dokumentų rinkinys „KGB slaptieji archyvai 1954–1991 m.“²⁹ Nemažai informacijos apie teisės padėtį sovietmečiu ir laisvės kovotojų baudžiamąjį persekiojimą sukaupė pagrindžio spauda, pirmiausia – „Lietuvos katalikų bažnyčios kronika“ (toliau – „LKB kronika“). Kaip šaltiniu naudotasi ir aukštų sovietinių pareigūnų kalbų teisme stenogramomis³⁰, rezistentų dienoraščiais³¹.

LIETUVOS SSR TEISĖS SUSIFORMAVIMAS IR PAGRINDINIAI JOS STALININIO LAIKOTARPIO BRUOŽAI

Norint suvokti teisės vietą slopinant antiso-vietinį pasipriešinimą, būtina pradėti nuo specifinių sovietinės teisės sistemos susiformavimo ir genezės ypatumų analizės. Nors ir būdama totalitarinės prigimties, Sovietų Sąjunga beveik visą savo gyvavimo laikotarpį mėgino apsimesti esanti tradicinė teisinė valstybė. Ji turėjo konstituciją, įstatymus, baudžiamąjį kodeksą, teismus ir kitus kiekvienai teisės sistemai būdingus požymius. Lietuvos SSR, sukurta 1940 m. okupavus Lietuvos Respubliką, neturėjo teisinio savarankiškumo. Nors 1940 m. rugpjūčio 25 d. priimta konstitucija deklaravo, kad įstatymų leidyba priklauso Lietuvos SSR kompetencijai³², iš tiesų Lietuvos teisės sistema buvo formuojama ir baudžiamoji justicija įgyvendinama SSRS pavyzdžiu.

Pagrindinis sovietinės baudžiamosios teisės ypatumas (ypač iki 1953 m.) tas, kad ji tapo ne tik priemone dorotis su nusikaltimais, bet ir kovos su tikra ar tariama politine opozicija įrankiu. Stengtasi, kad baudžiamasis politinių nusikaltimų persekiojimas atitiktų ir bendrąjį teisės doktrinos vaizdą³³. Taigi stalininio laikotarpio ne tik baudžiamąją praktiką, bet ir teisės teoriją galima

apibūdinti kaip linkusią įkūnyti totalitarinės sistemos bruožus ir pateisinti represinę politiką dėl bendrojo gėrio.

Dar pilietinio karo metais išryškėjo šios vėliau į Lietuvą perkeltos sovietinės teisės sistemos, kurios galutinį susiformavimą atspindėjo 1936 m. SSRS konstitucija, gairės. 1919 m. gruodžio 12 d. priimtuose pagrindiniuose RSFSR kriminalinės teisės principuose jau randame vadinamąjį materialistinį nusikaltimo apibrėžimą, kuris vėliau buvo perkeltas ir į kitus dokumentus. Tai reiškia, kad nusikaltimas nebūtinai yra tiesiogiai su nusižengimu įstatymui susijusi tikrovė, – juo gali tapti kiekviena veika, vienaip ar kitaip daranti žalą socialistinei valstybei³⁴. 1926 m. išleistame RSFSR baudžiamajame kodekse atsirado pagal šį principą suformuluotas garsusis 58-asis straipsnis³⁵. Šio straipsnio neapibrėžtumą, reliatyvizmą ir visuotinumą A. Solženicynas apibūdino taip: „daugiašakis, įvairusis, visa šluojantis Penkiasdešimt Aštuntasis, aprėpiantis pasaulį netgi ne tiek savo punktų formuluočėmis, kiek dialektiniu ir plačiausiu jų aiškinimu [...], nėra padangėje tokio nusižengimo, kėslo, veiksmo ar neveiklumo, už kuriuos nepajėgtų nubausti Penkiasdešimt Aštuntojo straipsnio ranka.“³⁶

Taip Baudžiamojo kodekso 58-asis straipsnis, kuriame užkoduotas materialistinis nusikaltimo apibrėžimas, tapo valstybės teisės sistemos dalimi. Teisės teorijoje ir praktikoje vis labiau ima plisti materialistinės nusikaltimo sampratos padiktuota logika. Tad, kitaip nei įprasta manyti istoriografijoje, masiškai represuodama vis didesnę dalį visuomenės, Sovietų Sąjungos komunistų partija su J. Stalinu priešakyje vykdė ne chaotišką ir sveiku protu nepaaiškinamą šizofreninę politiką. Tokie veiksmai, be abejo, neteisėti tarptautinės teisės požiūriu, buvo įteisinti ir puikiai išsitemo pačios SSRS teisės sistemos šerdyje. Šiuo atveju J. Stalinas žaidė gudrų žaidimą: pirmiausia 58-uoju straips-

niu uždrausti bet kokių režimui neįtinkanti (nesvarbu, ar išties objektyviai jam kenkianti) veiksmą, o tada remiantis tuo pačiu įstatymu teisiškai bausti konkretų individą. Todėl potencialiai kiekvienas galėjo tapti mirties bausmės nusipelnusiu nusikaltėliu.

Ši sovietinės baudžiamojo teisingumo sistemos specifika gerai atspindi totalitarizmo prigimtį – tai santvarka, potencialiais priešais ir nusikaltėliais laikanti kone visus valstybės piliečius. Pasak H. Arendt, įtariamasis suimamas remiantis sufabrikuotais kaltinimais, bet ne dėl objektyvaus nusikaltimo fakto, o „kad manoma, jog jis gali įvykdyti nusikaltimą“³⁷.

Tokia sovietinės teisės logika pagrindžia idėją, kad SSRS buvo valstybė, gyvuojanti už vakarietiškosios civilizacijos ribų, – nors ir sukurta vakarietiškojo modernizmo, bet nesivadovaujanti pozityvaus proto ir vakarietiškosios teisės tradicijos diktuojama logika. Sovietinėje teisės sistemoje neegzistavo vakarietiškosiose demokratijose laikomas privalomu *nullum crimen sine lege* principas, teigiantis, kad veiksmas nusikaltimu tampa tik tada, kai yra draudžiamas įstatymo³⁸. Nusikaltimo kaip veiksmo, nebūtinai apibrėžto įstatymu, traktavimas sovietiniuose įstatymuose leido, kalbant teisės terminais, vykdyti baudžiamąjį persekiojimą pritaikant analogiją: „Jei tam tikras socialiai pavojingas veiksmas šiame kodekse nėra numatytas kaip išimtis, pagrindą taikyti atsakomybę už jį suteikia aktai, apibrėžiantys panašius nusikaltimus.“³⁹

Įsigalint analogijos principui teoriškai tapo įmanoma žmogų teisti už veiką ar neveiknumą, kuris neįrašytas į baudžiamuosius įstatymus, argumentuojant, kad jis padarė tokį pat pavojingą nusižengimą kaip ir tas, kurį nusako Baudžiamojo kodekso straipsnis⁴⁰. Taip atsirado galimybė kiekvieną RSFSR baudžiamojo kodekso straipsnį interpretuoti gana laisvai, o nesant

įstatymu apibrėžtos nusikaltimo sudėties ją sumodeliuoti pritaikant bet kurį panašų Baudžiamojo kodekso straipsnį. Tokios tradicijos, kaip matysime vėliau, Lietuvos SSR teisės sistemoje gyvavo dar ilgai po J. Stalino mirties – ko gero, siekė net ir *perestroiką*.

Baudžiamojo kodekso 58-asis straipsnis puikiai tiko tiek tikriems įtarimams, tiek sufabrikuotiems politiniams kaltinimams formuluoti. Atvira šio straipsnio formuluotė ir dialektinis aiškinimas reiškė, kad juo remiantis galėjo būti kaip nusikaltimas traktuojamas kiekvienas veiksmas ar net mintis – tereikėjo įrodyti, kad jis nukreiptas prieš sovietinę valstybę. Čia atsiskleidė ir teisės svarba – kiekvienos veikos kriminalizavimas rėmėsi ne brutalia teisę neigiančia jėga, bet buvo rafinuotai įtvirtintas baudžiamojoje teisėje. Nieko keista, kad ši gudri sovietinės teisės specifika galėjo klaidinti užsienio stebėtojus ir juos įtikinti, kad SSRS iš tiesų gyvuoja opozicija.

Nusikaltimo atsietumas nuo įstatymo, jo dialektinė ir materialistinė samprata atrišo rankas represinėms struktūroms, o jų veiksmai, nors tarptautinės teisės laikomi nusikalstamais, sovietinės teisės požiūriu buvo teisėti ir legalūs⁴¹. Prie sovietinės teisės teorijos ir praktikos plėtros, ko gero, labiausiai prisidėjo Andrejus Višinskis, kaip kaltintojas vadovavęs garsiesiems *nullum crimen sine lege* principą pažeidžiantiems ketvirtojo dešimtmečio parodomiesiems politiniams teismams prieš sovietinei valstybei ištikimus aukštus komunistų partijos pareigūnus⁴². To laikotarpio teisės praktikoje labai reikšmingas buvo nesvarbu koku būdu išgautas kaltinamojo prisipažinimas, politinėse bylose kartais tapdavęs vieninteliu įrodymu⁴³.

Įstatymuose įtvirtinus galimo nusikaltimo kategoriją baudžiamoji teisė J. Stalino rankose tapo įrankiu, įkūnijančiu kone absoliučią galią. Be to, individus krimi-

nalizuojanti baudžiamoji teisė veikė kaip valstybės aparato dalis. Komunistų partijos įtaka tiek administruojant teisę, tiek leidžiant įstatymus buvo visa apimanti⁴⁴. Sovietinėje sistemoje (taip pat ir Lietuvos SSR) komunistų partija atliko „politinės globėjos, moralinės auklėtojos, socialistinės teisės sistemos sergėtojos“ funkcijas. Būdama visagalė ir visur esanti, partija egzistavo lygiagrečiai su valstybe. Nors buvo deklaruojamas teisės sistemos atskirumas nuo partijos, jos ideologinės linijos, sprendimų ir direktyvų, iš tiesų visos teisės normos turėjo būti priderintos prie ideologijos. Komunistų partija kontroliavo visus socialistinės teisės institutus: įstatymų leidybą ir vykdymą, teismus⁴⁵. Kontrolę garantavo ir saugumo agentai. Partija veikė priimdama politikos direktyvas ir valstybės organams privalomus nurodymus, kontroliuodama visų valstybės įstaigų kadrų klausimus, atlikdama bendrąją valstybės organų kasdienės veiklos priežiūrą ir kontroliuodama partinių grupių kūrimąsi visuose valstybės organuose ir visuomeninėse organizacijose. „Socialistinėje valstybėje už kiekvienos su įstatymų leidyba susijusios veiklos stovėjo partija“⁴⁶, ji kontroliavo ir visus baudžiamosios teisės taikymo aspektus.

Tokia SSRS teisės sistema tapo gaire formuojant okupuotos Lietuvos teisės sistemą. Sovietinės ideologijos ir politinės doktrinos sukonstruota nusikaltimo samprata buvo perkelta į Lietuvos SSR ir imta įtvirtinti joje leidžiamuose sovietiniuose įstatymuose ir institucijų veikloje. Per kelis dešimtmečius sovietinė baudžiamojo teisingumo sistema iš pamatų pakeitė anksčiau gyvavusią Lietuvos Respublikos sistemą⁴⁷. Vis dėlto šį procesą kaip sovietizacijos dalį neabejotinai strigdė vykstantis partizaninis karas.

Sovietinė teismų sistema Lietuvoje faktiškai įsigaliojo 1940 m. lapkričio 30 d. Lietuvos SSR Aukščiausiosios Tarybos prezidiumui

paskelbus įsaką „Dėl Lietuvos teismų sistemos pertvarkymo“. Drauge pradėjo galioti ir sovietiniai baudžiamojo proceso principai, užfiksuoti SSRS konstitucijoje ir 1938 m. SSRS priimtame sąjunginių ir autonominių respublikų teismų santvarkos įstatyme. Vadovaujantis šiuo įstatymu, Lietuvos SSR buvo įkurti liaudies teismai. Aukščiausiasis teismas teismų hierarchijoje tapo kasacine visų teismų institucija. Greta civilinių teismų įkurti karinių įgulų ir atskirų karinių junginių karo tribunolai⁴⁸. Prie šios naujos teismų sistemos priderinta ir prokuratūros sistema⁴⁹.

Jau 1940 m. rugpjūčio 25 d. buvo priimtas svarbiausias naują santvarką formaliai įtvirtinantis įstatymas – Lietuvos SSR konstitucija, 1936 m. gruodžio 5 d. SSRS konstitucijos analogas, pradėti leisti sovietinės formos įstatymai⁵⁰. 1940 m. gruodžio 1 d. žymėjo vieną esminių įstatymų bazės permainų – Lietuvoje pradėjo veikti RSFSR baudžiamasis kodeksas. Jis galiojo iki 1961 m. Dėl savo stalininės specifikos jis atliko svarbų vaidmenį įgyvendinant represijas.

Taigi stalininiu laikotarpiu Lietuvos SSR teisės sistema buvo visiškai integruota į SSRS teisės sistemą ir neturėjo savarankiškumo nei kadry, nei įstatymų klausimais. Kitaminčių, taip pat Lietuvos neginkluotojo pasipriešinimo dalyvių baudžiamasis persekiojimas nebuvo sovietinio saugumo savivalės ar chaotiškos, teisiškai nereguluotos veiklos rezultatas. Atvirkščiai – jo prielaidų reikia ieškoti sovietinėje ideologijoje ir išoriškai demokratiškuose baudžiamuosiuose kodeksuose. Ilgainiui šie principai persmelkė ir baudžiamosios teisės praktiką – nuo nusikaltimo tyrimo, kaltinimų pareiškimo iki teismo. Materialistinė nusikaltimo samprata daugelį metų buvo sovietinės teisės teoriją ir praktiką generuojančia tikrove.

LIETUVOS SSR BAUDŽIAMOSIOS TEISĖS GENEZĖ POSTALININIŲ LAIKOTARPIŲ

Mirus J. Stalinui, Lietuvos SSR teisės sistemoje pastebima savarankiškėjimo ženklų. Keitėsi išorinė įstatymų forma, atsisakius RSFSR baudžiamojo kodekso, nebeliko ir 58-ojo straipsnio. Vykstant destalinizacijai, sovietų valdžia aktyviai deklaravo valdymo metodų pokyčius ir siekį laikytis įstatymų⁵¹. Vis dėlto teisės sistemos veikimo principai ir praktika išliko, o kitaminčiai – kad ir ne taip brutaliai – buvo persekiojami ir toliau. Kaip tik baudžiamasis persekiojimas ar nusikaltimo inkriminavimas tuo metu tapo viena svarbiausių kitaminčių tramdymo priemonių, o KGB ir teismai veikė kaip bendros sistemos dalis.

Pototalitariniu laikotarpiu Lietuvos SSR pradėta keisti įstatymų bazę. 1954 m. gruodžio 30 d. Lietuvos SSR Aukščiausioji Taryba išleido įsaką „Dėl Lietuvos TSR teritorijoje galiojančio RTFSR baudžiamojo kodekso papildymo“. Baudžiamajame kodekse atsirado 54-1 straipsnis, nustatantis, „kad lygtinis paleidimas iš įkalinimo vietų prieš laiką gali būti pritaikytas tiems, kurie sąžiningu darbu bei pavyzdiniu elgesiu įrodė, kad pasitaisė, ir atliko ne mažiau kaip du trečdalius jiems paskirtos bausmės“⁵². Būdingas 1953–1960 m. baudžiamosios teisės bruožas – panaikinta atsakomybė už veikas, kurios stalininiu laikotarpiu buvo laikomos visuomenei pavojingomis. Sušvelnintos bausmės už mažai pavojingus nusikaltimus⁵³. Šios tendencijos rodė represinio aparato silpnėjimą.

Lietuvos SSR pradėta ruošti savarankiškų įstatymų rengimui. Vis dėlto toli pabėgti nuo SSRS ir Sovietų Rusijos glėbio buvo neįmanoma – rengiant pirmojo Lietuvos SSR baudžiamojo kodekso projektą, panaudoti SSRS galiojantys baudžiamieji įstatymai. Jie buvo tobulinami atsižvelgiant į Lietuvos

ypatumus⁵⁴. 1958 m. gruodžio 25 d. SSRS Aukščiausioji Taryba priėmė „TSR Sąjungos ir sąjunginių respublikų baudžiamųjų įstatymų pagrindus“. Lietuvos SSR valdžia jais rėmėsi rengdama savus Baudžiamąjį ir Baudžiamojo proceso kodeksus⁵⁵. Lietuvos SSR AT naują Baudžiamąjį kodeksą priėmė 1961 m. birželio 26 d.⁵⁶ Jis įsigaliojo tų metų rugsėjo 1 d.⁵⁷ Šiame Baudžiamajame kodekse, palyginti su ankstesniu, atsirado du nauji skyriai: nusikaltimų piliečių politinėms ir darbo teisėms bei nusikaltimų teisingumui.

Šio tyrimo kontekste itin svarbu pažymėti, kad naujasis Lietuvos SSR baudžiamasis kodeksas pabrėžė, jog „nusikaltimu laikomos tik kodekse numatytos veikos“⁵⁸. Tai reiškė, kad bent teoriškai atsisakoma analogijos principo, ankstesnėje teisės sistemoje įgalinusio įgyvendinti asmens baudžiamąjį persekiojimą jam nepažeidus konkretaus Baudžiamojo kodekso straipsnio. Naujajame Baudžiamajame kodekse nusikaltimas tampa „baudžiamojo įstatymo numatyta pavojinga visuomenei veika, kuria kėsinama į socialistinę teisėtvarką“. Taigi bent jau įstatymuose nebeliko materialistinės nusikaltimo sampratos. Remiantis naujuoju Kodeksu, atitinkamuose jo straipsniuose numatyta bausmė galėjo būti skiriama tik teismo nuosprendžiu.

Vis dėlto kitaminčių represijoms buvo palikta plati įstatymų terpė. 1961 m. įsigaliojęs Lietuvos SSR baudžiamasis kodeksas daugiausia dėmesio skyrė valstybiniais nusikaltimams. Kodekse jie buvo išdėstyti pirmiau visų kitų, taigi buvo laikomi svarbesni už toliau hierarchine tvarka aprašytus nusikaltimus socialistinei nuosavybei, nusikaltimus asmens gyvybei, sveikatai, laisvei ir orumui ir kt. Tad pagal pavojingumą pirmoje vietoje buvo nusikaltimai valstybės interesams ir jos nuosavybei, o ne žmogaus interesams ar net gyvybei⁵⁹. Tiesa, nuo stalininio

Baudžiamojo kodekso skyrėsi ir bausmės funkcijos apibrėžimas: ja „ne tik nubaudžiama už padarytą nusikaltimą, bet ir siekiama pataisyti bei perauklėti nuteistuosius, [...] nesiekiamo daryti fizinių kančių arba žeminti žmogaus orumo.“⁶⁰ Nors Vakarai tikėjosi Sovietų Sąjungoje demokratinių permainų, baudžiamojoje praktikoje minėtos nuostatos buvo dažnai pažeidžiamos, o totalitariniai bruožai išliko.

Teoriškai baudžiamasis procesas, t. y. milicijos veikla tiriant nusikaltimą, prasidėdavo milicijos ar prokuratūros gautu pranešimu apie jį⁶¹. O štai politinių bylų atveju baudžiamojo proceso iniciatorius būdavo KGB. Sovietinis saugumas įtraukdavo disidentus į baudžiamojo teisingumo sistemą, išprovokuodavo kaltinimus ir baudžiamąjį persekiojimą, kuris nuveddavo juos į teismą. 1963 m. birželio mėn. LKP CK prezidiumo nutarime „Dėl KGB prie Lietuvos TSR Ministrų Tarybos darbo ir priemonių jam gerinti“ džiaugsmingai pareiškta: „1962 m. ir praėjusiais 1963 m. mėnesiais baudžiamojon atsakomybėn patrauktos kelios dešimtys itin pavojingų valstybinių nusikaltėlių, atskleista ir nutraukta nacionalistinių grupių veikla, surasta daugelis antitarybinių anoniminių dokumentų autorių ir platintojų. Pagerėjo tardymo kokybė.“⁶²

Laisvės kovotojui baudžiamąją bylą pagal konkretų Baudžiamojo kodekso straipsnį iškeldavo KGB Tardymo skyrius. Jadvygos Bieliauskienės, kuri buvo teisiamą pagal Lietuvos SSR baudžiamojo kodekso 68-ąjį straipsnį, parengtinio tardymo dokumente nurodyta tokia baudžiamojo persekiojimo eiga: pareiškiamas kaltinimas pagal konkretų Baudžiamojo kodekso straipsnį, kaltinamąją išvadą patvirtina Lietuvos SSR prokuroras ir siunčia bylą į Lietuvos SSR Aukščiausiąjį teismą, kur ji yra nagrinė-

jama⁶³. Vykdavo tyrimas, kratos, būdavo apklausiami liudytojai ir kaltinamieji⁶⁴.

Sovietinėje Lietuvoje po J. Stalino mirties įsigaliojusiam baudžiamajame procese teoriškai deklaruota, kad net nusikaltėlis „nėra už įstatymo ribų, o turi įstatymo nustatytas tam tikras teises“. Kad tos teisės nebūtų pažeidžiamos, turėjo prižiūrėti prokuroras. Sulaikytasis turėjo būti apklaustas per 24 valandas, jam privalėjo būti paaiškintos jo teisės, jis turėjo teisę apskusti tardytojo, kvotėjo ir prokuroro veiksmus, pateikti paaiškinimus ir pareikšti prašymus. Tačiau vykdant baudžiamąjį persekiojimą, bent jau politinėse bylose, kaltinamojo ar sulaikytojo teisės būdavo akivaizdžiai pažeidžiamos, teisė į gynybą – dažnai niekinė⁶⁵.

Teisminis nagrinėjimas baigdavosi bausmės paskyrimu ir nuosprendžio paskelbimu. Pastarasis galėjo būti per septynias dienas apskūstas, o skundą patenkinus – nagrinėjamas kasacine tvarka. Prokuroras galėjo nuosprendį užprotestuoti. Jis taip pat turėjo prižiūrėti, ar laikomasi įstatymų vykdant nuosprendį bausmės atlikimo metu. Reikia pažymėti, kad Aukščiausiojo teismo nuosprendis buvo neskundžiamas⁶⁶. Matyt, kaip tik todėl jame buvo nagrinėjamos neginkluotojo pasipriešinimo dalyvių politinės bylos.

Postalininiu laikotarpiu, net ir priėmus naują Baudžiamąjį kodeksą, Lietuvos SSR išliko teisės sistema, palanki persekioti disidentus ir laisvės kovotojus. Be to, šioje sistemoje kaip viena teisėsaugos institucijų veikė ir KGB, o visa teisinė veikla, jei to reikėjo, ir toliau galėjo būti prižiūrima komunistų partijos. Jos kontroliuojamas saugumas tyrė ir perduodavo teismui rezistentų, disidentų, spekuliacija, kontrabanda, neteisėtomis valiutinėmis operacijomis kaltinamų asmenų bylas⁶⁷.

NEGINKLUOTOJO PASIPRIEŠINIMO DALYVIŲ BAUDŽIAMOJO PERSEKIOJIMO METODAI

Iš Lietuvos SSR baudžiamųjų įstatymų išgyvendinus materialistinę nusikaltimo sampratą ir analogijos principą, disidentų, kitaminčių ir neginkluotojo pasipriešinimo dalyvių baudžiamasis persekiojimas nesiliovė. Atvirkščiai – nors ir sumenkęs kiekybiškai, jis pasidarė dar rafinuotesnis, o sovietinės teisės sistemoje per daugelį metų susiformavusios teisėsaugos atstovų mąstymo ir elgesio klišės tapo dogmomis ir nekvestionuojama praktika. Šiuolaikinė istoriografija nurodo, kad kaip tik baudžiamasis persekiojimas postalininiu laikotarpiu buvo svarbi sovietinės valstybės kovos su kitaminčiais ypatybė. Išliko ir toliau plito iki tol egzistavusi tendencija neginkluotojo pasipriešinimo dalyvius patraukti baudžiamajon atsakomybėn pagal įvairius – tiek politinius, tiek vien kriminalinius – Baudžiamojo kodekso straipsnius. Pasak K. Burinskaitės, „kad pasipriešinimo dalyviams buvo taikomi Baudžiamojo kodekso straipsniai, rodo, kad jų veikla buvo prilyginta kriminalinei ir laikoma valstybiniu nusikaltimu“⁶⁸.

Toliau gyvavo stalininio laikotarpio tradicija susidoroti su politiniais priešininkais iškeliant jiems baudžiamąsias bylas. Riba tarp politinio ir kriminalinio nusikaltimo Lietuvos SSR buvo labai neapibrėžta – kiekvienas kriminalinis nusikaltimas, ypač valstybės turto grobstymas ar kontrabanda, pirmiausia reiškė kenkimą ne asmeniui, o valstybei, tad kriminalinio ir politinio nusikaltimų sampratų suartėjimas sovietinėje teisėje, ko gero, buvo neatsitiktinis.

Vykdamant neginkluotojo pasipriešinimo dalyvių ir disidentų baudžiamąjį persekiojimą Lietuvos SSR vyravo kelios tendencijos: a) įtariamajam būdavo inkriminuojamas politinis nusikaltimas pagal jo veiklą atitin-

kantį Baudžiamojo kodekso straipsnį (tokios bylos pažeidė tarptautinę teisę, bet sovietinės teisės sistemoje buvo legalios); b) politinis nusikaltimas būdavo primetamas pernelyg laisvai interpretuojant Baudžiamojo kodekso straipsnius (šios bylos net sovietinėje sistemoje stokojo objektyvumo); c) politinės bylos buvo maskuojamos kriminaliniais nusikaltimais, į jas buvo įtraukiama nepolitinio nusikaltimo elementų (bylos buvo neobjektyvios, kriminaliniai kaltinimai formuluojami remiantis materialistine nusikaltimo samprata ar falsifikuojami).

Pirmuoju iš minėtų atvejų nagrinėjant laisvės kovotojams iškeltas baudžiamąsias bylas buvo laikomasi sovietinių, tegul ir absurdiškų, įstatymų. Tokiose bylose analogijos principas ir materialistinė nusikaltimo samprata nebuvo taikomi. Pvz., visame pasaulyje ir ypač Jungtinėse Valstijose išgarsėjo istorija, kai Simas Kudirka buvo patrauktas baudžiamajon atsakomybėn už nusikaltimą, numatytą Lietuvos SSR baudžiamojo kodekso 62-ojo straipsnio pirmojoje dalyje, tai yra už tai, kad, „būdamas nepatenkintas Tarybų valdžia ir siekdamas jai pakenkti, išdavė Tėvynę, atsisakydamas sugrįžti į TSRS“. Kaip žinome iš istoriografijos ir šaltinių, S. Kudirka, plaukiojančiosios bazės „Tarybų Lietuva“ radijo operatorius, 1970 m. lapkričio 23 d. per oficialų šio laivo susitikimą su JAV pakrančių apsaugos laivu „Vigilant“ „slaptai susitarė su šio laivo įgulos atstovu dėl politinio prieglobsčio suteikimo“, „gavęs pastarojo sutikimą peršoko į JAV laivą ir pasislėpė jo vidinėse patalpose“. Sovietų laivo vadovybei pareikalavus sugrįžti, S. Kudirka „kategoriškai atsisakė ir pareiškė, kad pasiliks JAV“. Kai JAV laivo vadovybė sutiko išduoti S. Kudirką atgal, šis tam pasipriešino ir buvo prievarta grąžintas į „Tarybų Lietuvą“⁶⁹.

Iš pirmo žvilgsnio lyg ir nebuvo pagrindo griežtai bausti S. Kudirkos, bet sovietinė tei-

sėsauga ir KGB neklydo laikydamos jį tikru režimo priešininku, o sovietinės teisės požiūriu tai buvo laikoma sunkiu nusikaltimu. Teisme S. Kudirka atvirai atmetė sovietinę sistemą, pareikšdamas, kad „Tėvynės jis neišdavęs, nes Tarybų Lietuva neturi suverenumo“⁷⁰, o savo Tėvyne jis laiką tik Lietuvą. Nors ši ir į ją panašios bylos stokojo objektyvumo, vis dėlto buvo nagrinėjamos daugiau ar mažiau laikantis Baudžiamojo kodekso ir pernelyg laisvai jo neinterpretuojant. Matyt, tokias bylas lėmė išskirtiniais atvejais pasitaikydavusi gana objektyvi nusikaltimo sudėtis – tiesioginis Sovietų Sąjungos valdžios atmetimas. S. Kudirkos „nusikaltimas“ – bent jau sovietinėje teisėje – buvo ištis objektyvus faktas, o ne prokurorų, tardytojų ar KGB darbuotojų vaizduotės vaisius, nors sovietiniai pareigūnai nesibodėjo pagražinti „nusikaltimo“ detalių ir aplinkybių.

Tačiau buvo keliama ir kitokių baudžiamųjų bylų. Jų kaltinamieji, objektyviai veikę nepažeisdami Lietuvos SSR teisės sistemos, nesant įrodymų ar itin laisvai interpretuojant bylos medžiagą, buvo dirbtinai paverčiami „tėvynės išdavikais“. Sovietinės teisės praktika nesilaikyti net savų įstatymų ilgainiui tapo pagrindiniu disidentinio pasipriešinimo varikliu.

Viena iš tokios teisės praktikos aukų – kunigas Sigitas Tamkevičius. Jis buvo kaltinamas remiantis Lietuvos SSR baudžiamojo kodekso 68-uoju straipsniu, kuris dažnai buvo taikomas kovojant su politinio atspalvio neturėjusiu ir tik pagarbos žmogaus teisėms reikalavusiu bei įsitikinimų laisvės siekusių religiniu pagrindžiu. S. Tamkevičiui 1983 m. gegužės 6 d. buvo iškelta byla. Jis buvo kaltinamas tuo, kad, „būdamas priešišškai nusistatęs tarybų valdžios atžvilgiu ir siekdamas ją susilpninti, 1978–1983 metų laikotarpyje gamino ir platino taip vadinamojo tikinčiųjų teisėms ginti katalikų komiteto šmeižtiško turinio dokumentus, žeminančius tarybinę

valstybinę ir visuomeninę santvarką“ bei „įvairiose Lietuvos TSR vietovėse sakė tikintiesiems pamokslus, kuriuose taip pat šmeižė ir žemino tarybinę valstybinę ir visuomeninę santvarką“⁷¹. Šiandien jau nebėra paslaptis, kad kraupiai skambantys kaltinimai siekiu pakirsti sovietų valdžią buvo pateikti ne diversantui, šnipui ar teroristui, bet taikaus, įsitikinimų laisvės suvaržymo faktus fiksavusio ir politinių tikslų nekėlusio savilaidos leidinio redaktoriui.

Panašaus likimo sulaukė ir Povilas Buzas, kuris, remiantis tuo pačiu 68-uoju Baudžiamojo kodekso straipsniu, 1980 m. buvo apkaltintas drauge su Vytautu Andziuliu pogrindinėje spaustuvėje „ab“ leidęs pogrindžio literatūrą. Buvo pareikšta, kad P. Buzas, „siekdamas susilpninti tarybų valdžią, [...] būdamas priešišškai nusistatęs prieš tarybinę santvarką, nuo 1978 metų pabaigos iki suėmimo gamino ir platino antitarybinio turinio nelegalius leidinius, kuriuose skleidžiami šmeižikiški prasimanymai, žeminantys tarybinę valstybinę ir visuomeninę santvarką“. „Šmeižikiškais prasimanymais“ buvo laikomas P. Buzo dauginto 35-ojo „LKB kronikos“ numerio teiginys, kad „tikintieji tarybų valdžios organų yra visokeriopai persekiojami“, taip pat 39-ojo numerio žodžiai, kad „Lietuvoje tarybų valdžios nurodymu vykdomas religinis persekiojimas, mokyklose „terorizuojami“ tikintieji mokiniai, Konstitucijoje garantuojama sąžinės laisvė yra tik iškaba.“⁷² Kaip įkaltis byloje buvo pasitelktas „LKB kronikos“ 41-asis numeris, kuriame esą „šmeižiama tarybinė demokratija, TSRS vidaus ir užsienio politika, sakoma, kad TSRS okupavo Afganistaną, tvirtinama, kad Tarybų Lietuvoje persekiojami tikintieji, pažeidžiamos piliečių teisės“. Visa tai reiškė „nusikaltimą, numatytą Lietuvos TSR BK 68 straipsnio I dalyje“⁷³.

1966 m. Lietuvos SSR Aukščiausiam teismui pagal 68-ojo straipsnio pirmąją dalį

teisiant Joną Volungevičių pasitelkta kitokia praktika – Baudžiamasis kodeksas buvo interpretuojamas labai laisvai, manipuliuojant įrodymais. J. Volungevičius buvo apkaltintas tuo, kad, „būdamas priešiška nusietais prieš tarybinę santvarką, [...] dalyvavo antitarybinio turinio laiško, adresuoto Rygos konservatorijos studentams, parašyme ir jo išsiuntime“, gamino ir platino antitarybinius lapelius ir piešinius, kuriuose „šmeižiama tarybinė visuomeninė ir valstybinė santvarka“⁷⁴. Ši byla rodo sovietinės teisės absurdiškumą – antisovietinės veiklos įrodymu galėjo tapti privatus laiško mintys. Kartu ji patvirtina faktą, kad ir mirus J. Stalinui Sovietų Sąjungoje buvo nepaisoma susirašinėjimo slaptumo, o baudžiamųjų bylų įkalčiai, pažeidžiant Visuotinės žmogaus teisių deklaracijos 19-ąją straipsnį (jis teigia, kad „kiekvienas turi teisę laisvai laikytis savo įsitikinimų ir juos reikšti; ši teisė apima laisvę nekludomam turėti savo nuomonę ir ieškoti informacijos bei idėjų, jas gauti ir skleisti visokiomis priemonėmis ir nepaisant valstybės sienų“⁷⁵), tapdavo privačios mintys ir nuomonės.

Dar vienas kitaminčių baudžiamojo persekiojimo būdas buvo pastangos į politinę bylą įtraukti kriminalinių kaltinimų, tuo pridengiant tikrąjį baudžiamojo persekiojimo motyvą. Taip 1973 m. buvo sufabrikuota kriminalinė byla Antanui Terleckui⁷⁶, 1979 m. už spekuliaciją akiniais nuteistas Romualdas Ragaišis⁷⁷. Formuoti nepolitinius kaltinimus buvo ypač patogu siekiant nubausti pagrindžio spaudos leidėjus, vaikų katechizacijoje dalyvavusius kunigus ir pasauliečius, legalumo ribas peržengusius kraštutyrininkus. Politinis kalinys Izidorius Rudaitis, be antisovietinės veiklos, buvo kaltinamas ir tuo, kad nelegaliai spekuliuo JAV doleriais, jais atsiskaitė už rašomosios mašinėlės „Era“ procesorių ir tuo nusikalto pagal Lietuvos SSR baudžiamojo kodekso 87 straipsnio pirmąją dalį⁷⁸.

„LKB kronikoje“ rašoma, kad politinė byla prisidengiant kriminaliniais kaltinimais buvo sukurpta šio leidinio bendradarbei Jadvygai Gemai Stanelytei⁷⁹. Teisiama 1980 m. gruodžio 16 d. Kelmėje, ji buvo kaltinama pagal Baudžiamojo kodekso 240-ąją straipsnį (veltėdžiavimas) ir 199-ojo straipsnio trečiąją dalį (viešosios tvarkos pažeidimas, t. y. religinės eisenos iš Tytuvėnų į Šiluvą organizavimas). Nors apkaltinti šią moterį veltėdžiavimu pritrūko įrodymų, o Panevėžio autobusų parko vairuotojas paliudijo, kad organizuota eisena eismui trukdė mažiau nei automobilius tikrinusi automobilių inspekcija (beje, „LKB kronikoje“ rašoma, kad teismas buvo nepatenkintas šiuo pareiškimu ir net pagrasino liudytojui⁸⁰), J. G. Stanelytė buvo nuteista trejus metus kalėti bendrojo režimo lageryje⁸¹. Kai kurie pagrindžio organizacijos „Laisvę Lietuvai“ nariai šalia antisovietinės veiklos taip pat buvo nuteisti pagal kriminalinius straipsnius⁸².

1978 m. liepos 10–14 d. Lietuvos SSR Aukščiausiasis teismas teisė Viktorą Petkų. Jis buvo kaltinamas antisovietinės organizacijos, kuri iš tiesų buvo žmogaus teises Lietuvos SSR turėjusi stebėti Lietuvos Helsinkio grupė, sukūrimu, nepilnamečių girdymu svaigalais, homoseksualizmu, neigiamą įtaką 1976 m. iš Vilniaus A. Vienuolio vidurinės mokyklos pašalintiems jaunuoliams (Juliui Sasnauskui, Vytautui Bogušui, Andriui Tučkui ir kt.)⁸³.

Savilaidos literatūroje randame ir daugiau panašių pavyzdžių. Jie rodo, kad sovietinė teisėsauga kitaminčių persekiojimą dažnai pridengdavo kova su opiomis nusikalstamomis to meto problemomis – valstybės turto grobstymu ir spekuliacija. Tokie „nusikaltėliai“ sulaukdavo kur kas daugiau sovietinių struktūrų dėmesio. „LKB kronikoje“ pasakojama, kaip sovietinės struktūros elgėsi su bažnyčios šventoriuje devocionalijas pardavinėjusiu „seneliu

Alfonso Seiboku, II grupės invalidu, gaudančiu vos 28 rb pensijos“. Žmogus buvo suimtas, iškrėstas milicijos būstinėje, iš jo atimti 78 rb. Paskui vyriškį „pradėjo mušti per galvą ir, parvertę ant žemės, ėmė spardyti kojomis šaukdami: „Še tau už religinių prietarų skleidimą!“ Vėliau žmogus buvo pristatytas į Molėtų saugumo komitetą, čia vėl krečiamas ir tardomas. Tokia sovietinio teisingumo vykdytojų praktika šiam „nusikaltėliui“ baigėsi infarktu. Išėjęs iš ligoninės jis „kreipėsi į advokatą, bet šis atsisakė rašyti pareiškimą teismui, patardamas nesibylinėti, nes devocionalijų ir pinigų vis tiek neatgausias. „Teismas tavęs tikrai neišteisins, dar apkaltins spekuliacija ir nubaus“⁸⁴, – pareiškė advokatas. Nors SSRS tikrai daug gyventojų grobstė valstybės nuosavybę, o spekuliacija, ypač vėlyvaisiais metais, buvo tapusi masine problema, kaltinimai turto grobstymu ir spekuliacija dažnai buvo pateikiami kryptingai ir ypač tiko siekiant maskuoti politines bylas bei persekioti kitaminčius. Kaip tik tuo ir pasireiškė materialistinės nusikaltimo sampratos principai – nunykę teorijoje, bet gyvi praktikoje.

Kartais laisvės kovotojų bylos buvo kriminalizuojamos į jas įtraukiant tikrą kriminalinį nusikaltėlį. Vadinamojoje kraštotyryninkų byloje 1974 m. drauge su laisvės kovotojais buvo nuteistas ir kriminaliniu nusikaltimu kaltinamas Aloyzas Mackevičius. Jis su šia byla buvo visiškai nesusijęs, o įtrauktas į ją tik dėl to, kad pažinojo kitą šios bylos kaltinamąjį Antaną Sakalauską ir neva pasidavė jo įtakai⁸⁵.

Kaip matyti, politinių kaltinimų formulotėse dažnai įmanoma rasti ir nepolitinių nusikaltimų požymių. Tuo buvo siekiama ne tik politinius kalinius sutapatinti su kriminaliniais, bet ir išvengti budraus disidentų ir užsienio stebėtojų, kontroliuojančių, ar SSRS nepažeidinėja žmogaus teisių, žvilgsnio, kuris pasirašius Helsinkio baigiamąjį aktą

tapo itin skvarbus. Sąmoningą kriminalinių nusikaltimų požymių ir nusikaltėlių įtraukimą į politines bylas galima laikyti ir siekiu sukompromituoti neginkluotojo pasipriešinimo dalyvius. Kartais (pvz., J. G. Stanelytės atveju) akivaizdūs politiniai veiksmai baudžiamosiose bylose būdavo priskiriami prie kriminalinių.

AR ANALOGIJOS PRINCIPAS IR MATERIALISTINĖ NUSIKALTIMO SAMPRATA NUNYKO?

Analizuojant neginkluotojo pasipriešinimo dalyvių baudžiamojo persekiojimo metodus, galima kelti hipotezę, kad postalininis laikotarpis laikytinas totalitarinės Sovietų Sąjungos teisinės tradicijos tęsiniu. Tokią tradiciją atspindi teoriškai iš baudžiamųjų įstatymų beveik išgyvendinta, bet praktikoje nenunykusi materialistinė nusikaltimo samprata ir analogijos principo padiktuotas teisinis mąstymas. Pototalitarinio laikotarpio Lietuvos SSR teisės praktikoje nusikaltimu dažnai tebebuvo laikomas ne tik konkretaus įstatymo pažeidimas, bet ir kiekvienas veiksmas, neveiksnumas ar net mintis, valdžios supratimu, daranti žalą sovietinei tikrovei. Tokią tendenciją yra pastebėjusi ir K. Burinskaitė. Pasak jos, vėlyvuju sovietmečiu tebegyvavo „komunistinės ideologijos nulemtas lankstus valstybinių ir kitų nusikaltimų traktavimas“, kuris „praplėtė Baudžiamojo kodekso straipsnių taikymą“⁸⁶.

Totalitarizme susiformavusio teisinės savimonės pamato – materialistinės nusikaltimo sampratos ir analogijos principo – praktinį taikymą po J. Stalino mirties atspindi selektyvi sovietinių struktūrų elgsena keliant baudžiamąsias bylas ir reliatyvus to paties įstatymo taikymas. Kitais atvejais, atvirkščiai, už panašias veikas buvo skiriamos labai nevienodos bausmės. Vadinasi, jei ne įstatymų

lygmeniu, tai teisinėje praktikoje Lietuvos SSR tuo metu tebeegzistavo A. Solženicyno aprašytasis teisinis reliatyvizmas.

Pasitaikydavo atvejų, kai aiškiai politiškai angažuoti veiksmai būdavo interpretuojami kaip kur kas mažiau pavojingi už beveik apolitiškos pogrindžio spaudos leidybą ar valdžios kritiką privačiuose laiškuose. Tokiais atvejais, be abejo, ir bausmių būta kur kas švelnesnių. Pvz., jaunuolis Rimantas Grigas 1977 m. gruodžio 12 d. išgirdo Vilniaus miesto Lenino rajono liaudies teismo nuosprendį, nes, „būdamas girtas, Vilniaus centrinio pašto administracinio korpuso koridoriuje draugų akivaizdoje nuo stendo nuėmė V. I. Lenino bareljefą, išnešė iš rūmų, nešėsi“ gatvėmis ir „nuo tilto turėklo numetė ant Neries upės ledo“. Buvo įrodyta, kad „teisiamasis padarė visuomenei pavojingą veiką ir nusikalstamieji veiksmai turi būti kvalifikuojami pagal Lietuvos TSR BK 225 str. 1 d., nes Tarybų valstybės įkūrėjo V. I. Lenino bareljefo nukabinimas įstaigoje nuo sienos, išnešimas į gatvę, padėjimas ant turėklų, numetimas ant upės ledo yra tyčinis viešosios tvarkos pažeidimas, visuomenės negerbimas, pasižymintis cinizmu“⁸⁷. Taigi ši byla buvo depolitizuota, o nusikaltusysis – baudžiamas už paprasčiausią chuliganizmą⁸⁸.

Šiandienos akimis žvelgiant, toks labiausiai garbinamos sovietinės ikonos – Vladimiro Lenino atvaizdo – išniekinimas ne vienam stebėtojų galėjo asocijuotis su siekiu pakirsti pačią komunistinės valstybės esmę ir nuversti santvarką. Be to, Lietuvos SSR, pasak K. Burinskaitės, „už viešą organizuotą pasipriešinimą buvo baudžiama griežčiau nei už slaptą neorganizuotą“⁸⁹. Ir nors organizacinio aspekto R. Grigo byla stokojo, viešumas (nukabino bareljefą „draugų akivaizdoje“ ir nešė jį Vilniaus gatvėmis) yra neabejotinas.

Nepaisant šių aplinkybių, R. Grigui byloje nepareikšta politinių kaltinimų. Teismas

jam buvo neįprastai gailėstingas – kur kas atlaidesnis nei jokio politinio atspalvio neturėjusią ir nesiekusią tyčiotis iš valdžios ar sovietinių idealų religinę eiseną organizavusiai G. J. Stanelytei. Pasak šaltinių, neįrodytas R. Grigo „veikos padarymas su ypatingu įžūlumu ar nepaprastu cinizmu“. Už šį nusikaltimą jaunuoliui skirta tik dešimties mėnesių laisvės atėmimo bausmė⁹⁰.

Analizuojant šią ir panašias situacijas, aiškėja, kad, kaip pažymi K. Burinskaitė, „antisovietinė veikla Sovietų Sąjungoje buvo labai plačiai apibrėžiama, o tai turėjo įtakos bausmių griežtumui“. Simptomiška, kad „vienais atvejais ši veikla buvo suvokiama kaip politinis pasipriešinimas, o kitais, siekiant nuvertinti, – kaip kriminalinis nusikaltimas“. Vienaip buvo baudžiami pavieniai antisovietinių lapelių platintojai ir kitaip – kur kas griežčiau – organizacijų veikėjai, savilaidos organizatoriai ir bendradarbiai. Bausmės griežtumas priklausė ir nuo politinės padėties („ta pati veikla kriziniais ir ramesniais metais galėjo būti nevienodai vertinama, atitinkamai galėjo skirtis ir bausmė“) bei „nuo to, kiek veikla pavojinga režimui, t. y. kokius tikslus ji kelia, ar yra vieša ir organizuota“⁹¹.

Ne veltui Tikinčiųjų teisėms ginti katalikų komiteto nariai ne kartą stebėjosi Lietuvos SSR baudžiamojo persekiojimo neadekvatumu ir įstatymų taikymo reliatyvizmu, teorijos ir praktikos nesutapimu: „Sunku ir patikėti, kad Tarybų Sąjungoje, kur deklaruojama pilna tikėjimo laisvė, giesmių giedojimas laikomas nusikaltimu. Šiuo atveju kur kas laimingesni chuliganai ir girtuokliai – jie gali net vidurnaktį su baisiausiu triukšmu girta daina arba necenzūriškais keiksmais žadinti miegančius žmones. Vykdomasis komitetas jų nebaudžia.“⁹²

Plito ir kitos disidentų, laisvės kovotojų represavimo formos. Šių asmenų veikla buvo traktuojama ir kaip administracinis teisės

pažeidimas⁹³, jiems buvo taikomos psichiatrinės prievartos priemonės.

SOVIETINĖ TEISĖ KAIP PAGRINDINIS DISIDENTINIO JUDĖJIMO ARGUMENTAS

Tokios Lietuvos SSR baudžiamojo persekiojimo sistemos kontroversijos, deklaruojamos pagarbos įstatymui ir realios teisinės praktikos neatitikimas ne tik lėmė kitaminčių, laisvės kovotojų persekiojimą, bet ir tapo svarbiu antisovietinių pasipriešinimą skatinančiu veiksniu. Disidentinio judėjimo, kurio pagrindinis tikslas buvo priešintis sovietinės sistemos blogybėms nenusižengiant sovietinei teisei ir nepažeidžiant galiojančių įstatymų, dalyviai nuolat fiksavo pačių sovietinių struktūrų teisinius nusižengimus. Antai už vaikų katechizavimą teistas kunigas disidentas Juozas Zdebskis mėgindamas įrodyti, kad nepadarė nusikaltimo, teisme kalbėjo:

„TSRS Konstitucija pripažįsta sąžinės laisvę ir tėvų teisę savo vaikų atžvilgiu. Žmogaus teisių deklaracija – pasirašyta. [...] TSKP CK Generalinis sekretorius L. Brežnevas atskaitiniame pranešime XXIV suvažiavimui pabrėžė: „Negali būti leidžiami ir asmenybės teisių laužymai, piliečių orumo įžeidimai. Mums, komunistams, humaniškiausių idealų šalininkams, tai yra principinis dalykas.“ [...] RRT įgaliotinis Rugienis oficialiame interviu su užsienio lietuvių laikraščio redaktoriumi Jokubka pabrėžė, kad Lietuvoje – visiška religijos ir sąžinės laisvė. Niekas neturįs teisės net teirautis apie religinius įsitikinimus.“⁹⁴

Šioje kalboje J. Zdebskis stengėsi išryškinti paradoksalią padėtį, kai valstybėje, oficialiai deklaruojančioje pagarbą įstatymams, žmogaus teisėms ir religijos laisvę, jis yra teisiamas kaip šių teisių gynėjas ir religijos laisvės puoselėtojas. Kartais, kaip ir šiuo atveju, tokių paradoksų priežastį lėmė

ne vien paprasčiausia nepagarba įstatymams. Deklaruojančios religijos laisvę, ratifikavusios su tuo susijusius tarptautinės teisės dokumentus SSRS, o drauge ir Lietuvos SSR baudžiamajame kodekse buvo tam prieštaraujančių įstatymų. Pavyzdžiui, 143-iasis straipsnis, deklaravęs Bažnyčios atskyrimą nuo valstybės, kaip kažkada 58-asis, buvo suformuluotas itin reliatyviai, paliekant erdvės kriminalizuoti daugelį religijos išpažinimo aspektų ir religinių ritualų⁹⁵.

Disidentinis sąjūdis Lietuvoje ypač suaktyvėjo 1975 m. rugpjūčio 1 d. Helsinkyje pasirašius Europos saugumo ir bendradarbiavimo konferencijos baigiamąjį aktą, kurio trečiojoje dalyje aptariamas valstybių bendradarbiavimas humanitarinėje srityje ir žmogaus teisių priežiūra. SSRS pasirašius šį dokumentą, atsirado daugiau opozicinės veiklos galimybių šio ir kitų tarptautinės teisės nutarimų nesilaikančios valstybės disidentams. Visoje SSRS pradėjo kurtis viešos draugijos, pasivadinusios Helsinkio grupėmis ir išsikelusios tikslą tirti 1975 m. Helsinkio baigiamojo akto nutarimų pažeidimus, informuoti apie tai pasaulio visuomenę ir šį dokumentą pasirašiusių šalių vyriausybes. 1976 m. įkurta Lietuvos Helsinkio grupė (toliau – LHG) taip pat ėmėsi aktyviai fiksuoti žmogaus teisių pažeidimus, suaktualino sovietinei ir tarptautinei teisei nusižengiančių valdžios struktūrų veiksmus ir gynė rezistentus.

LHG ir Tikinčiųjų teisėms ginti katalikų komitetas siekė demaskuoti teisinį sovietinės sistemos absurda ir tapo pagrindiniu ginklu laisvinant sistemą. Antai gindama savo narį V. Petkų, be kitų dalykų, apkaltintą ir atstovavimu antisovietinei organizacijai, absurdiškus jam metamus kaltinimus savo pareiškime Lietuvos SSR AT prezidiumui LHG triuškinio teisiniais argumentais: „Helsinkio nutarimų vykdymo kontrolės Grupė nėra nei antitarybinė, nei tuo pačiu antivalstybinė

organizacija. Ir net TSRS vadovai savo viešuose pareiškimuose netvirtina, kad tokios grupės yra nusikalstamos. Teisme grupės paskelbtų dokumentų faktai nebuvo paneigti. Tarybinė spauda taip pat neišdrįso vadinti jų šmeižtu.“ Teisinė logika kaip disidentinio judėjimo esmė atsispindėjo ir teigiant, kad „Estijos, Latvijos ir Lietuvos Tautinio judėjimo komitetas irgi net formaliai nėra antitarybinė organizacija“, nes, pasak LHG, jo tikslas – „legaliomis priemonėmis siekti trijų Pabaltijo respublikų nepriklausomybės nuo TSRS“, vadovaujantis Lietuvos SSR konstitucijos 69-uju straipsniu, „garantuojančiu Lietuvai teisę išstoti iš Tarybų Sąjungos“⁹⁶.

LHG pareiškime vadovaujamasi teisine logika ir mėginant įrodyti teisiamų disidentų nekaltumą. Pvz., buvo argumentuojama, kad V. Petkų nepilnamečių girdymu kaltinusio jaunuolio parodymai nėra patikimi, moralė – abejotina, jo motina „teisme liudijo, kad sūnus prasigėrė kaip tik po V. Petkaus arešto“, o liudytojas Regimantas Paulionis viešai pasakojo, kaip „anas jaunuolis“ „raginęs jį duoti prieš V. Petkų šmeižikiškus parodymus“. Anot LHG, kad baudžiamasis persekiojimas vyko pažeidžiant įstatymus, V. Petkaus atveju rodo ir tai, kad „nuosprendis pagrįstas [...] Paulionio parodymais parengtinio tardymo metu“, nors šis asmuo teisme liudijo, kad į tardymą buvo iškviestas tiesiai iš draugo vestuvių, tad net neskaitęs pasirašė „jam pakištą protokolą“. Taigi retoriškai klausima: „Ar neturėjo tad šis liudininkas rimto pagrindo atsisakyti tokių parodymų?“ Be to, buvo piktinamasi, kad liudytojai, kurie teigė, kad V. Petkus su jaunimu negirtuokliavo, į teismą iškviesti nebuvo. Kaltinimai homoseksualizmu, pasak LHG aktyvistų, tebuvo pagrįsti vieno žmogaus parodymais, „teisminės ekspertizės, kuri yra panašiuose kaltinimuose pagrindinis įrodymas, šioje byloje nebuvo“⁹⁷.

Pasak pareiškimo autorių, šiuo atveju, kai nukentėjusysis tapo pats sau liudytoju, galima kalbėti apie „grubų LTSR BPK 79 str. pažeidimą“, nes įstatymas teigia, „kad liudytojas toje pačioje byloje negali atlikti kaltintojo, gynėjo ar nukentėjusiojo funkcijų“. Pasak jų, buvo pažeistas ir Baudžiamojo proceso kodekso 82-asis straipsnis, kuris teigia, kad „nukentėjusiojo parodymai turi būti kritiškai įvertinami“. Visos šios aplinkybės, pasak LHG, rodo, kad „Viktoro Petkaus teismas tėra grubus politinis susidorojimas su kitaip galvojančiu“⁹⁸.

Taigi sovietinės sistemos teisės teorijoje akcentuoto kaltinamojo teisių svarbos principo praktinis nesilaikymas ir tik propagandoje, o ne praktikoje gyvavusi aukšta sovietinės baudžiamosios sistemos darbo kokybė ir baudžiamojo proceso skaidrumas tapo puikiu su šia sistema kovojusių neginkluotojo pasipriešinimo dalyvių argumentu. Tokius faktus disidentai pasitelkė tiek gindamiesi teisme, kur argumentuodavo, kad įstatymui nenusižengė, tiek apnuogindami Lietuvos SSR teisės sistemos blogybes Lietuvoje ir Vakaruose.

1973 m. balandžio 17 d. disidentas Petras Cidzikas savo antisovietinę veiklą argumentavo taip: „Teisės fakulteto dėstytojai yra skaitę paskaitas dėl piliečių teisių, laisvių ir pareigų. Jie yra minėję, kad kiekvienas žmogus gali reikšti savo mintis kaip nori, gali kalbėti ir rašyti ką nori, nežiūrint į politinius įsitikinimus. [...] Aš todėl ir dariau, kaip man atėjo į galvą, nieko negalvodamas, kad taip negalima.“⁹⁹ Tačiau Lietuvos SSR teisinė realybė tokiems teiginiams buvo kurčia, o pats jų autorius netrukus atsidūrė psichiatrijos ligoninėje.

Tačiau ilgainiui šurprios tikrovės nebebuvo įmanoma paslėpti po ideologijos skraiste. Galiausiai baudžiamąją teisę Lietuvos SSR panaudojant kitaminčiams represuoti ne tik nebuvo pasiekta tikslo, – tai tapo veiksmu,

apnuoginusių sovietinės teisės sistemos ydas ir lėmusių aktyvią disidentinio sąjūdžio plėtrą.

IŠVADOS

Lietuvos SSR teisės sistema buvo valdančiosios sistemos dalis, veikė ne autonomiškai, bet buvo integruota į kitas sovietines struktūras, kontroliuojama komunistų partijos ir saugumo. Senoji Lietuvos teisės sistema buvo sugriauta, o naujoji sovietinė formuojama pagal SSRS teisės sistemos modelį.

SSRS teisės sistema pasižymėjo reliatyvizmu formuluojant ir taikant baudžiamuosius įstatymus. Toks reliatyvizmas padėjo tobulai įgyvendinti valdančiosios partijos ir totalitarinio vado J. Stalino galia: savo kulminaciniu gyvavimo momentu – vykstant garsiesiems Maskvos procesams – tiek sovietinės baudžiamosios teisės teorija, tiek praktika potencialiai artėjo prie visų SSRS gyventojų kriminalizavimo. Geriausias to pavyzdys buvo RSFSR baudžiamojo kodekso 58-asis straipsnis, kuris, pasak A. Solženicyno, savo plačiomis, abstrakčiomis ir reliatyviomis formuliotėmis apėmęs kiekvieną veiksmą ar neveiknumą.

Sovietinei teisei būdingą reliatyvizmą išreiškė ir joje egzistavę materialistinė nusikaltimo samprata bei analogijos principas.

Materialistinė nusikaltimo samprata reiškė kiekvieno veiksmo, darančio žalą sovietinei valstybei, kriminalizavimą, o analogijos principas – galimybę asmenį nuteisti pagal Baudžiamajame kodekse nenumatytą, bet panašų Kodekso straipsnį.

Postalininiu laikotarpiu Lietuvos SSR baudžiamojo teisingumo sistema savarankiškėjo, teisės teorijoje ir įstatymuose atsakyta totalitariniam laikotarpiui būdingų bruožų (materialistinės nusikaltimo sampratos ir analogijos principo) ir apskritai teisinio reliatyvizmo. Tačiau praktikoje senieji metodai vis dar buvo taikomi.

Totalitarizmui būdingi baudžiamosios teisės principai po J. Stalino mirties Lietuvos SSR ir SSRS teisinėje praktikoje buvo taikomi laisvės kovotojų teisiniams persekiojimui. Dažniausiai jie reiškėsi kaltinimų fabrikavimu, politinių bylų transformavimu į kriminalines, reliatyvistiniu Baudžiamojo kodekso straipsnių taikymu, neadekvačiu įrodymų traktavimu, selektyvumu patraukiant baudžiamajon atsakomybėn už panašias veikas. Baudžiamajame procese aktyviai dalyvavo KGB.

Nuorodos

¹ G. Sakalauskas, „Įkalinimas Lietuvoje: praktika ir prasmė“, *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, 2 (20), Vilnius, 2007, p. 122.

² Ibid.

³ Z. Norkus, *Kokia demokratija, koks kapitalizmas? Pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu*, Vilnius, 2008, p. 224–225.

⁴ K. Burinskaitė, „Režimo priešininkų represavimo ir persekiojimo tendencijos po 1954 metų“, *Genocidas ir rezistencija*, 2012, Nr. 1 (31), p. 113.

⁵ J. H. Berman, *Teisė ir revoliucija. Vakarų teisės tradicijos formavimasis*, Vilnius, 1999, p. 19.

⁶ Z. Norkus, „Andropovo klausimu. Komunizmas kaip lyginamosios istorinės sociologinės analizės problema“, (I), *Sociologija: Mintis ir Veiksmas*, 1 (19), Vilnius, 2007, p. 16.

⁷ A. Dobryninas, *Democratic Change and Crime Control in Lithuania: Compiling New Criminological Discourses: NATO Fellowship Programme Final Report*, Vilnius, 1996 [prieiga internete: <<http://www.nato.int/acad/fellow/94-96/dobrynin/intro.htm>>, žiūrėta 2012-01-18].

⁸ A. Anušauskas, „Represinė SSRS vidaus reikalų sistema Lietuvoje“, *Lietuvos vidaus reikalų istorija*, Vilnius, 2008; Tas pats, *Teroras. 1940–1958 m.*, Vilnius, 2012.

⁹ J. Starkauskas, *Čekistinė kariuomenė Lietuvoje*

1944–1953 metais: NKVD-MVD-MGB kariuomenė partizaninio karo laikotarpiu, Vilnius, 1998.

¹⁰ V. Žiemelis, „Lietuvos prokuratūros pertvarkymo į sovietinę prokuratūrą raida 1940–1941 metais“, *Jurisprudencija*, 12 (102), Vilnius, 2007.

¹¹ A. Maksimaitis, S. Vansevičius, *Lietuvos valstybės ir teisės istorija*, Vilnius, 1997.

¹² A. Pocius, „Nusikaltėlio asmenybės samprata Rusijos autorių kriminologinių koncepcijų kontekste“, *Jurisprudencija*, 5 (95), Vilnius, 2007.

¹³ G. Šapoka, „Sovietinės Lietuvos baudžiamosios teisės vertinimas lietuvių teisininkų išeičių darbuose“, *Jurisprudencija*, 18 (2), Vilnius, 2011.

¹⁴ K. Burinskaitė, op. cit., p. 122.

¹⁵ Ibid., p. 114.

¹⁶ Ibid., p. 118.

¹⁷ H. Arendt, *Totalitarizmo ištakos*, Vilnius, 2001.

¹⁸ H. J. Berman, „Principles of Soviet Criminal Law“, *The Yale Law Journal*, Vol. 56, No 5, May, 1947.

¹⁹ P. H. Solomon Jr., *Soviet Criminal Justice Under Stalin*, Cambridge, 1996.

²⁰ F. J. Feldbrugge, „Soviet Criminal Law. The Last Six Years“, *The Journal of Criminal Law, Criminology and Police Science*, Vol. 54, No 3, September 1963 [prieiga internete: <www.jstor.org>, žiūrėta 2012-03-12].

²¹ I. Lappena, *Soviet Penal Policy*, Denmark, 2000.

²² Н. Верт, *Террор и беспорядок. Сталинизм как система*, Москва, 2010.

²³ A. K. R. Kiralfy, „Recent Legal Changes in the USSR“, *Soviet Studies*, Vol. 9, No 1, July 1957 [prieiga internete: <www.jstor.org>, žiūrėta 2012-03-12].

²⁴ W. A. Clark, „Crime and Punishment in Soviet Officialdom, 1965–1990“, *Europe-Asia Studies*, Vol. 45, No 2, 1993.

²⁵ В. А. Козлов, *Массовые беспорядки в СССР при Хрущеве и Брежнев (1953–начало 1980-х гг.)*, Москва, 2010.

²⁶ A. Solženicynas, *Gulago archipelagas*, t. 1, Vilnius, 2009.

²⁷ *Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Konstitucija*, Kaunas, 1940, p. 3, 5.

²⁸ *Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Baudžiamasis kodeksas. Oficialus tekstas su pakeitimais ir papildymais. 1983 m. birželio 1 d.*, Vilnius, 1983, p. 161.

²⁹ *KGB slaptieji archyvai 1954–1991 m.*, Vilnius, 2012.

³⁰ A. Višinskio kalba L. Kamenevo ir G. Zinovjevo teismo procese [prieiga internete: <<http://art-bin.com/art/omosc22m.html#not2>>, žiūrėta 2013-04-20].

³¹ A. Terleckas, *Rezistentų dienoraštis. 1966 metai*, Vilnius, 2008.

³² *Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Konstitucija*, p. 3, 5.

³³ I. Lappena, op. cit., p. 28.

³⁴ Ibid., p. 31–32.

³⁵ Ibid., p. 75.

³⁶ A. Solženicynas, op. cit., p. 75.

³⁷ H. Arendt, op. cit., p. 412.

³⁸ I. Lappena, op. cit., p. 33.

³⁹ Ibid., p. 34.

⁴⁰ A. K. R. Kiralfy, op. cit., p. 14.

⁴¹ I. Lappena, op. cit., p. 34.

⁴² A. Višinskio kalba L. Kamenevo ir G. Zinovjevo teismo procese [prieiga internete: <<http://art-bin.com/art/omosc22m.html#not2>>, žiūrėta 2012-03-20].

⁴³ F. J. Feldbrugge, op. cit., p. 262.

⁴⁴ M. A. Glendon, M. W. Gordon, Ch. Osakwe, *Vakarų teisės tradicijos*, Vilnius, 1993, p. 282–283.

⁴⁵ Ibid., p. 283, 284.

⁴⁶ Ibid., p. 284.

⁴⁷ *Lietuva 1940–1990. Okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius, 2007, p. 96.

⁴⁸ M. Maksimaitis, S. Vansevičius, op. cit., p. 242–241.

⁴⁹ V. Žiemelis, op. cit., p. 18–19.

⁵⁰ Ibid., p. 18.

⁵¹ K. Burinskaitė, op. cit., p. 122.

⁵² M. Maksimaitis, S. Vansevičius, op. cit., p. 276.

⁵³ Ibid., p. 276, 278.

⁵⁴ Ibid., p. 279.

⁵⁵ Ibid., p. 278–279.

⁵⁶ Ibid., p. 279.

⁵⁷ G. Šapoka, op. cit., p. 461.

⁵⁸ M. Maksimaitis, S. Vansevičius, op. cit., p. 279.

⁵⁹ Ibid., p. 280.

⁶⁰ Ibid., p. 8.

⁶¹ Ibid., p. 86–87, 89–92.

⁶² LKP CK prezidiumo nutarimas „Dėl KGB prie Lietuvos TSR Ministrų Tarybos darbo ir priemonių jam gerinti“, *KGB slaptieji archyvai 1954–1991*, p. 91.

⁶³ LSSR KGB informacija LKP CK apie disidentės J. Bieliauskienės parengtinį tardymą, op. cit., p. 104–106.

⁶⁴ Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 58, b. 47638/3, l. 45–50.

⁶⁵ A. Kairelis, *Prokurorinė priežiūra Tarybų Lietuvoje*, Vilnius, 1982, p. 86–101.

⁶⁶ Ibid., p. 102, 115–116, 117–119.

⁶⁷ K. Burinskaitė, op. cit., p. 120.

⁶⁸ Ibid.

⁶⁹ LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15717, t. 2, l. 39.

⁷⁰ Ibid., t. 3, l. 97.

⁷¹ Ibid., b. P-16577, t. 1, l. 3, 62.

⁷² Ibid., b. P-14141, t. 10, l. 176–177.

⁷³ Ibid., l. 178, 180.

⁷⁴ Ibid., b. 47484/3, t. 1, l. 147; t. 3, l. 240.

⁷⁵ Žr. Visuotinės žmogaus teisių deklaracijos tekstą Lietuvos Respublikos Seimo interneto svetainėje [prieiga internete: <http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_l?p_id=278385&p_query=&p_tr2=>, žiūrėta 2013-02-22].

⁷⁶ A. Terleckas, op. cit., p. 6.

⁷⁷ K. Burinskaitė, op. cit., p. 121.

⁷⁸ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47668/3, t. 1, l. 117.

⁷⁹ *Lietuvos katalikų bažnyčios kronika*, t. 6, Nr. 44, p. 258.

⁸⁰ Ibid., Nr. 46, p. 344.

⁸¹ Ibid., p. 342–345.

⁸² Donato Bičiūno, Alfonsos Nijolės Gaškaitės, Aleksandro Jono Krasausko, Česlovo Kučinsko, Petro Plumpos, Birutės Konstancijos Putrimaitės, Jono Algirdo Skeivalo, Algio Petro Susnio baudžiamoji byla, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 44614/3, l. 129.

⁸³ Ibid., b. 47753/3, t. 9, l. 10.

⁸⁴ *Lietuvos katalikų bažnyčios kronika*, t. 3, Nr. 21, p. 326–327.

⁸⁵ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47668/3, t. 1, l. 62, 159.

⁸⁶ K. Burinskaitė, op. cit., p. 120.

⁸⁷ Vilniaus apskrities archyvas (toliau – VAA), f. 1097, ap. 5, b. 60, l. 145, 145 a. p.

⁸⁸ *Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Baudžiamasis kodeksas. Oficialus tekstas su pakeitimais ir papildymais. 1983 m. birželio 1 d.*, p. 161.

⁸⁹ K. Burinskaitė, op. cit., p. 118.

⁹⁰ VAA, f. 1097, ap. 5, b. 60, l. 146.

⁹¹ K. Burinskaitė, op. cit., p. 118, 122.

⁹² LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-14241, t. 5, l. 134.

⁹³ Administracinės komisijos prie Vilkaviškio rajono darbo žmonių deputatų tarybos vykdomojo komiteto nutarimas, ibid., b. P-16577, t. 1, l. 361, 362.

⁹⁴ „Tarp dviejų įstatymų. Teisė gyventi, kai draudžiama gimti“ (Juozo Zdebskio kalba teisme), *Lietuvos katalikų bažnyčios kronika*, t. 1, Nr. 1, p. 41–42.

⁹⁵ Ibid.; *Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Baudžiamasis kodeksas. Oficialus tekstas su pakeitimais ir papildymais. 1983 m. birželio 1 d.*, p. 110.

⁹⁶ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47753/3, t. 9, l. 10.

⁹⁷ Ibid., l. 10–11.

⁹⁸ Ibid., l. 11–12.

⁹⁹ Petro Cidziko apklausa, ibid., b. P-14623, l. 78.

Gauta 2013 09 30
Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras
Didžioji g. 17, Vilnius

Monika Kareniauskaitė

THE CRIMINAL JUSTICE SYSTEM IN THE LITHUANIAN SSR: GENESIS, SPECIFICS AND RELATIONSHIP WITH UNARMED ANTI-SOVIET RESISTANCE

Summary

The article analyses the criminal justice system of Soviet Lithuania: the formation of the system, its norms and institutions, the aggregate of laws, and the prosecution of criminals. It also reveals how the transformation of the Soviet regime after Stalin's death was reflected in the legal reality. The dimension of political crime, criminal pros-

ecution for various forms of resistance against the Soviet regime, is particularly emphasised.

The research revealed that although after Stalin's death the Soviet regime in Lithuania released its grip and Soviet law acquired more liberal features, it continued to be used for reprisals against people who espoused different opinions.

Several features were characteristic to the criminal prosecution of those who participated in unarmed opposition and dissidents in the Lithuanian SSR: a) the suspect was accused of a political crime under an article of the Criminal Code applicable to his activities (such cases violated international law, but were legal in the Soviet legal system), b) political crimes were criminalised by interpreting articles of the Criminal Code too liberally (even in the Soviet system such cases lacked objectivity), c) political cases were masked by criminal offenses and also contained elements of non-political crimes (cases were not objective and criminal charges were falsified).

Even in the late Soviet period, the Soviet legal system collaborated hand in hand with the Lithuanian Communist Party and the KGB and was an integral part of the Soviet ruling system. The dishonesty of the Soviet legal system often served as evidence that the criticism of the regime by dissidents was justified. The fact that Soviet authorities did not always follow the legal norms that regulated their own activities showed that legal reality in the USSR was just fiction. The regime, which became softer externally, continued to observe the same totalitarian logic internally.

VLIK'as nuo Madrido iki Vienos: Lietuvos laisvinimo naujos politinės krypties paieškos

Straipsnyje parodoma, kokių veiksmų ėmėsi pagrindinė lietuvių išeivijos (laisvosios lietuvių) politinė organizacija VLIK'as, siekdama išlaikyti Vakaruose Lietuvos laisvės bylos aktualumą nuo Madrido iki Vienos konferencijų.

IVADAS

Po Belgrado konferencijos, kur pirmą kartą po Antrojo pasaulinio karo viešame tarptautiniame forumo buvo patvirtintas Baltijos šalių prievartinio įjungimo į Sovietų Sąjungą nepripažinimo faktas, laisvoji lietuvių pradėjo nuosekliai ruošti Madrido susitikimui. Net septynis mėnesius (1977 m. spalio–1978 m. gegužė) trukusi Belgrado konferencija siekė ne tik apžvelgti, kaip vykdomi Helsinkio konferencijos įsipareigojimai, bet ir tartis dėl naujų Europos tautų bendradarbiavimo priemonių. SSRS veikiamas Rytų blokas į pirmą vietą kėlė taikos, saugumo ir nusiginklavimo klausimus, o Vakarų valstybės siūlė aprėpti visus Europos saugumo ir bendradarbiavimo konferencijos (toliau – ESBK) baigiamojo akto aspektus, įskaitant ir humanitarines problemas. Nors abiejų blokų nuomonės išsiskyrė, Jugoslavijos sostinėje sutarta Helsinkio procesą tęsti toliau ir kitą

konferenciją sušaukti 1980 m. lapkričio 11 d. Ispanijos sostinėje Madride. Artinantis šiai konferencijai Rytų blokas toliau laikėsi nuomonės Madride vengti kontroversinių temų ir apsiriboti „karinės detentės ir nusiginklavimo klausimais“. Vakarų bloko požiūris į strategiją Ispanijos sostinėje įvairavo. Buvo manoma, „kad reikia patenkinti kai kuriuos Rytų reikalavimus, nes taip bus užtikrintas konferencijos pasisiekimas“. Jungtinių Amerikos Valstijų Europos saugumo ir bendradarbiavimo komisijos (angl. *Commission on Security and Cooperation in Europe*, CSCE) delegacijos pirmininkas Dante B. Fascellas pasisakė prieš Rytų siūlymą diskutuoti nusiginklavimo klausimais ir ragino iš Sovietų Sąjungos „išsiderėti naujų žmogaus teisių garantijų“¹. Manyta, kad Ispanijos sostinėje pagaliau pavyks iškelti humanitarinius klausimus. Neatsitiktinai laisvoji lietuvių Madrido konferencijoje ypač daug dėmesio skyrė tam, kad Senasis žemynas susivienytų ir imtų plėtoti įvairiakryptę laisvinimo veiklą. Tos kryptys apėmė platų lobistinį darbą, pirmiausia nukreiptą į JAV administraciją. Viena didžiausių sėkmių laikytina 1979 m. lapkričio 13 ir gruodžio 20 d. abiejų JAV Kongreso rūmų – Atstovų Rūmų ir Senato – priimta rezoliucija Nr. 200. Šis dokumentas JAV CSCE delegaciją ragino

siekti, kad būtų įgyvendinami visi Helsinkio įsipareigojimai, taigi turėjo būti garantuota Baltijos tautų laisvės apsisprendimo teisė. JAV Kongreso priimta rezoliucija tapo trečiu per okupacijos laikotarpį ir antru po Helsinkio konferencijos dokumentu, keliančiu Baltijos laisvės bylą². Kitos laisvosios lietuvių veiklos kryptys apėmė Lietuvos laisvės bylos viešinimą tarp ESBK proceso dalyvių, duomenų apie žmogaus teisių pažeidinėjimą sovietų valdomoje Lietuvoje rinkimą ir skelbimą.

Madrido susitikimas truko dar ilgiau nei Belgrado konferencija – vietoj numatytų 6 savaičių su pertraukomis jis vyko 96 savaites ir baigėsi 1983 m. rugsėjo 9 d. Svarbiausia to priežastis – Rytų ir Vakarų bloko valstybių prieštaravimai aptariant susitarimų visumą. JAV, Kanados ir Vakarų Europos atstovai pageidavo Baigiamojo akto principų vykdymą svarstyti vienisiai, o SSRS ir jos sąjungininkės – išskirti nusiginklavimo ir žmogaus teisių klausimus. Todėl laisvosios lietuvių ir kitų Baltijos šalių išeivių politinėms organizacijoms iškilo užduotis siekti, kad Vakarai Madride laikytųsi savo pozicijos ir neapeitų nepatogaus, bet nuolat primenamą Lietuvos, o drauge ir kitų Baltijos šalių laisvinimo klausimo.

Straipsnyje parodoma, kokių veiksmų ėmėsi pagrindinė laisvosios lietuvių organizacija Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas (toliau – VLIK), siekdama išlaikyti Vakaruose Lietuvos laisvės bylos aktualumą tarp Madrido ir Vienos konferencijų. Straipsnio autorius pirmuosius šios temos tyrimus paskelbė 2002 m. knygoje „Lietuvos laisvės byla Vakaruose 1975–1990“. Dėl archyvinės medžiagos stygiaus tada buvo apsiribota vien Lietuvos ypatingajame archyve (toliau – LYA) saugoma medžiaga, kas leido laisvinimo veiklą nagrinėti tik bendrojo aspektu. Lietuvos centriniame valstybės archyvu (toliau – LCVA) pasipildžius naujais

dokumentais iš Didžiojoje Britanijoje ir JAV veikusių Lietuvos Respublikos pasiuntinybių ir konsulatų (f. 648, 656), atsirado galimybė Lietuvos laisvinimo darbus panagrinėti išsamiau.

Kaip šaltinis paminėtina Arvydo Anušausko ir Birutės Burauskaitės knyga „Baltijos laisvė – Europos atsakomybė“, kurioje sutelkti dokumentai iš LYA, Kazio Bobelio, Adolfo Venskaus, Keturiasdešimt penkių pabaltiečių memorandumo signatarų ir rėmėjų asmeninių archyvų. VLIK'o laisvinimas atskleidžiant jo pirmininko politinius darbus nušviestas Jono Aničo knygoje „Daktaro Kazio Bobelio politinė biografija“ bei to paties autoriaus ir Kazio Bobelio leidinyje „VLIK (Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas) 1943–1992. Lietuvos laisvinimo darbų chronologija“³.

Atskirą šaltinių grupę sudaro nors ir fragmentiškai, bet su tema susiję amžininkų ir politinių veikėjų straipsniai ir pasisakymai nagrinėjamo meto periodinėje lietuvių išeivijos spaudoje – „Aiduose“, ALT biuletenyje, „Darbininke“, „Dirvoje“, „Drauge“, „Eltos informacijose“, „Europos lietuvyje“, „Į laisvę“, „Lietuvių dienose“, „Naujienose“, „Naujojoje viltyje“, „Pasaulio lietuvyje“, „Tėvynės sarge“, „Tėviškės žiburiuose“ ir „Varpe“. Nacionalinėje Martyno Mažvydo bibliotekoje dabar esantys šių spaudinių rinkiniai yra išsamesni nei 2002 m. autoriui rengiant minėtą knygą.

Svarbi ir pastarojo meto lietuvių istoriko Giedriaus Janausko monografija „JAV ir Kanados lietuvių politinis lobizmas XX a. 6–9 dešimtmečiais“. Plačiai remiantis Vytauto Didžiojo universiteto Išeivijos studijų centre saugomais archyvais, pateikiama išsami „kongresinės akcijos“, prisidėjusios prie Baltijos šalių laisvės bylos Šiaurės Amerikoje palaikymo, panorama⁴.

KOVA UŽ TAUTOS LAISVĘ – NUOLATINĖ, VISUOTINĖ IR BESĄLYGINĖ

VLIK'as, sudarytas iš seiminėje Lietuvoje veikusių politinių partijų ir iškilusių naujų rezistencinių grupių, savo 1979 m. seime paskelbė deklaraciją, kuri tapo savotišku tolesnės veiklos moto. Joje pabrėžiama, kad „Lietuvos kova už tautos laisvę ir savą valstybę nesikeičia. Ji yra nuolatinė, visuotinė, besąlyginė ir vedanti į pergalę“, o toliau aptariamas šios veiklos pobūdis: „ji vyksta kasdien kultūrinėje, dvasinėje, savitarpio pagalbos bei bendradarbiavimo ir politinėje srityje – okupuotoje Lietuvoje ir už jos ribų“. Reikšminga, kad VLIK'as numatė ir veiklos strategiją: „mes sieksime visų lietuviškųjų veiksmų nuoširdaus sutarimo, vieningumo ir koordinuoto darbo“⁵. Be to, VLIK'as, remdamasis savo teise kalbėti pavergtos tautos vardu ir įtikėjęs Helsinkio pasitarimo reikšme, pabrėžė Madrido konferencijos svarbą Lietuvos laisvinimo veiklai. Neatsitiktinai prieš pat 1980 m. lapkričio 8 d. atidarant šią konferenciją gausiausia tarp atvykusių į Ispanijos sostinę laisvosios lietuvių atstovų buvo VLIK'o delegacija. Be pirmininko K. Bobelio, į ją įėjo vicepirmininkas Kostas Jurgėla, disidentas, Keturiasdešimt penkių pabaltiečių memorandumo signataras Vladas Šakalys ir VLIK'o atstovas Argentinoje Aleksandras A. Mičiudas⁶. Jie, veikdami kartu su kitų Baltijos šalių išeiviais, surengė demonstraciją ir spaudos konferenciją, taip siekdami ESBK proceso dalyviams ir visam pasauliui pranešti apie spręstiną Baltijos šalių laisvinimo problemą. VLIK'o nariai, o ypač pirmininkas K. Bobelis, sėkmingai veikė ir individualiai. Buvo lankomos ESBK delegacijos, bendraujama su Vakarų šalių žiniasklaida, platinami memorandumai, leidiniai, kita informacija apie Lietuvą ir bendro likimo Baltijos šalis bei jų teisę į laisvę⁷.

Jau prasidėjus Madrido konferencijai, VLIK'as, tęsdamas tradiciją skleisti žinią apie veiklą įvairiuose JAV miestuose ir užsienyje, savo metinį seimą 1980 m. gruodžio 13–14 d. surengė Kanados mieste Toronte. Seimo, kuriame buvo patvirtintas VLIK'o kaip „vyriausios Lietuvos laisvinimo vadovybės“ statusas, dalyviai – Lietuvos diplomatinės tarnybos (toliau – LDT) atstovas, Lietuvos Respublikos generalinis konsulas Toronte Jonas Žmuidzinas, Pasaulio lietuvių bendruomenės (toliau – PLB) atstovas Juozas Songaila, Amerikos lietuvių tarybos (toliau – ALT) pirmininkas Kazys Šidlauskas, Kanados lietuvių bendruomenės (toliau – LB) pirmininkė Joana Kuraitė-Lasienė ir kiti – pareiškė remiantys Lietuvos laisvinimo sąjūdį. Kad VLIK'o veikla plečiama ir Europoje, patvirtino šiame seime dalyvavę organizacijos įgaliotiniai Zigmas Juras (Didžiojoje Britanijoje) ir Birutė Venskuvienė (Prancūzijoje). Jie patvirtino, kad VLIK'as sėkmingai kreipia savo veiklą į Senąją žemyną ir plečia ryšius su išigalinčia nauja institucija – Europos Parlamentu (toliau – EP). Reikšmingas buvo prel. Jono Balkūno pranešimas „Lietuvių veiksniai ir jų paskirtis“, kuriame pažymėta, kad „kiekviena organizacija bei lietuvis turi teisę dirbti politinėje srityje, bet tas darbas neturi kryžiuotis su VLIK'o vedamu Lietuvos laisvinimo darbu – priešingai, jie turi padėti ir stiprinti VLIK'o veiklą bei tikslus“⁸.

Konstatavęs, kad tarptautinėje politinėje, socialinėje ir ekonominėje srityse įsivyrąja įtampa, seimas priėmė atitinkamas rezolucijas. Jose atsispindėjo tradiciniai Lietuvos laisvinimo veiklos siekiai, o kartu buvo paminėta kaimyninėje Lenkijoje kilusi politinė krizė. VLIK'as įsipareigojo „atidžiai sekti įvykius Lenkijoje ir atitinkamai reaguoti į lenkų patriotų aspiracijas nusikratyti Maskvos dominavimo“⁹. Taip pat buvo pripažinta galima tiesioginė Lenkijos įvykių įtaka Lietuvos laisvinimo procesui. Be to, seime

aptarta vakarinių Lietuvos sienų problema. Mažosios Lietuvos rezistencinio sąjūdžio (toliau – MLRS), kuris įėjo į VLIK'ą, iniciatyva buvo prisimintas 1949 m. memorandumas, kuriame teigiama, kad „Mažoji Lietuva jau nuo seno yra lietuviška teritorija.“ Todėl, paminėjus dvi Mažosios Lietuvos dalis – teritoriją dešiniajame Nemuno krante, arba Klaipėdos kraštą, ir teritoriją kairiajame Nemuno krante, arba šiaurinę Rytų Prūsijos dalį, – ir apibūdinus jų formavimosi aplinkybes bei lietuviškas istorines šaknis, išreikšta „lietuvių tautos vardu [...] savo intencija revendikuoti Mažąją Lietuvą“. Tuo klausimu paskelbtame pareiškime pažymima, kad abi Vokietijos (VFR ir VDR) ir Lenkija pretenzijų į Mažąją Lietuvą atsisakė, o „Sovietų Sąjunga neturi nieko, kas bent iš tolo būtų panašu į istorinę pretenziją“. Pareiškime, kurį pasirašė MLRS vicepirmininkas Jonas A. Stiklorius, tvirtinama, kad „Lietuvos teisė į Mažąją Lietuvą yra ir geresnė, ir stipresnė ir istoriniu, ir etnografiniu atžvilgiu, ir pagaliau elementariosios teisybės pagrindu“. Kaip matome, požiūris į vakarines Lietuvos sienas, pasitelkiant Helsinkio baigiamojo akto citatą, kad „galima pakeisti esamas valstybių sienas taikiais susitarimais“¹⁰, buvo išreikštas ne viso VLIK'o, o tik vienos jo sudedamosios grupės – MLRS – vardu.

Vykdydamas nuoseklią ir aktyvią laisvinimo veiklą, VLIK'as 1981 m. atkreipė pasaulio dėmesį į lietuvių disidentų padėtį ir likimus SSRS. Vakarus pasiekė žinia, kad 1981 m. birželio 15 d. nuteistas septynerius metus kalėti Lietuvos Helsinkio grupės narys Vytautas Skuodis, protestuodamas prieš Lietuvos okupaciją, pradėjo bado streiką. Reaguodamas į tai, VLIK'o pirmininkas K. Bobelis 1981 m. birželio 26 d. išsiuntė telegramą JAV Kongreso nariams. 1981 m. liepos 27 d. sulaukta JAV valstybės departamento atsakymo, kuriame reiškiamas JAV raginimas „visas šalis gerbti asmens teisę

į saugumą, pagrindinių žmogaus poreikių tenkinimą, visų pagrindines politines bei pilietines teises“¹¹. Rašto pabaigoje patikinama, kad bus dedamos visos pastangos V. Skuodžiui padėti. Apie sovietų okupuotoje Lietuvoje vykstantį religinį ir tautinį pasipriešinimą savo 1981 m. rugpjūčio 5 d. pareiškimu VLIK'as išsamiai informavo JAV CSCE¹². Tais pačiais metais tragiškai žuvus kunigui Broniui Laurinavičiui, vienam iš dviejų likusių neįkalintų Lietuvos Helsinkio grupės (toliau – LHG) narių, gruodžio 8 d. VLIK'o vardu buvo išsiųsta telegrama į Madridą amerikiečių delegacijos vadovui Maxui Kampelmanui¹³. Gruodžio 18 d. K. Bobelis iš jo sulaukė atsakymo, kuriame su liūdesiu sutinkama žinia apie LHG nario kun. B. Laurinavičiaus mirtį ir garantuojama, kad JAV delegacija Madride „reikš susirūpinimą Pabaltijo tautomis ir mėgins padėti tiems, kurie verčiami kentėti, ir reikalavimą, kad Sovietų vyriausybė įvykdytų savo Helsinkio Baigimniame Akte numatytus įsipareigojimus“¹⁴.

Sulaukusi signalų, kad sovietai ėmė dar smarkiau persekioti savo okupuotus kraštus, VLIK'o valdyba 1981 m. spalio 22 d. išsiuntė 27 nekomunistinėms ESBK valstybėms memorandumą dėl padėties Lietuvoje. Dokumente pakartotinai paviešintas 1979 m. rugpjūčio 23 d. Maskvoje paskelbtas Keturiasdešimt penkių pabaltiečių memorandumas dėl Molotovo–Ribbentropo pakto padarinių Baltijos šalims. Rašte VLIK'o vadovybė išreiškė susirūpinimą, kad jau vykstant Madrido susitikimui „sovietai įkalino veik visus Maskvos deklaraciją pasirašiusius ir Lietuvos Helsinkio grupės narius bei juos pakeitusius asmenis“, ir pažymėjo, kad SSRS saugumas susidoroja su disidentais, pasitelkdamas psichiatrijos ligonines, rengdamas tariamus nelaimingus atsitikimus. Pabaigoje Vakarų demokratinėms šalims išsakomas raginimas: „Neteisėtas suverenių Lietuvos, Latvijos, Estijos respublikų

užgrobimas ir tų šalių gyventojų padėtis nusipelno saugumo ir bendradarbiavimo Europos konferencijos dėmesio.¹⁵ Gautame Valstybės departamento Europos saugumo ir politikos reikalų skyriaus direktoriaus Charleso H. Thomaso atsakyme rašoma, kad Madride JAV delegacijos vadovas M. Kampelmanas „viešai apkaltino sovietus visa eile specifinių nusižengimų prieš žmogaus teises, jų tarpe tebesitęsiančias represijas prieš religinius ir tautinius aktyvistus Baltijos valstybėse“, o toliau pažymima: „baigminio akto įgyvendinimas vyksta lėtai, tačiau mes esame pasiryžę dirbti toliau, ieškodami būdų pagerinti to akto vykdymą“¹⁶. Be to, buvo dar kartą patvirtintas JAV „nusistatymas teisiškai nepripažinti Lietuvos prievartinio įjungimo į Sovietų Sąjungą“ fakto ir garantuota parama keliant minėtus pažeidimus tarptautiniuose forumuose.

Toliau formuojant laisvosios lietuvių politinės veiklos perspektyvą, o drauge stiprinant Lietuvos laisvinimo sąjūdį, buvo reikšmingas VLIK'o seimas, sušauktas Klivlande 1981 m. lapkričio 6–8 d. Jame perskaitytame pagrindiniame prof. Domo Krivicko pranešime „VLIK'o veiklos gairės besikeičiančioje tarptautinės politikos konjunktūroje“, remiantis Vakarų sovietologu Sewerinu Bialiaru, apibūdinta SSRS ekonominė ir politinė padėtis: „Brežnevo era eina į galą. Šioje eroje sovietai yra pasiekę pariteto su AJV [JAV. – J. B.] ir tapo tikra pasaulyje galybe. Sovietų imperijos ribos tapo tarptautiškai įteisintos ir suformuluota doktrina siekia patvirtinti komunistinės sistemos išlaikymą visuose komunistiniuose kraštuose.“ Pranešime taip pat pažymėta, kad „santykiai su Vakarais buvo paremti detante, kuri naudinga sovietų blokui ir patikino sovietinę ekspansiją be baimės susidurti su AJV ir sąjungininkais“¹⁷. Tačiau nuo 1979 m. vidurio pastebimas „nepalankaus ekonominio vystymosi procesas Sovietų

Sąjungoje“, o išiverždami į Afganistaną sovietai komplikavo ir savo politinę padėtį. Todėl, pasak pranešėjo, „iš esmės Reagan administracija grįžta prie „containment“ politikos, vestos Trumano ir Eisenhowerio metais“, kurios tikslas – „sulaikyti sovietų plėtimąsi“¹⁸. Svarstant galimą būsimos Lietuvos valstybės statusą, pasitelkta politologo Rimvydo Šaulio mintis, „kad kol Rusija bus komunistinė, Lietuva neatgaus nepriklausomybės“. Atsakyta ir Lietuvos su „satelitiniu statusu“, panašiu į Lenkijos ar Čekoslovakijos, šalininkams: „Tai, ką Tarybų Sąjunga užgrobė, to ji nebeatiduos, nes tai marksistinės-lenininės ideologijos požūriū būtų „istorijos rato pasukimas atgal“. Vadinasi, „ne rusiškas imperializmas, o rusiškas komunizmas yra mūsų pagrindinis priešas“¹⁹. Kita vertus, buvo pripažinta, jog ši problema vertintina reliatyviai, nes „abi apraiškos veda į tautų pavergimą“. Pasak pranešėjo, gilinantis į istoriją, matyti, kad „Leninas ir Stalinas priėmė vakarietišką filosofiją marksizmą ir priderino prie Rusijos realybės. Tuo būdu nuo Stalino laikų nėra pagrindinio konflikto tarp sovietinės ideologijos ir rusiško nacionalizmo.“²⁰ Toliau atkreiptas dėmesys, kad SSRS pažeidinėja Helsinkio baigiamajame dokumente užfiksuotus principus, ir pateiktas savotiškas tų pažeidimų dešimties punktų sąrašas: 1) tautų apsisprendimo teisės pažeidimas; 2) savavališki areštai ir kalinimai; 3) žiaurus, nehumaniškas ir žeminantis traktavimas ir bausmės; 4) vidaus tremtis; 5) savavališkas kišimasis į privatų gyvenimą (šeimą, namus, korespondenciją); 6) laisvės judėti krašto viduje atėmimas ar apribojimas bei teisės išvykti ir grįžti į savo kraštą paneigimas; 7) teisės į minties, sąžinės, religijos ir įsitikinimų laisvę paneigimas; 8) tikinčiųjų pavertimas antrarūšiais piliečiais ir diskriminavimas; 9) vietos gyventojų diskriminavimas darbe, apsirūpinant butais, švietime ir socialinėje srityje; 10) viešas pažeminimas,

socialinė obstrukcija, izoliavimas lageriuose ir psichiatrijos ligoninėse.

D. Krivicko svarstymus savo pranešime tęsė VLIK'o pirmininkas K. Bobelis. Apžvelgęs ESBK proceso įtaką Lietuvos laisvinimui, jis teigė: „Nors pats Helsinkio aktas praktiškos naudos nedaug šiuo metu teduoda, bet jo moralinė reikšmė ir įtaka yra nepaprastai didelė.“ Pripažinus, kad nėra galimybės Lietuvos laisvės bylą kelti Jungtinėse Tautose (toliau – JT), nes ten „yra absoliuti sovietų įtaka“, sakoma, kad „Europoje kiek kitaip“. Čia laisvinimo problema yra stipriai plėtotina, nes dar galima tikėtis JAV ir Kanados paramos²¹. Vilčių visai Rytų Europai teikė Lenkijoje kilęs „Solidarumo“ judėjimas, kurį komunistai bandė nuslopinti 1981 m. gruodžio 13 d. šalyje paskelbdami karinę padėtį. Reaguodamas į įvykius kaimyninėje Lenkijoje ir tikėdamas, kad jie turės įtakos ir Lietuvos laisvinimui, VLIK'o pirmininkas 1981 m. gruodžio 22 d. nusiuntė JAV prezidentui Ronaldui Reaganui telegramą. Joje pritariama JAV „tvirtai ir teisingai pozicijai“ ir teigiama: „Mes pilnai suprantame ir palaikome Lenkijos „Solidarumą“ ir jo principus, kadangi Lietuva ir kitos dvi Pabaltijo valstybės jau 40 metų neša sunkų Sovietų Sąjungos okupacijos ir sprespaudos jungą.“²²

Jau nuo 1980 m. VLIK'as daug dėmesio skyrė ryšiams su EP, kurį sudarė dešimt Vakarų Europos valstybių. Ryšiams palaikyti buvo paskirtas nuolatinis VLIK'o atstovas A. Venskus, atstovaujantis ir Prancūzijai. Jis periodiškai lankėsi Briuselyje ir Strasbūre, kur posėdžiavo EP. Ten susitikdavo su EP pareigūnais ir pristatydavo VLIK'o poziciją Baltijos valstybių reikalu. Pavyzdžiui, 1982 m. rugsėjo 16–17 d. jis susitiko su EP pirmininko pavaduotoju Egonu Klepschu, Politikos komiteto pirmininku Marianu Rumoru, krikščionių demokratų frakcijos pirmininku Paolu Barbiu, Didžiosios Britanijos atstovu Adamu M. Fergussonu

ir Baltijos šalių bičiuliu iš Austrijos Otto von Habsburgu. Pastarasis tokį epitetą įgijo pelnytai – dar 1982 m. balandžio 28 d. jis įteikė EP Politikos komiteto raportą apie padėtį Estijoje, Latvijoje ir Lietuvoje. Šio pranešimo pagrindu imta rengti būsimos EP rezoliucijos projektą²³.

1982 m. kovo 13 d. Vašingtone susirinkusi naujoji VLIK'o valdyba – K. Bobelis (pirmininkas), D. Krivickas (pirmininko pavaduotojas), K. Jurgėla (vicepirmininkas), Elena Armanienė (įždininkė), J. A. Stiklorius (sekretorius), Vytautas Jokūbaitis (vicepirmininkas), Jokūbas Stukas (vicepirmininkas), Nijolė Vaitiekūnienė, Liūtas Grinius, Jonas Daugėla – užsibrėžė koreguoti politinės veiklos kryptis, numatydamą daugiau dėmesio skirti santykiams su EP ir Helsinkio procesui, o konkrečiai – Madrido konferencijos eigai²⁴. Tuo metu VLIK'as svarstė bendradarbiavimo su okupuota Lietuva problemą, patvirtindamas galioti ankstesnę laisvosios lietuvių nuostatą, kurios pagrindas – 1966 m. Klivlando ir 1974 m. Vait Pleinso (Niujorkas) nutarimai. Vadinasi, bendravimas su okupuoto krašto gyventojais apsiriboja „privačia asmenine plotme“, o „kiekviena laisvės kovos iniciatyva“ yra vertinama, bet siekiama, „kad ji būtų suderinta su Lietuvos laisvinimo veiksmų politika ir taktika“²⁵.

VLIK'as, plėsdamas savo veiklos geografią, toliau siekė stiprinti ryšius su kitų žemynų laisvąja lietuvių. 1982 m. K. Bobelis lankėsi Australijoje, kur birželio 18 d. dalyvavo Melburne vykusiame šio žemyno Baltų tarybos posėdyje. Pasidžiaugęs palankiu Australijos valdžios požiūriu į Baltijos šalių laisvės bylą, VLIK'o pirmininkas pasisakė „prieš besąlyginį pabaltiečių bendradarbiavimą su sovietinėmis įstaigomis“. Birželio 20 d. Melburno lietuvių namuose buvo surengtas trėmimų į Sibirą minėjimas. Jame dalyvavo Australijos parlamento narys Rogeris Shiptonas, kuris

priminė 1979 m. parlamente skaitytą pranešimą apie Baltijos šalių gyventojų trėmimą į Sibirą. Anot parlamentaro, jei nebus kam pasipriešinti komunistams, „pasaulio laukia Pabaltijo likimas“. Birželio 24 d. Sidnėjyje besilankantį K. Bobelį priėmusiam parlamento opozicijos vadovui Johnui Dowdui buvo įteiktas VLIK'o laiškas – Australijos vyriausybei adresuotas memorandumas, kuriame padėkota už atšauktą Baltijos šalių okupacijos *de jure* pripažinimą. Apibendrinamas vizito Australijoje rezultatus, VLIK'o pirmininkas davė interviu savaitraščiui „The Catholic Weekly“. Šio leidinio 1982 m. liepos 11 d. numeryje išspausdintame straipsnyje išsamiai aprašyta okupuotos Lietuvos padėtis ir nušviesta VLIK'o misija – „kalbėti už tuos, kurie negali kalbėti už save už geležinės uždangos, ir pristatyti savo bylą laisvajam pasauliui“²⁶. Viešnagės metu paskirtas VLIK'o atstovas Australijoje – juo tapo Algis Taškūnas, leidinio „Baltic News“ redaktorius. Šio vizito tikslas plėsti Lietuvos ir kitų Baltijos šalių laisvės bylos rėmėjų ratą buvo pasiektas: greta Šiaurės ir Pietų Amerikos, Europos atsirado ir Australija. Netrukus sulaukta ir rezultato – 1982 m. gruodžio 14 d. Australijos Senatas priėmė rezoliuciją, kuria kreipėsi į vyriausybę, o kartu ragino JT Generalinę Asamblėją „atkreipti dėmesį į pavergtųjų Pabaltijo valstybių gyventojų balsą“ ir „pripažinti šioms buvusioms nepriklausomoms valstybėms teisę pačioms apsispręsti ir laisvai siekti ekonominio, socialinio ir kultūrinio vystymosi“²⁷.

Žinios apie teigiamus poslinkius rengiant EP rezoliuciją Baltijos valstybių klausimu VLIK'as sulaukė 1982 m. rugsėjo 23 d. EP Politinė komisija priėmė rezoliuciją dėl padėties Estijoje, Latvijoje ir Lietuvoje²⁸. Ją dar 1981 m. sausio 8 d. pateikė keturi britų ir du danų parlamentarai: Jamesas Scottas-Hopkinsas, Diana Louise Elles, Alanas R. Tyrellis, Nicholas Bethellis, Paulas Milleris

ir Kentas S. Kirkas. 1982 m. balandžio 28 d., EP išklausius O. von Habsburgo pranešimą, buvo priimtas rezoliucijos projekto tekstas. Jį formuluojant atsižvelgta į 1960 m. EP rezoliuciją ir atsiliepta į 1979 m. Keturiasdešimt penkių pabaltiečių pareiškimą, smerkiantį Molotovo-Ribbentropo paktą.

Kadangi EP rezoliucijos priėmimo proga buvo rengiamasi Pasaulio baltų santalkos vardu siųsti bendrą memorandumą, atskiro dokumento, prašančio europiečius paremti Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą, VLIK'as neskelbė. Sužinojęs tikslią EP rezoliucijos Baltijos valstybių reikalu svarstymo ir galimo priėmimo datą, VLIK'as sudarė delegaciją. Vykti į Strasbūrą, be VLIK'o pirmininko K. Bobelio, atstovo prie EP A. Venskaus, buvo pakviesti diplomatas Albertas Gerutis (Šveicarija), Kanados LB pirmininkė J. Kuraitė-Lasienė, JAV LB pirmininkas Antanas Butkus, Didžiosios Britanijos lietuvių sąjungos pirmininkas Z. Juras, Socialdemokratų partijos atstovas Juozas Vilčinskis, Eltos korespondentė Paryžiuje B. Venskuvienė, Vakarų Vokietijos LB atstovas Vytautas Bilaitis (jį vėliau keitė Jonas Norkaitis)²⁹. Visi jie turėjo nuveikti lobistinį darbą, VLIK'o vardu prašydami tarpininkauti įvairių partijų frakcijose.

Rezoliucijos EP tema vyravo ir 1982 m. lapkričio 6–7 d. Los Andžele vykusiame metiniame VLIK'o seime. K. Bobelio skaitytame pagrindiniame pranešime buvo pasidžiaugta 1980 m. užmegztais tiesioginiais ryšiais su EP ir rengimusi ten svarstyti Politinės komisijos priimtą rezoliuciją Baltijos valstybių klausimu³⁰. Šis faktas akcentuotas ir VLIK'o seimo priimtose rezoliucijose. Jose teigiama, kad VLIK'as raginamas drauge su „Lietuvos diplomatine tarnyba ir politinėmis organizacijomis sekti Europos Parlamento darbus ir imtis reikalingų žygių, kad pasiūlyta Europos Parlamento Politinės Komisijos rezoliucija būtų priimta Europos Parlamento pilnaties

sesijoje³¹. Pasklidus žiniai, kad 1983 m. sausio 13 d. EP asamblėjoje pradėta svarstyti rezoliucija dėl padėties Baltijos šalyse, sudarytoji VLIK'o delegacija aplankė daugelį EP atstovų, prašydama šią rezoliuciją paremti³².

Nuolatinė VLIK'o laisvinimo veikla pasitelkus Keturiasdešimt penkių pabaltiečių memorandumą ir aktyvi O. von Habsburgo pozicija buvo apvainikuota sėkme ir laisvoji Europa išgirdo pavergtosios Europos balsą. EP, atstovaujamas dešimties Europos valstybių, priėmė rezoliuciją. Iš posėdyje dalyvavusių 112 europarlamentarų 98 balsavo už rezoliuciją, 6 – prieš (graikų, prancūzų komunistai ir britų socialistai), o 8 susilaikė³³. EP atkreipė dėmesį į Keturiasdešimt penkių pabaltiečių memorandumo svarbą ir pažymėjo, kad Sovietų Sąjungos įvykdyta šių trijų valstybių aneksija rėmėsi Molotovo-Ribbentropo paktu, kuris pažeidė visuotinai pripažintą tautų apsisprendimo teisę. Minėtu memorandumu pasipriešinimo sovietų okupacijai dalyviai kreipėsi į SSRS, Vakarų ir Rytų Vokietijų vyriausybes, prašydami Molotovo-Ribbentropo pakta paskelbti negaliojančiu ir panaikinti jo padarinius, kartu paragino valstybes Atlanto chartijos signatares pasmerkti šį pakta, o JT Generalinį sekretorių pakvietė artimiausioje JT sesijoje apsvarstyti padėtį Estijoje, Latvijoje ir Lietuvoje. EP priminė XX a. penktajame dešimtmetyje Baltijos kraštuose aštuonerius metus vykusį ginkluotąjį pasipriešinimą ir tai, kad 665 tūkst. estų, latvių, lietuvių buvo ištremti į Sibirą. Formuluodamas rezoliucijos motyvus, EP argumentavo, kad SSRS sulaužė su Lietuva, Latvija ir Estija sudarytas taikos sutartis, kurios garantavo šioms valstybėms teritorinę neliečiamybę, ir nurodė, kad Helsinkio baigiamojo akto aštuntasis principas numato tautų teisę į apsisprendimą ir teisę laisva valia nustatyti savo politinį vidaus ir užsienio statusą. Toliau rezoliucijoje, pasmerkus Molotovo-Ribbentropo pakta ir

SSRS įvykdytą okupaciją bei priminus JAV, Kanados, Didžiosios Britanijos, Australijos ir Vatikano deklaruojamas Baltijos valstybių pripažinimo politikos sampratas, Europos valstybių užsienio reikalų ministrai paraginti palankiai vertinti Keturiasdešimt penkių pabaltiečių pareiškimą ir teikti svarstyti Baltijos valstybių klausimą JT Dekolonizavimo komitetui. Taip pat pažymėta, kad Helsinkio pasitarimo peržvalgos konferencijos turėtų atkreipti dėmesį į sunkią Baltijos šalių gyventojų padėtį³⁴. Šia savo rezoliucija EP pirmą kartą po sovietų okupacijos pasmerkė gėdingą vokiečių Reicho ir Sovietų Sąjungos sandėrį ir antrą kartą (po 1960 m. Europos Tarybos rezoliucijos) akcentavo neteisėtą Baltijos šalių okupaciją ir būtinybę latviams, estams ir lietuviams pasinaudoti numatyta apsisprendimo teise. Europa, reikšdama savo gynybinius interesus, pralaužė tylos sieną, kuria iki tol atsitvėrusi toleravo SSRS Antrojo pasaulinio karo užkariavimus ir viešpatavimą Rytų ir Vidurio Europoje, o kartu paliudijo, kad neatsisako esminių demokratijos principų, nes „atiduodama Pabaltijos valstybes Maskvos „švelniai globai“ Europa amputuotų pati save“³⁵. Tai gerokai sustiprino Baltijos šalių išeivių laisvinimo veiklą siekiant, kad Estija, Latvija ir Lietuva galėtų vykdyti suverenias teises. „Ne laisvės lūkesčius, bet ir viltį matyti Baltijos valstybių atstovus EP ir pasukti kelią „į didžiąją Europą“, kai visos Europos tautos sudarys EP“³⁶, – pareiškė priėmus rezoliuciją VLIK'o surengtame susitikime dalyvavę europarlamentarai A. R. Tyrellis ir O. von Habsburgas. EP rezoliuciją dėl padėties Baltijos valstybėse pastebėjusi žiniasklaida komentavo ją Vakarų Europos laikraščiuose ir „Voice of America“ („Amerikos balso“) radijuje. VLIK'o pirmininkas K. Bobelis žinią apie EP rezoliuciją perdavė JAV ESBK delegacijos vadovui M. Kampelmanui ir JAV Kongreso CSCE pirmininkui D. B. Fascellui³⁷. Užsimezgęs VLIK'o ryšys su EP nariu

O. von Habsburgu nenutrūko ir priėmus šią rezoliuciją. Savo 1983 m. kovo 22 d. laiške europarlamentaras K. Bobelį patikino: „Jūs galite pasitikėti, kad mes neleisime, kad šio reikalo eiga sustotų“³⁸ ir pareiškė, kad Europos valstybių užsienio reikalų ministrai turi siekti tolesnės EP rezoliucijos Baltijos valstybių klausimu eigos.

Tiesioginį VLIK'o bendradarbiavimą su EP pagyvino A. Venskus. Jis reguliariai lankėsi Strasbūre ir siekė, kad Baltijos šalių klausimas būtų keliamas JT. Toliau veikdamas šia linkme, 1983 m. balandžio 12 d. VLIK'o pirmininkas išsiuntinėjo raštus Europos valstybių užsienio reikalų ministrams. Primenant Keturiasdešimt penkių pabaltiečių memorandumą ir EP priimtą rezoliuciją buvo raginama pritarti Lietuvos, Latvijos, Estijos nepriklausomybės atkūrimui³⁹. Nors iš dešimties EP sudarančių valstybių aštuonios buvo aiškiai pareiškusios, kad nepripažįsta trijų Baltijos šalių įjungimo į SSRS, bet užsienio reikalų ministrai, atsižvelgdami į tarptautinę padėtį, vadovavosi „realistiniu vertinimu“. Pavyzdžiui, Vakarų Vokietijos užsienio reikalų ministras Hansas Dietrichas Genscheris europarlamentarui O. von Habsburgui nusiųstame atsakyme samprotavo, kad „formalus Pabaltijo problemos pristatymas Jungtinėms Tautoms arba kuriai nors jos pakomisių neduotų teigiamų pasekmių“⁴⁰. Žinant, kad SSRS ir jos sąjungininkės turėjo persvarą JT, buvo pakartota septintojo dešimtmečio JAV pozicija, kad tokių veiksmų padariniai būtų neigiami ir tik pakenktų Baltijos šalių laisvės bylai. Nesutikdamas su šiuo „realistiniu“ požiūriu, O. von Habsburgas apgailestavo, kad kai „mažieji baudžiami“ ir „didiesiems nieko nedaroma“, tada „paniekinami visų moraliniai principai, kuriais turėtų remtis dekolonizacija“. Jam antrindamas europarlamentaras britas Andrew Pearce'as pareiškė, kad „sovietų vykdoma kolonizacija turėtų būti kritikuojama

lygiai taip, kaip ir kitų valstybių panašūs veiksmai“⁴¹. Mėginimų paskatinti Europos valstybių užsienio reikalų ministrus aktyviau spręsti Baltijos šalių klausimą būta ir 1983 m. rugsėjo 14 d., kai Strasbūre lankėsi VLIK'o atstovas EP A. Venskus, tačiau Lietuvos, Latvijos ir Estijos problema nebuvo pateikta svarstyti JT.

1983-ieji buvo metai, paženklinanti ne tik sėkme keliant Lietuvos laisvės bylą tarptautiniu mastu, bet ir VLIK'o veiklos 40-mečio sukaktimi. Šiai progai buvo skirtas lapkričio 12–13 d. Detroite vykęs seimas. Neeilinių seimą apsilankymu pagerbė politinės veiklos partneriai – LDT atstovas ir Lietuvos ambasadorius prie Šventojo Sosto Stasys Lozoraitis (jaunesnysis), ALT pirmininkas K. Šidlauskas, JAV LB pirmininkas A. Butkus, buvęs VLIK'o pirmininkas Kęstutis Valiūnas. LDT atstovas S. Lozoraitis perskaitė pranešimą „Vakarų Europos tarptautinė politika Sovietų Sąjungos atžvilgiu“. Jame pabrėžtas reikšmingas JAV užsienio politikos bruožas – siekis sulaikyti komunizmo ekspansiją ir priartinti sovietų imperijos žlugimą. Pirmininkas K. Bobelis pažymėjo: „Aš tą griuvimą savo vizijose matau ir matau ne taip toli, matau artėjantį kasdien [...], atnešantį Lietuvai ir lietuvių tautai taiką ir ramybę pasauliui.“⁴² Paskelbtame pareiškime VLIK'as pabrėžė bendradarbiavimo su LDT, ALT, Lietuvos laisvės komitetu ir PLB svarbą, išreiškė nuolatinį siekį „kreipti laisvojo pasaulio valstybių, tarptautinių organizacijų dėmesį į Sovietų Sąjungos įvykdytą Lietuvos aneksiją kaip tarptautinį nusikaltimą“ ir reikalauti, kad būtų „atstatytas Lietuvos suvereninių teisių vykdymas“⁴³. Toliau išreikštas požiūris į Baltijos šalių padėtį, kad „Lietuva, Latvija ir Estija ne pačios laisvai savo noru pasirinko sovietinę santvarką, bet buvo, kariniai jas okupavus, prievarta įjungtos į Sovietų Sąjungą“, ir pateiktas tarptautiniu mastu pripažintas jos vertinimas:

„šis sovietų veiksmas yra agresija, smurto aktas, įvykdytas pasiremiant Molotovo-Ribbentropo paktu“⁴⁴. Reikšminga, kad Lietuvos laisvinimo procese VLIK'as išvelgė naujų politinių ženklų, kuriuos grindė žymių Vakarų valstybių politikų pasisakymais. Buvęs Didžiosios Britanijos užsienio reikalų ministras Matthew Carringtonas, svarstydamas Rytų Europos keliamas moralines ir politines problemas, teigė: „Mes turime istorinę prievolę ir politinę ir moralinę atsakomybę palaikyti jų teisę į laisvę ir apsisprendimą.“ Vokietijos Federacinės Respublikos užsienio reikalų ministras H. D. Genscheris pažymėjo, kad Rytų ir Vidurio Europos tautos „turi reikalauti žmogaus teisių įgyvendinimo ir jų teisės apsispręsti“, o „senoji dominavimo ir subordinacijos sistema turi būti pakeista visų kraštų lygiomis teisėmis ir tautų apsisprendimo teise“. Baltijos šalių teisę laisvai spręsti savo likimą patvirtino ir JAV prezidentas R. Reaganas⁴⁵. Todėl VLIK'as iškėlė aiškius ateities siekinius: išvesti iš Lietuvos sovietų kariuomenę ir leisti laisvai, be „svetimos valstybės grasinimo ar spaudimo, nustatyti savo valdymo formą“⁴⁶.

Naujos Lietuvos laisvinimo veiklos idėjos atsispindėjo ir Detroito seime priimtose VLIK'o rezoliucijose. Dokumentą sudarė trys dalys, išreiškiančios tris svarbiausius VLIK'o veiklos barus. Pirmojoje dalyje, pavadintoje „lietuvių tautos reikalais“, pažymima, kad okupuotame krašte, kuriame sovietai vykdo „genocidinę politiką“, pasireiškiančią trėmimais, areštais, religiniu persekiojimu, rusinimu, kolonizavimu ir ekonominiu išnaudojimu, atsirado naujų laisvės siekio apraiškų, bylojančių „tautos patvarumą“. Atskirai pabrėžiama aktyvi Lietuvos katalikų teisėms ginti komiteto veikla ir „Helsinkio Akto raidės ir dvasios laužymas“ (minimi kunigų Alfonso Svarinsko ir Sigito Tamkevičiaus įkalinimo atvejai)⁴⁷. Antrojoje, „lietuvių bendradarbiavimo reikalais“, patvirti-

nama politinių Lietuvos laisvinimo veiksmų „sutartina ir suderinta veikla“, pagrįsta „lietuviško solidarumo dvasia ir pagarba [...] vykdytojams“. Todėl atkreipiamas dėmesys į moralines vertybes atsisakant „piktos kritikos“, o iškeliant „politinių veiksmų svarbą ir jų naudą mūsų tautai“⁴⁸. Trečiojoje, „VLIK'o darbų reikalais“, dėstomos aktualios Lietuvos laisvinimo problemos. Turint omeny EP 1983 m. sausio 13 d. rezoliuciją, raginama pasinaudoti „naujomis nuotaikomis“, išryškėjusiomis Europos Bendrijos šalyse, ir kviečiama stiprinti veiklą Senajame žemyne. Kartu lietuvių visuomenė skatinama aktyviau skleisti žinias apie Europos ekonominės bendrijos valstybių politinius, socialinius ir ekonominius laimėjimus, jų politinę ir ūkinę integraciją, kuri garantuoja politinį tų šalių suverenumą ir nepriklausomybę. Be Europos suvienijimo idėjos sklaidos, VLIK'as siekė, „kad pasyvi Lietuvos okupacijos nepripažinimo pozicija būtų pakeista į aktyvią ir veiksmingą akciją“. Tai buvo nauja Lietuvos laisvinimo veiklos kokybė, grindžiama garantuojamomis pagrindinėmis žmogaus ir tautų teisėmis ir laisvėmis, demokratijos ir antikomunizmo plėtra. Be to, VLIK'as pabrėžė dėmesį lietuvių, gyvenančių Seinų krašte ir Baltarusijoje (Gudijoje), problemoms⁴⁹.

1984 m. VLIK'as, būdamas ištikimas savo moto, teigiančiam tvirtą ir nekintamą įsipareigojimą Lietuvos laisvinimo reikalui, toliau aktyviai dirbo. Nors Europos Bendrijos užsienio reikalų ministrų taryba neteikė Baltijos šalių klausimo svarstyti JT Dekolonizavimo komisijai, šių kraštų laisvės byla darėsi vis žinomesnė pasaulyje. Tai patvirtina europarlamentaro A. R. Tyrellio mintys, išsakytos 1984 m. pradžioje Londone vykusioje tarptautinėje žmogaus teisių konferencijoje: „už savo įnašą į pranešimo [Europos Parlamente. – J. B.] apie Pabaltijo valstybes suredagavimą aš gavau laiškų iš visų pasaulio kampų. [...] Mes žinome, kad

jie siekia mus padrąsinti toliau veikti ir daryti naujų pastangų.“⁵⁰

Sovietų Lietuvoje stiprėjant religiniam katalikų persekiojimui, VLIK'o atstovas prie EP A. Venskų 1984 m. sausio 18 d. lankėsi Strasbūre ir susitiko su EP pirmininko pavaduotoju E. Klepschu, parlamentariais O. von Habsburgu, Marlene Lenz, Adamu Fergussonu, Pierre'u Pflimlinu ir Rudolfu Wedekingu. Keliant Lietuvos laisvės klausimą, susitikime pabrėžta religijos varžymo problema. Pokalbiuose išryškėjo, kad EP narys O. von Habsburgas krikščionių demokratų grupės vardu pateikė naujos rezoliucijos projektą. Apie tai europarlamentaras pranešė ir K. Bobeliui⁵¹. Europos Parlamentui teikiamame dokumente minimas kunigų S. Tamkevičiaus ir A. Svarinsko, sovietų nuteistų už religinę organizacinę veiklą, faktas, fiksuojami Sovietų Sąjungoje nesiliaujantys žmogaus teisių pažeidinėjimai ir raginama ESBK „pareikšti Maskvai griežtą protestą šiais klausimais“. Numatomos priimti rezoliucijos pabaigoje EP išreiškia „europietišką solidarumą sunkiai kenčiančiai lietuvių tautai ir jos religinėms bendruomenėms“⁵².

Atkreipdamas dėmesį į Baltijos šalių padėtį nulėmusius praeities tarptautinius susitarimus, VLIK'as pateikė vieno šių susitarimų – Jaltos konferencijos, kurios 40-metis netrukus turėjo būti minimas, – vertinimą. Kaip žinia, 1945 m. vasario 11 d. Jaltoje susitikę JAV prezidentas Franklinas D. Rooseveltas, Didžiosios Britanijos premjeras Winstonas S. Churchillis ir SSRS Komisarų Tarybos pirmininkas Josifas Stalinas paskelbė Išlaisvintosios Europos deklaraciją, kuri nubrėžė bendrąsias Senojo žemyno politinių ir ūkinių problemų sprendimo gaires. Jaltoje priimtiems nutarimams apsvarstyti VLIK'as paskyrė tarybos posėdį, vykusį 1984 m. gegužės 12 d. Čikagoje. Jame pranešimą skaitė D. Krivickas⁵³. VLIK'o paskelbtame pareiškime Jaltos konferencijos klausimu

pažymėta, kad Išlaisvintosios Europos deklaracijoje teigiamas „suvereninių teisių ir savivaldos atstatymas toms tautoms, iš kurių prievarta tatai išplėšė agresinės valstybės“. Deja, agresoriais savęs nelaikė trys didžiosios valstybės, Antrajame pasauliniame kare tapusios sąjungininkėmis. Pažymėta, kad Jaltos deklaracija buvo suformuluota bendrybėmis, o tai „įgalino Sovietų Sąjungą įgyvendinti Rytų ir Centro Europoje sovietizaciją“. Jaltos konferencijos dokumentai su Lietuva buvo tiesiogiai susiję tik Lenkijos ir SSRS sienos apibūdinimo kontekste. Juose minima, kad „rytinė Lenkijos siena turėtų eiti Curzono linija su 5.8 klm. nuokrypomis Lenkijos naudai kai kuriose vietose“. Tuo vadovaudamasis VLIK'as padarė tris išvadas: 1) Jaltos susitarimai teisiniu požiūriu yra tik gairės, „trečiųjų atžvilgiu, būtent Lietuvos, jie yra *res inter alios* aktai“, t. y. trečiosioms šalims nesuteikia nei teisių, nei pareigų; 2) Curzono linija yra Lietuvai nenaudinga, nes Lenkijai priskiriami Seinai, Punksas ir kitos lietuviškos vietovės; 3) sovietų valdymas Rytų ir Vidurio Europoje, jų ten vykdomas sovietizavimas prieštarauja Atlanto chartijai ir tautų apsisprendimo principams⁵⁴. Pareiškimo pabaigoje pažymima, kad Jaltos deklaracija padalijo Europą į Rytų ir Vakarų blokus ir užkirto kelią Senajame žemyne įgyvendinti laisvų valstybių bendruomenės idėją.

Tarp VLIK'o seimo sesijų jo funkcijas vykdė Juozo G. Lazausko vadovaujama taryba. Ji ne tik planavo Lietuvos laisvinimo uždavinius, bet ir dirbo specialiose nuolatinėse komisijose. Viena jų – Lietuvos studijų komisija, kurioje veikė Algis Regis, Apolinaras Bagdonas, prof. Martinas Brakas ir J. A. Stiklorius. Komisija rūpinosi istorinės medžiagos apie Lietuvą rinkimu ir sklaida. 1984 m. Vinco Žemaičio ir A. Regio rūpesčiu buvo išleistas Vydūno veikalas „Sieben Hundert Jahre Deutsch-Litauischer Beziehungen“, parengta Martyno Geležinio knyga

„Problems of Lithuania Minor“. Politinė ir teisių komisija, vadovaujama Jono Jurekūno, numatė VLIK'o strategiją ir taktiką, teikė statuto pataisų projektus, rūpinosi politiniu jaunimo auklėjimu, plėtojo su lietuviškais ir užsienio reikalais susijusią veiklą, formavo santykių su okupuotu kraštu politiką, rengė antikomunistines akcijas.

Artinantis VLIK'o įkūrimo 40-mečiui, nutarta išleisti knygą „Lietuva ir VLIK'as“, kurią redagavo Kanados lietuvių veikėjas Antanas Rinkūnas⁵⁵. Sukaktuvinis VLIK'o metus vainikavo dar viena sėkmė. Nuoseklus VLIK'o veikėjų K. Bobelio, L. Griniaus, K. Jurgėlos raginimas perkelti lietuvių programas iš „Radio Liberty“ („Laisvės radijo“) į „Radio Free Europe“ („Laisvosios Europos radiją“) buvo išgirstas. Senatoriaus Charleso H. Persy'o tarpininkaujama JAV Senato komisija 1984 m. spalio 2 d. priėmė palankų sprendimą. Tai buvo svarbus įvykis, reiškiantis Lietuvos valstybingumo fakto pripažinimą. Kaip žinia, „Laisvės radijas“ transliavo laidas tik Sovietų Sąjungos respublikoms, o „Laisvosios Europos radijo“ programos buvo skirtos Rytų Europos tautoms. Vadinas, tuo pabrėžta, kad „Lietuvos, Latvijos ir Estijos žmonės yra saviti ir Jungtinių Valstybių radijo transliacijos privalo atitikti jų laisvės ir apsisprendimo troškimams“⁵⁶. Toliau siekdamas skleisti VLIK'o veiklą, K. Bobelis 1983 m. spalio 13–14 d. lankėsi Toronte vykusiame metiniame Kanados LB suvažiavime. Tai buvo gera proga supažindinti Kanados lietuvius su VLIK'o darbu tarptautiniuose politikos forumuose ir Lietuvos laisvinimo procese⁵⁷. Propaguoti VLIK'o pastangas padėjo ir Tautos fondo Kanados atstovybės lėšomis tebeleidžiamos „Eltos informacijos“. Leidinys ėjo šešiomis kalbomis, jo redagavimu rūpinosi visas būrys bendradarbių: lietuvišku ir anglišku leidimu – Algirdas Landsbergis, vokišku – Kazys Baronas, prancūzišku – B. Venskuvienė, ispanišku –

Jūratė Statkutė-Rosales ir itališku – prelatas Vincas Mincevičius. Visų šių leidinių metinis tiražas buvo apie 80 000 egz. (lietuvių k. mėnesio tiražas – 3 800 egz.). Tautos fondas, vadovaujamas pirmininko Juozo Giedraičio, rūpinosi ne tik „Eltos informacijų“ leidybos finansavimu, bet ir rėmė Romos, Vatikano, kitų radijo stočių lietuviškąsias programas, skatino knygų leidybą. Antai 1983 m. buvo išleistas „Soviet Genocide in Lithuania“ antras leidimas, o 1984 m. pasirodė Juozo Ereto knyga „Russian Imperialism and Messianism“. Kad laisvoji lietuvių aktyviai remia Lietuvos laisvinimo sąjūdį, liudijo išaukęs Tautos fondo išdas. Vien per 1975–1984 m. jam buvo paaukota 1 231 767 JAV dolerių. Tapo prasminga tradicija įamžinant mirusius tautiečius aukoti Lietuvos laisvės išdai, į kurią įėjo ir Lietuvos laisvinimo fondas. VLIK'as Lietuvos laisvinimo veiklai naudojo tik šio fondo palūkanas, o išdo lėšas buvo numatyta leisti, kai Lietuva taps laisva⁵⁸.

Plėtodamas Lietuvos laisvinimo sąjūdį, VLIK'as sėkmingai panaudojo įvairius jubiliejus ir sukaktis. Artinantis šv. Kazimiero mirties 500 metų sukakčiai, per prelatą Joną Balkūną buvo nusiųstas sveikinimas popiežiui Jonui Pauliui II. Jame buvo priminta, kad sovietų valdomoje Lietuvoje tebėra varžoma religija: „Negailėstingi persekiojimai vysk. Steponavičiaus, kun. Svarinsko ir Tamkevičiaus, Sadūnaitės, Statkevičiaus, Terlecko, Petkaus ir daugelio kitų tebesitęsia, nepaisant žm. teisių deklaracijų ir Helsinkio susitarimų.“⁵⁹ Sveikinime reiškiamas viltis, kad su Šventojo Tėvo pagalba lietuviai ir kitos pavergtos tautos taps laisvos.

VLIK'o 40-mečio minėjimą vainikavo jubiliejinis seimas, 1984 m. gruodžio 1–2 d. vykęs Čikagoje. Pirmininko K. Bobelio perskaitytame pagrindiniame pranešime išryškintos dvi svarbiausios darbų sritys: 1) Lietuvos politinės veiklos išplėtimas ir koordinavimas; 2) tarptautinis atstovavimas

Lietuvos interesams. Veikdamas pirmojoje srityje VLIK'as palaikė ryšius su įvairiose demokratinėse šalyse įkurtomis lietuvių organizacijomis, steigė atstovybes Šiaurės ir Pietų Amerikoje, Australijoje ir Europoje. Be to, buvo stiprinami ir koordinuojami ryšiai su kitomis pagrindinėmis Lietuvos laisvinimo organizacijomis. VLIK'as pirmasis susidomėjo JAV teisingumo departamente veikiančiu Specialiųjų tyrimų biuru (angl. *Office of Special Investigation, OSI*), kuris, remdamasis sovietų saugumo informacija, t. y. jų liudytojais ir dokumentais, inkriminudavo bylas asmenims, pasitraukusiems iš SSRS teritorijos baigiantis Antrajam pasauliniam karui. VLIK'as atkreipė dėmesį, kad OSI, nusižengdamas JAV teismų sistemai, veikia šališkai, o „KGB akcija turi pagrindinį tikslą diskredituoti etninių grupių antikomunistinę veiklą“⁶⁰.

Antrojoje srityje, anot pranešėjo, tarptautinėje plotmėje matyti naujų Lietuvos laisvinimo perspektyvų. Prie to prisidėjo 1975 m. priimti Helsinkio ESBK baigiamojo akto principai ir 1983 m. paskelbta EP rezoliucija dėl padėties Baltijos šalyse. Toliau pabrėžta, jog laisvoji lietuvių, atsidadusi „Vakarų ir Rytų ideologinėje, militarinėje, atominėje konfrontacijoje“, neturi abejoti, „kad Lietuva bus laisva, – yra tik laiko klausimas, kada tai įvyks“⁶¹. VLIK'o veiklos gairės atsispindėjo priimtuose atsišaukimuose ir nutarimuose. Kreipimesi į lietuvių tautą buvo patikinama, kad laisvoji lietuvių pasiryžusi okupuotos Lietuvos vardu skelbti pasauliui apie pažeistas tautos teises ir varžomas žmonių laisves. Pažymima, jog „visame pasaulyje sklinda įsitikinimas, kad tautų ir žmonių laisvė yra būtina sąlyga pastoviai taikai“⁶². Prisimenant šv. Kazimiero mirties 500 metų sukaktį ir popiežiaus Jono Pauliaus II paramą lietuvių siekiams, dokumente reiškiamas susirūpinimas tautos moralinėmis vertybėmis. Pabrėžiama, kad ne laisvoji lietuvių spręš, „kas Tėvynėje

dirba savo tautos labui, o kas dėl geresnio valgio šaukšto padeda okupantams engti savo artimą, [...] kvilingus ir juodašimčius teis pati tauta žmogiškumo vardu.“⁶³

Šiuo kreipimusi VLIK'as nupiešė būsimos Lietuvos viziją – atkurti „nepriklausomą demokratišką respubliką“, paremtą 1918 m. vasario 16 d. Nepriklausomybės Aktu ir 1920 m. gegužės 15 d. Steigiamojo Seimo pareiškimais. VLIK'o atsišaukime teigiama, kad tokią valią tauta patvirtino „1918–1923 m. kovomis, 1941 m. Birželio 22 d. sukilimu, 1945–1952 m. partizaniniu pasipriešinimu Lietuvos sovietizacijai“⁶⁴, ir atkreipiamas dėmesys, kad, tokios dvasios įkvėptas, 1943 m. lapkričio 25 d. kūrėsi pats VLIK'as. Kreipimesi į lietuvių išeiviją primenama skaudi tautos sukaktis – 1985 m. sueisiantys 45 metai nuo sovietinės agresijos ir Baltijos valstybių okupacijos pradžios. Ta proga laisvoji lietuvių buvo kviečiama dalyvauti pamaldose, antisovietinėse demonstracijose, minėjimuose ir pasmerkti „sovietinį imperializmą ir Lietuvos okupaciją“⁶⁵. VLIK'as sakėsi prisidėjęs prie Pasaulio baltų santalkos, bendro Baltijos šalių išeivių junginio, organizuojamų renginių: Kopenhagos tribunolo, skirto komunistiniams nusikaltimams nagrinėti, ir Baltijos laisvės ir taikos žygio. Dar numatyta viešinti SSRS nusikaltimus Baltijos tautoms per įvyksiančius iki Vienos konferencijos Helsinkio akto peržvalgos posėdžius.

Paskelbtose VLIK'o seimo rezoliucijose atsispindi konkretūs nutarimai, įgalinantys tobulinti politinę veiklą. Buvo nutarta, kad turi aktyviau dirbti lietuvių teisėms ginti komitetas, kuris rūpinosi JAV lietuvių, atsidadusių OSI akiratyje, gynimu. Atsižvelgiant į Rytų Lietuvos rezistencinio sąjūdžio siūlymus, priimtas kreipimasis į popiežių Joną Paulių II prašant, „kad Vilnius ir jo sritys būtų įjungti į Lietuvos bažnytinę provinciją“⁶⁶. Taip pat nurodyta, kad skatintinas

„Lietuvos katalikų bažnyčios kronikos“ vertimas į anglų, prancūzų ir ispanų kalbas. Tai suteiktų Vakarų pasauliui informacijos apie SSRS vykdomą tikinčiųjų persekiojimą ir religijos laisvės varžymą. Laisvoji lietuvija paraginta nedalyvauti renginiuose, skirtuose Lietuvos įjungimo į SSRS 45 metų sukakčiai. Atsižvelgdamas į tarptautinę padėtį, VLIK'o seimas pažymėjo, kad vidiniai SSRS sunkumai ir Europoje besikeičianti politinė padėtis rodo mažtanti komunistinės ideologijos patrauklumą. Anot D. Krivicko, „satelitinės valstybės, ypač R. Vokietija, Vengrija ir dalinai Rumunija, bando plačiai megzti ekonominius ryšius su Vakarais, bandydamos atsipalaiduoti nuo sovietų varžtų“⁶⁷. Tai patvirtino ir keliama Vokietijų suvienijimo idėja bei „Solidarumo“ judėjimas Lenkijoje. Vakaruose išsiplėtojęs Lietuvos laisvinimo sąjūdis neliko nepastebėtas: vykstant VLIK'o seimui atėjo žinia, kad popiežius Jonas Paulius II apdovanojo K. Bobelį aukščiausiu pasauliečiams skiriamu žymeniu – Šv. Grigorijaus ordinu⁶⁸.

1985 m. balandžio 20 d. keitėsi VLIK'o valdyba. Pirmininku buvo patvirtintas K. Bobelis, pavaduotoju D. Krivickas. Greta senbuvų E. Armanienės, Vytauto Jokubaičio, K. Jurgėlos, J. A. Stikloriaus, J. Stuko buvo išrinkta Ofelija Barškieytė, L. Grinius, Juozas Vytėnas. Eltos vedėja patvirtinta Margarita Simaitienė⁶⁹. Naujoji valdyba, išrinkta trejiems metams, pasiryžo stiprinti Lietuvos laisvinimo sąjūdį, juolab kad besiklostanti tarptautinė padėtis žadėjo Europos keitimosi galimybes.

Madrido konferencija, užtrukusi iki 1983 m. rugsėjo 9 d., numatė, kad iki kitos ESBK baigiamojo akto peržvalgos dar turėtų vykti dalinių pasitarimų, kuriuose būtų svarstomi aktualūs tarptautiniai klausimai, atspindintys Helsinkio baigiamojo akto principus. Vienas tokių žmogaus teisių problemoms skirtų pasitarimų buvo numatytas

1985 m. gegužės 5–7 d. Otavoje. VLIK'as, suvokdamas galimybę panaudoti šį forumą Lietuvos laisvinimo reikalui, parengė memorandumą ir įteikė jį 27 ESBK dalyvėms (išskyrus SSRS ir jos sąjungininkes)⁷⁰. Tai leido pavišinti sovietų žmogaus teisių pažeidinėjimą ir laisvių varžymą Lietuvoje. Pasibaigus Otavos konferencijai, Vašingtone 1985 m. birželio 25 d. įvyko susitikimas su JAV delegacijos ESBK vadovu Richardu Schifteriu, kuris pasižymėjo keldamas žodžio laisvės pažeidinėjimus sovietų okupuotuose kraštuose. Susitikime dalyvavo ir VLIK'o valdybos nariai K. Jurgėla, J. Vytėnas, Eltos vedėja M. Simaitienė. Pastaroji atkreipė JAV delegacijos dėmesį į vartojamus terminus: „lietuviai, latviai ir estai turėtų būti vadinami „ne tautinėmis mažumomis“, bet okupuotomis tautomis“⁷¹.

Drauge su kitų Baltijos šalių išeiviais VLIK'as pažymėjo Helsinkio baigiamojo akto pasirašymo dešimtmetį ir dalyvavo 1985 m. Kopenhagoje vykusiame Baltijos tribunole. Šiam tarptautiniam tribunolui K. Bobelis įteikė pareiškimą su kaltinimais Sovietų Sąjungai. Dokumente, išdėsčius Lietuvos istorijos faktus, akcentuojama kovos už laisvę idėja ir primenamos pasipriešinimo okupacijai formos: partizaninis karas, pogrindžio veikla, protestai prieš religijos varžymą ir siekį „paversti lietuvių kultūrą sovietiniu hibridu“. Tvirtinama, kad SSRS – „pasaulio brutaliausia kolonijinė galybė“, paneigianti vieną pagrindinių ESBK baigiamojo akto principų – laisvo tautų apsisprendimo teisę. Pasak pareiškimo, Lietuvoje įžvelgiami „akivaizdūs visų, kaip kolonijų valdomų šalių, bruožai: ūkinis išnaudojimas, svetimų kultūrinių struktūrų ir vertybių brukimas, religijos persekiojimas, žmogaus teisių paneigimas, rusinimas“. Pažymima, kad VLIK'as buvo sukurtas siekiant pasipriešinti nacių Vokietijai; šiai žlugus ir Lietuvą aneksavus SSRS, organizacijos tikslu tapo

„atstatyti Lietuvos kaip laisvos, demokratinės Europos tautos suverenumą“. Pareiškama, kad „lietuviai niekad nesusigyvens su sovietine vergija“, ir daroma išvada: „Europoje nebus taikos, kol Pabaltijo valstybėms nebus atstatyta nepriklausomybė.“⁷² Taip VLIK'as, priešindamasis „sovietų imperialistiniams kėslams“, Baltijos tribunole atkreipė pasaulio dėmesį į Lietuvos laisvės bylos aktualumą.

VLIK'as ir jo veikėjai aktyviai reiškėsi ir Baltijos taikos ir laisvės žygyje. 1985 m. liepos 27 d., laivui „Baltic Star“ pasiekus 56-ąją lygiagrečę, į žygio dalyvius kreipėsi VLIK'o vicepirmininkas L. Grinius. Jis priminė lietuvių tautos kančias, tūkstančius bolševikų teroro aukų ir Lietuvos laisvės viltis. Sugiedojus Lietuvos himną, į jūrą buvo nuleisti vainikai, metamos gėlės ir buteliai su rašteliais ir laiškais okupuoto krašto lietuviams⁷³.

Rengiantis 1985 m. lapkritį įvyksiančiam JAV prezidento R. Reagano ir naujojo SSRS vadovo Michailo Gorbačiovo susitikimui Ženevoje, nepraleista progos priminti Lietuvos laisvės bylą. Spalio 24 d. VLIK'o pirmininkas nusiuntė JAV prezidentui laišką, kuriame, atsižvelgiant į Helsinkio susitarimus ir Atlanto chartiją, iškeltas Lietuvos laisvės ir nepriklausomybės atkūrimo klausimas. Laiške išdėstyti istorijos faktai – 1920 m. liepos 12 d. Lietuvos ir Rusijos sutartis, 1940 m. SSRS įvykdyta Lietuvos okupacija. Remiantis prie laiško pridėtu Kopenhagos manifestu, konstatuojama, kad dabartinė Baltijos šalių padėtis „kenkia taikos ir laisvės įgyvendinimui Europoje ir pasaulyje, ir tikimasi, jog susitikimas Ženevoje turės teigiamų pasekmių“⁷⁴. JAV valstybės departamento 1985 m. lapkričio 14 d. atsakyme pabrėžiama, kad „Pabaltijo kraštų statusas yra svarbi šio [JAV ir SSRS. – J. B.] dialogo dalis“, ir patikinama, kad ir toliau atsisakoma pripažinti „Pabaltijo kraštų prievartinį įjungimą į Sovietų Sąjungą“. Kartu pažymima, kad pasauliniu mastu bus siekiama įgyven-

dinti asmens laisvę ir žmogaus teises, nes tai numatyta Helsinkio įsipareigojimuose, todėl bus reikalaujama, kad SSRS jų laikytųsi⁷⁵.

Toliau buvo plėtojami VLIK'o ir EP ryšiai. 1985 m. lapkričio 14–15 d. VLIK'o atstovas A. Venskųs, lankydamasis Strasbūre, susitiko su europarlamentarais O. von Habsburgu, E. Klepschu ir Micheliu C. Poniatowskiu. Susitikime E. Klepschas pranešė svarbią žinią, kad Vokietijos Federacinė Respublika savo 1986 m. biudžete numatė 250 tūkst. ekių sumą lietuvių, latvių, estų ir vengrų gimnazijoms. Tai svariai prisidėjo prie vieningos Vakarų pasaulyje Vasario 16-osios gimnazijos, kuria rūpinosi laisvoji lietuvių, sėkmingos veiklos⁷⁶. Ypač palanki Baltijos šalims buvo EP veikusi 30 krikščionių demokratų grupė. Jos vardu Vakarų Vokietijos atstovas Klausas Jägeris 1985 m. sausį pateikė pareiškimą, kuriuo Europos Taryba raginama pasmerkti sovietinį kolonializmą Pabaltijyje, o Jungtinės Tautos – paremti laisvo Baltijos šalių apsisprendimo teisę⁷⁷. Dar vienas žingsnis Rytų Europos tautų laisvės link buvo žengtas 1985 m. pradžioje, kai O. von Habsburgo iniciatyva susibūrė EP grupė. Ji įsipareigojo kiekvieną mėnesį svarstyti Rytų Europos problemas. Tuo tikslu planuota įsteigti institutą, tyrinėjantį SSRS ir Rytų Europos ekonomiką, politiką, teisę, istoriją ir literatūrą⁷⁸.

Toliau buvo plėtojama leidyba. 1985 m. spalio 12 d. vykusioje VLIK'o valdybos posėdyje buvo numatyta išleisti K. Jurgėlos knygą „Lithuania and the United States“, parengti leidinį bendradarbiaujant su lenkų išeiviais, išleisti knygą apie Kopenhagos tribunolą bei Baltijos taikos ir laisvės žygį. Posėdyje dalyvavęs Prancūzijos LB atstovas Ričardas Bačkis paliudijo savo gyvenamosios šalies susidomėjimą Baltijos šalių reikalu ir išreiškė pageidavimą skelbti daugiau informacijos apie Lietuvą ne tik anglų, bet ir prancūzų kalba⁷⁹.

Vaisingi Lietuvos laisvinimo sąjūdžio pasiekimai buvo fiksuoti tradiciniame metiniame VLIK'o seime, kuris vyko 1985 m. gruodžio 6–8 d. St. Petersburge. Jame buvo surengtas atskiras simpoziumas „Kopenhagos tribunolo, Baltijos taikos ir laisvės žygio atgarsiai besikeičiančioje Europos politikoje“⁸⁰. K. Bobelis, D. Krivickas, J. A. Stiklorius ir L. Grinius savo pranešimuose akcentavo visų šių renginių, vykusių Skandinavijoje, sėkmę ir gausų lietuvių, ypač jaunuomenės, dalyvavimą juose. Labai reikšminga, kad Baltijos tribunolas pasmerkė neteisėtą Lietuvos, Latvijos, Estijos inkorporavimą į SSRS, sovietų vykdomą kolonizavimą, tautinį, kultūrinį ir etninį naikinimą. Pavykęs Baltijos taikos ir laisvės žygis priminė Europai ir visam pasauliui Lietuvos, Latvijos ir Estijos žmonių likimą. Pranešimai buvo iliustruoti vokiečių sukurtu filmu apie šią Baltijos šalių išėivijos akciją. Antras seimo akcentas – 1986 m. Vienoje įvyksianti Europos saugumo ir bendradarbiavimo peržvalgos konferencija.

Nuveiktų darbų apibendrinimas ir ateities veiklos gairės atspindėjo VLIK'o seimo rezoliucijoje. Atkreipus dėmesį į nemažą JAV ir Vakarų Europos žiniasklaidos susidomėjimą Baltijos šalių išėivijos renginiais Skandinavijoje, demokratinės valstybės buvo kviečiamos „kelti Pabaltijo valstybių okupacijos klausimą visuose tarptautiniuose forumuose ir reikalauti Lietuvai, Latvijai ir Estijai laisvės ir nepriklausomybės“. VLIK'as pakvietė laisvąją lietuvių pasitikti artėjančią Vienos konferenciją surengiant „platesnės apimties akciją Europoje“. Rezoliucijoje pritarta siūlymui, kad Vilniaus arkivyskupija būtų įtraukta į Lietuvos bažnytinę provinciją, kad žemėlapiuose vietoj „Kaliningrado srities“ būtų rašoma „Mažoji Lietuva“, pasisakyta už laisvinimo veiksmų bendradarbiavimo stiprinimą, pritarta, jog būtina palaikyti santykius su okupuotu kraštu, tačiau perspėta,

kad „vieši pareiškimai žodžiu ar sovietinėje spaudoje, užgiriantys esamą būklę Lietuvoje, yra žalingi ir vengtini“⁸¹. Taigi VLIK'as kiek sušvelnino 1966 m. Klivlande priimtas santykių su okupuota Lietuva nuostatas, bet kartu paragino būti atsargius siekiant išvengti sovietinių institucijų manipuliavimo išėiviais.

1986-ieji – baigiamieji pasirengimo Vienos konferencijai metai. Todėl VLIK'as, keldamas naujas Lietuvos laisvinimo iniciatyvas, veikė dar aktyviau. Jau sausio 3 d. įvykęs VLIK'o valdybos posėdis numatė patobulinti Eltos biuletenio leidimą svetimomis kalbomis. 1985 m. vasarą jo tiražas lietuvių kalba buvo 4 tūkst. egz., o anglų kalba – 2 tūkst. egz.⁸² Posėdyje buvo numatyta su latviais ir estais organizuoti bendrus platesnės apimties politinius renginius. Be to, nutarta po trisdešimties metų pertraukos grįžti į Europą ir surengti metinį seimą Anglijoje⁸³.

Siekdamas sėkmingai pasirengti Vienos konferencijai, sausio 10–31 d. VLIK'o pirmininkas K. Bobelis lankėsi Europoje, kur įvairiuose susitikimuose sukonkretino politinių renginių detales. Ciuriche VLIK'o pirmininkas pavedė Algii Klimaičiui tapti VLIK'o įgaliotiniu Vienos konferencijoje ir įkurti Baltiečių informacijos biurą. Paryžiuje įvykusiame susitikime su VLIK'o atstovu A. Venskumi aptarti Baltijos laisvės bylos plėtojimo EP reikalai. A. Venskus sutiko Vienoje organizuoti Baltijos tautų išėivijos demonstracijas. Pokalbyje su R. Bačkiu aptartos aktyvesnio Prancūzijos LB įsitraukimo į VLIK'o veiklą galimybės⁸⁴. Miunchene K. Bobelis tarėsi su Pasaulio laisvųjų latvių sąjungos veikėju Gunaru Mejerovicu, o Londone su Didžiosios Britanijos lietuvių sąjungos veikėju Z. Juru kalbėjosi apie pasirengimą būsimam VLIK'o seimui⁸⁵.

Prieš prasidedant Vienos konferencijai, 1986 m. balandžio 14–16 d. Šveicarijos mieste Berne įvyko dar vienas ESBK peržvalgos posėdis. Ta proga kovo 17 d. VLIK'as parengė

memorandumą „Apie žmonių ryšius sovietų okupuotoje Lietuvoje“ ir išsiuntinėjo jį 27 ESBK procese dalyvaujančioms ne Rytų bloko šalims. Dokumente primenamas Helsinkio baigiamojo akto šalių signatarių įsipareigojimas „palengvinti judėjimą ir ryšius tarp šių valstybių piliečių, institucijų bei organizacijų“, nes panašios nuostatos buvo išreikštos ir 1983 m. rugsėjo mėn. Madrido susitikimo baigiamajame dokumente. Tačiau „sovietinė valdžia yra ypač nepalankiai nusiteikusi prievarta prijungtų Lietuvos, Latvijos ir Estijos piliečių atžvilgiu, nes tose šalyse veikia stipri opozicija sovietiniam režimui“. Memorandume pažymima, kad lietuvių šeimos buvo išskirtos jų narius ištremiant į Sibirą ar jiems pasitraukiant į Vakarų. Teikiantys viltį šeimoms susijungti Helsinkio baigiamojo akto principai sovietų nevykdomi, o prašymus šiuo tikslu rašę asmenys laikomi „liaudies priešais“. Memorandumas dokumentuotas Kazio Ėringio ir kitų lietuvių, gyvenančių Vakaruose, atvejais, taip pat aprašomi okupuoto krašto lietuvių Editos Abrutienės, Algirdo Statkevičiaus ir V. Skuodžio atvejai. Šie žmonės „nubausti už norėjimą emigruoti“ ir „kalinami koncentraciniuose“⁸⁶.

Prieš prasidedant Berno konferencijai Andrejaus Sacharovo institutas ir tarptautinė organizacija „Resistance International“ surengė kontrakonferenciją, kurioje dalyvavo ir K. Bobelis. Tuo metu savo veiklą pradėjo ir Baltiečių spaudos ir informacijos biuras. Jo vadovas A. Klimaitis pasirūpino, kad būtų pavišinti faktai, atskleidžiantys SSRS nusižengimus Helsinkio susitarimams. Per Berno konferencijos pertrauką A. Klimaitis, nutaikęs progą, SSRS delegacijos nariams Juriui Kalevui ir Viktorui Sikalovui priminė apie neteisėtą Baltijos šalių okupaciją⁸⁷. Pavykusi VLIK'o akcija Berne suteikė dar daugiau vilties, kad Vienos konferencijoje tarptautinė bendruomenė išgirs apie Baltijos šalių laisvės

lūkesčius. Suvokdamas politinių organizacijų telkimosi ir solidarizavimosi svarbą, VLIK'as atliko paskutinius pasirengimo Vienos konferencijai darbus veikdamas išvien su kitomis lietuvių organizacijomis ir partneriais iš kitų Baltijos šalių.

IŠVADOS

Remdamasis savo teise kalbėti pavergtos tautos vardu ir įtikėjęs Helsinkio konferencijos baigiamojo akto reikšme, VLIK'as pabrėžė Madrido konferencijos svarbą Lietuvos laisvinimo veiklai. Ispanijos sostinėje buvo iškeltas dar vienas ESBK baigiamojo akto aspektas, taikytinas ir Baltijos šalių laisvinimo procesui, – teritorinio vientisumo principas. Po 1981 m. VLIK'as atkreipė pasaulio dėmesį į lietuvių disidentų padėtį SSRS ir rengė memorandumus dėl padėties Lietuvoje. Įsitikinęs, kad Lietuvos laisvės bylą kelti JT nėra galimybės, atkreiptas dėmesys į kiek kitaip besiklostančią padėtį Europoje. Todėl buvo paskirtas nuolatinis VLIK'o atstovas ryšiams su Europos Parlamentu. Bendradarbiaudamas su LDT ir politinėmis organizacijomis, VLIK'as nuosekliai veikė ir 1983 m. sulaukė EP rezoliucijos dėl padėties Baltijos šalyse. Toliau VLIK'as, Lietuvos laisvinimo procese įžvelgdamas naujų politinės krypties ženklų, siekė, kad „pasyvi Lietuvos okupacijos nepripažinimo pozicija“ peraugtų į „aktyvią ir veiksmingą akciją“. Tuo tikslu jis, plėsdamas politinės veiklos geografiją, stiprino ir steigė savo atstovybes Šiaurės ir Pietų Amerikoje, Australijoje ir Europoje. Buvo palikta galioji ankstesnė laisvosios lietuvių bendradarbiavimo su okupuotu kraštu nuostata. Įtvirtinęs siekį atkurti „Lietuvos suvereninių teisių vykdymą“, VLIK'as paragino politinius veiksmus Vienos konferencijoje surengti „platesnės apimties akciją Europoje“.

Nuorodos

¹ „Žmogaus teisių klausimas Madrido konferencijoje“, *Eltos informacijos*, 1980, Nr. 8, p. 3.

² „JAV Kongresas apie Pabaltijį ir sovietų pilietybę“, *Pasaulio lietuvis*, 1980, Nr. 1, p. 27.

³ A. Anušauskas, B. Burauskaitė, *Baltijos laisvė – Europos atsakomybė*, Vilnius, 2002; J. Aničas, *Daktaro Kazio Bobelio politinė biografija. Tarnystė Lietuvos laisvės bylai*, Vilnius, 2008; K. Bobelis, J. Aničas, *VLIK (Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas) 1943–1992. Lietuvos laisvinimo darbų chronologija*, Vilnius, 2011.

⁴ G. Janauskas, *Kongresinė akcija: JAV ir KanaDOS lietuvių politinis lobizmas XX a. 6–9 dešimtmėčiais*, Vilnius, 2009.

⁵ K. Bobelis, „Lietuva bus laisva“, *Lietuvių dienos*, 1984, Nr. 10, p. 4.

⁶ „Baltiečių veikla Madrido konferenciją atidarant“, *Eltos informacijos*, 1980, lapkričio 24 (spec. laida), p. 1–3.

⁷ Ibid., p. 2.

⁸ 1980 m. lapkričio 14 d. VLIK'o raštas dėl seimo Toronte, LCVA, f. 656, ap. 2, b. 685, l. 116; „Metinis VLIK'o seimas Toronte“, *Eltos informacijos*, 1980, Nr. 12, p. 6–7.

⁹ „VLIK'o seimo, įvykusio 1980 m. gruodžio mėn. 13–14 d. d. Toronte, priimtos rezoliucijos“, ibid., 1981, vasario 9 (spec. laida), p. 1–2.

¹⁰ „Mažosios Lietuvos rezistencinio sąjūdžio pareiškimas Mažosios Lietuvos klausimu“, ibid., vasario 10 (spec. laida), p. 1–4.

¹¹ 1981 m. liepos 3 d. VLIK'o pranešimas, LCVA, f. 656, ap. 2, b. 685, l. 132; „Vytauto Skuodžio reikalas“, *Eltos informacijos*, 1981, rugpjūčio 7 (spec. laida), p. 1.

¹² „VLIK'o pirmininko dr. Kazio Bobelio pranešimas seimui (1981)“, *Tėvynės sargas*, 1982, Nr. 1, p. 26.

¹³ „Telegrama į Madridą dėl kun. B. Laurinavičiaus mirties“, *Eltos informacijos*, 1981, gruodžio 22 (spec. laida), p. 2.

¹⁴ „Kampelman VLIK'ui apie Pabaltijį ir Lenkiją“, ibid., p. 3.

¹⁵ J. Banionis, *Lietuvos laisvės byla Vakaruose 1975–1990*, Vilnius, 2002, p. 127.

¹⁶ „JAV Valstybės departamento raštas VLIK'ui“, *Eltos informacijos*, 1981, gruodžio 22 (spec. laida), p. 2.

¹⁷ D. Krivicko 1981 m. lapkričio 6 d. pranešimas VLIK'o seime, LCVA, f. 656, ap. 2, b. 685, l. 137.

¹⁸ Ibid., l. 145.

¹⁹ Ibid., l. 147.

²⁰ Ibid.

²¹ K. Bobelio 1981 m. pranešimas VLIK'o seimui, ibid., l. 175.

²² „VLIK'o telegrama Prezidentui Reiganui ryšium su Lenkijos įvykiais“, *Eltos informacijos*, 1981, gruodžio 22 (spec. laida), p. 1.

²³ „EP rezoliucijos projektas apie padėtį Pabaltijy“, ibid., 1982, Nr. 8, p. 3; „VLIK'o atstovas inž. A. Venskųs“, ibid., Nr. 10, p. 2; A. Anušauskas, B. Burauskaitė, op. cit., p. 94–151.

²⁴ „VLIK'o valdybos posėdis“, *Eltos informacijos*, 1982, kovo 15 (spec. laida), p. 1.

²⁵ „Gairės santykiams su okupuotos Lietuvos gyventojais“, ibid., kovo 29 (spec. laida), p. 1.

²⁶ „Apie K. Bobelio vizitą Australijoje“, ibid., Nr. 8, p. 2.

²⁷ „Australijos senatas...“, ibid., 1983, Nr. 2, p. 3.

²⁸ „Europos Parlamento komisijos rezoliucija apie Pabaltijį“, ibid., 1982, rugsėjo 24 (spec. laida), p. 1; A. Anušauskas, B. Burauskaitė, op. cit., p. 132–133.

²⁹ „VLIK'o delegacija vyksta į Europos Parlamento sesiją“, *Eltos informacijos*, 1982, Nr. 12, p. 4.

³⁰ „1982 VLIK'o seimas“, ibid., lapkričio 19 (spec. laida), p. 2.

³¹ 1982 m. lapkričio 6–7 d. VLIK'o seimo rezoliucijos, LCVA, f. 656, ap. 2, b. 685, l. 112.

³² „VLIK'o atstovas lankosi Europos Parlamente“, *Eltos informacijos*, 1982, Nr. 12, p. 4.

³³ 1983 m. sausio 19 d. „Laisvės“ radijo pranešimas „Baltic resolution“, LCVA, f. 656, ap. 2, b. 685, l. 228.

³⁴ „EP rezoliucija dėl padėties Estijoje, Latvijoje, Lietuvoje“, *Lietuvių dienos*, 1983, Nr. 2, p. 17.

³⁵ „Europos Parlamentas už Lietuvos laisvę“, *Varpas*, 1982–1983, Nr. 18, p. 70; „Specialus ELTOS numeris apie Pabaltijo bylą Europos Parlamente“, *Eltos informacijos*, 1984, Nr. 4, p. 5.

³⁶ A. Anušauskas, B. Burauskaitė, op. cit., p. 139.

³⁷ „VLIK'o žygiai Europos Parlamente“, *Darbininkas*, 1983, vasario 18.

³⁸ A. Anušauskas, B. Burauskaitė, op. cit., p. 145.

³⁹ Ibid.

⁴⁰ „Europos bendruomenės ministerijų tarybos nusistatymas Pabaltijo reikalui“, *Eltos informacijos*, 1983, Nr. 7,

- ⁴¹ Ibid.
- ⁴² VLIK'o raštas dėl 1983 m. seimo, LCVA, f. 656, ap. 2, b. 685, l. 254; K. M. B., „VLIK'o sukaktuvinis seimas“, *I laisvę*, 1983, Nr. 89, p. 47.
- ⁴³ „VLIK'o seimo pareiškimas dėl Lietuvos bylos padėties“, *Eltos informacijos*, 1983, Nr. 12, p. 3.
- ⁴⁴ Ibid.
- ⁴⁵ Ibid., p. 5.
- ⁴⁶ Ibid.
- ⁴⁷ „VLIK'o seimo rezoliucijos“, ibid.
- ⁴⁸ Ibid., p. 6.
- ⁴⁹ Ibid.
- ⁵⁰ A. Tyrell, „Apie Pabaltijo rezoliuciją EP“, ibid., 1984, Nr. 7, p. 5.
- ⁵¹ O. von Habsburgo 1984 m. vasario 22 d. laiškas K. Bobeliui, LCVA, f. 656, ap. 2, b. 685, l. 264; „VLIK'o atstovas Europos Parlamente“, *Eltos informacijos*, 1984, Nr. 2, p. 4.
- ⁵² „Nauja EP rezoliucija apie religijos persekiojimą“, ibid.
- ⁵³ „VLIK'o tarybos posėdis“, ibid., Nr. 6, p. 2.
- ⁵⁴ „VLIK'o pareiškimas Jaltos klausimu“, ibid., Nr. 5, p. 2–3.
- ⁵⁵ G. J. Lazauskas, „Ką VLIK'o Taryba veikė“, *Lietuvių dienos*, 1984, Nr. 10, p. 6.
- ⁵⁶ „Laisvos Europos radijas kalba į Lietuvą, Latviją ir Estiją“, *Eltos informacijos*, 1984, spalio 8 (spec. laida), p. 1.
- ⁵⁷ „Iš VLIK'o veiklos“, ibid., Nr. 11, p. 3.
- ⁵⁸ „Tautos fondo valdybos pirmininko pranešimas“, ibid., 1985, Nr. 1, p. 5.
- ⁵⁹ „Šv. Kazimiero iškilmės Romoje“, ibid., 1984, Nr. 3, p. 3.
- ⁶⁰ K. Bobelis, „Lietuva bus laisva“, *Lietuvių dienos*, 1984, Nr. 10, p. 4.
- ⁶¹ Ibid., p. 6.
- ⁶² „VLIK'o seimo kreipimasis į Lietuvių tautą“, *Eltos informacijos*, 1984, Nr. 12, p. 2.
- ⁶³ Ibid., p. 3.
- ⁶⁴ Ibid., p. 2.
- ⁶⁵ „VLIK'o seimo kreipimasis į lietuvius išeivius“, ibid., p. 4.
- ⁶⁶ „VLIK'o seimo rezoliucijos“, ibid., p. 5.
- ⁶⁷ „VLIK'o seimas Čikagoje“, ibid., 1985, Nr. 1, p. 3–4.
- ⁶⁸ „Iškilmingai paminėtas dr. K. Bobelio apdovanojimas Šv. Grigorijaus ordinu“, ibid., p. 2.
- ⁶⁹ „Nauja VLIK'o valdyba“, ibid., Nr. 5, p. 2.
- ⁷⁰ „Europos saugumo ir bendradarbiavimo konferencija Otavoje“, ibid., p. 1.
- ⁷¹ „Helsinkio komisijos apklausinėjimai Otavos klausimu“, ibid., Nr. 8, p. 2.
- ⁷² „VLIK'o pareiškimas Baltijos tribunolui“, ibid., Nr. 9, p. 4.
- ⁷³ „Pabaltiečių Taikos ir Laisvės išvyka Baltijos jūra“, ibid., p. 5.
- ⁷⁴ „VLIK'as ragina Reaganą iškelti ok. Lietuvos laisvės klausimą“, ibid., Nr. 11, p. 1.
- ⁷⁵ „JAV vyriausybė atsako į VLIK'o laišką“, ibid., p. 2.
- ⁷⁶ „VLIK'o ryšininkas EP“, ibid., Nr. 12, p. 4.
- ⁷⁷ „Nauja akcija Pabaltijo klausimu Europos Parlamente“, ibid., Nr. 2, p. 3.
- ⁷⁸ „Nauja Europos Parlamento grupė remia Pabaltijo reikalą“, ibid., p. 4.
- ⁷⁹ „VLIK'o valdybos posėdis“, ibid., Nr. 19, p. 35.
- ⁸⁰ „VLIK'o seimas St. Petersburge“, ibid., Nr. 12, p. 2.
- ⁸¹ „VLIK'o seimo rezoliucijos“, ibid., 1986, Nr. 1, p. 4.
- ⁸² „Sparčiai auga „ELTOS“ skaitytojų šeima“, ibid., 1985, Nr. 10, p. 3.
- ⁸³ „VLIK'o valdybos posėdis“, ibid., 1986, Nr. 1, p. 5.
- ⁸⁴ „VLIK'o pirmininkas Europoje“, ibid., Nr. 2, p. 1.
- ⁸⁵ Ibid., p. 2.
- ⁸⁶ „VLIK'o memorandumas Berno konferencijos delegatams“, ibid., Nr. 4, p. 3.
- ⁸⁷ „Berni konferencija“, ibid., Nr. 5, p. 2.

Gauta 2013 10 21

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos
tyrimo centras
Didžioji g. 17, Vilnius

Juozas Banionis

VLIK FROM MADRID TO VIENNA: THE SEARCH FOR A NEW POLITICAL DIRECTION
IN THE LIBERATION OF LITHUANIA

Summary

The Supreme Committee for the Liberation of Lithuania (Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas, VLIK), relying on its right to speak on behalf of the subjugated nation and its belief in the meaning of the Helsinki Accords, emphasised the importance of the Madrid conference for the liberation activities of Lithuania. One more aspect of the Final Act of the Conference on Security and Cooperation in Europe, specifically the territorial integrity principle applicable to the liberation process of the Baltic States, was raised in the Spanish capital. Starting in 1981, the VLIK sought to draw international attention to the situation of Lithuanian dissidents in the Soviet Union and drafted memoranda on the situation in Lithuania. After it was ascertained that there was no possibility to raise the case of Lithuania's freedom at the United Nations, focus was shifted to the situation evolving in Europe. A permanent VLIK representative for maintaining contacts with the European Parliament

(EP) was therefore appointed. In co-operation with the Lithuanian diplomatic service and political organisations, the VLIK operated consistently and saw the passing of an EP resolution on the situation in the Baltic States in 1983. Observing signs of a new political trend in the liberation process of Lithuania, the VLIK sought to ensure that the 'passive position of non-recognition of the occupation of Lithuania' would become 'an active and effective campaign'. To this end, expanding the geographical scope of its political activities, the VLIK established and strengthened its representative offices in North and South America, Australia, and Europe. The earlier strategy of cooperation between Lithuanians in the free world and those in the occupied country remained. Having established its intention to restore the 'execution of the sovereign powers of Lithuania', VLIK urged political figures at the Vienna conference to hold 'a broader campaign in Europe'.

Stanislovas Buchaveckas

Pranas Meškauskas-Germantas – lietuvių antinacinio pasipriešinimo Konradas Valenrodas

2013 m. paminėjome 70 metų sukaktį nuo sėkmingo 1943 m. lietuvių tautos pasipriešinimo sužlugdant jaunimo mobilizaciją į nacių sumanytą lietuvių SS legioną. 2013 m. sukanka ir 110 metų nuo bene svarbiausio to pasipriešinimo veikėjo Prano Meškausko-Germanto gimimo. Šis Lietuvos kultūrą, švietimą ir jaunimą nuo nacių užmačių gynęs plungiškis žemaitis yra viena iš savo darbais Antrojo pasaulinio karo metais dėmesio nusipelnusių Lietuvos asmenybių. Apie šį sovietmečiu iki pat 1990 m. nepelnytai Lietuvoje juodintą Lietuvos patriotą žinojome labai nedaug. Vienas sovietmečio autorius ideologiniais sumetimais šį žmogų netgi padarė Plungės žydų žudynių organizatoriumi, nors nacių okupacijos pradžioje jo netgi nebuvo Lietuvoje, o Plungėje jis lankėsi tik po kelių mėnesių.

Objektyvesnės informacijos apie šį Lietuvos istorijon įsirežusį plungiškį gavome tik atkūrus Nepriklausomybę. Tada apie P. Germantą galėjome skaityti kartu su juo Štuthofio konclagerio išbandymus patyrusio kun. Stasio Ylos Putname 1951 m. išleistoje knygoje „Žmonės ir žvėrys“ (1991 m. pakartotina išleista Lietuvoje), Juozo Brazaičio (Ambrazevičiaus) knygoje „Vienų vieni“, Mykolo Biržiškos ir kitų į Vakarus pasitraukusių

*Pranas Meškauskas-Germantas. 1942 m.
(iš S. Buchavecko
asmeninio archyvo)*

P. Germanto bendražygių atsiminimuose, rasti faktų Vyginto Broniaus Pšibilskio, Algirdo Tupčiausko ir kitų autorių publikacijose. Šis nedidelis straipsnis tik glaustai supažindina su šiuo kilusiu iš Plungės krašto žemaičiu, o plačiau susidomėjusieji šia savo darbais ir pasiaukojimu trumpai nacių okupacijos laikotarpiu blykstelėjusia asmenybe ras ir daugiau literatūros.

Tikroji P. Germanto pavardė – Meškauskas, bet jis 1940–1945 m., t. y. paskutiniu ir svarbiausiu savo gyvenimo tarpsniu, pareigas ėjo, pasirašinėjo ir buvo žinomas visuomenei

kaip Germantas (tokio pavadinimo ežeras yra Telšių miesto pašonėje). P. Meškauskas-Germantas gimė 1903 m. gruodžio 3 d. Telšių apskrities Plungės valsčiaus Puškorių kaime, o mirė dar pačiame jėgų žydėjime ir mažai panaudojęs savo visuomeninės veiklos galimybes. Kelerius paskutinius gyvenimo metus Lietuvai intensyviai tarnavusio žemaičio iš Plungės gyvybė užgeso 1945 m. balandžio 22 d. Štuthof (vok. *Stutthof*) konclageryje, aprašytame Balio Sruogos „Dievų miške“ ir minėtoje S. Ylos knygoje. Kartu su šiuo visuomenės veikėju kalėję lietuviai, atiduodami paskutinę pagarbą likimo ir kančių kelio bendražygiui, papirkdami nacių pareigūnus priprašė leisti P. Germanto kūną krematoriume sudeginti atskirai (paskutinėmis konclagerio gyvavimo dienomis tai jau buvo įmanoma) ir į laisvę išėjo su jo pelenų urna, kuri 1945 m. liepos mėn. buvo palaidota Kopenhagos katalikų kapinėse. Čia kapas išbuvo iki 1960 m., o kai bendražygiai pamiršo sumokėti kapinių administracijai už kitą laikotarpį, jo nebeliko.

Pagal universitetinį išsilavinimą P. Meškauskas-Germantas buvo lituanistas – baigė Kauno universiteto Teologijos-filosofijos fakultetą. Dar studijuodamas pasižymėjo aukštesniais sumanymais ir darbais, rašė lietuvių kalbos vadovėlius. Vėliau kūrybine veikla užsiėmė ir dirbdamas lietuvių kalbos mokytoju: 1925–1926 m. m. mokytojavo Alytaus valstybinėje, 1927 m. – Plungės „Saulės“ draugijos, 1927–1928 m. m. – Kražių „Žiburio“ draugijos gimnazijose. Rengdamasis moksliniam darbui, toliau studijavo Karaliaučiaus ir Leipcigo universitetuose, pastarajame 1936 m. apgynė daktaro disertaciją ir įgijo humanitarinių mokslų daktaro laipsnį ir vardą.

Grįžęs į Lietuvą dėl santykinio palankumo kai kurioms nacionalsocializmo idėjomis (tas palankumas veikiau buvo gandų lygio, sprendimus priimančiose institucijose dirb-

tinai sukurtas pavyduolių norint užkirsti kelią akademinėi jauno daktaro karjerai) negavo numatytų dėstytojo pareigų Klaipėdos pedagoginiame institute. Kelerius metus dirbo Lietuvos Respublikos saugumo departamento Spaudos skyriaus vedėju. Reiškėsi ir kūrybinėje srityje kaip knygų ir straipsnių autorius, pasaulio įvykių analitikas, matantis Sovietų Sąjungos bolševizmo pavojų Lietuvai ir lietuvių tautai. Paminėtini šie jo kūrybinės veiklos vaisiai: „Lietuvių rašomosios kalbos vadovėlis“ (trys dalys, 1926, 1928, 1929), „Lietuvių kalbos sintaksė“ (vadovėlis, 1929), „Laikraštinės kalbos trūkumai“ (1932), „Komunizmas – žmonijos nelaimė“ (1937), „Pasaulio politikos posūkis“ (1938), straipsniai spaudoje ir Švietimo ministerijos (Kūno kultūros rūmų) išleistame straipsnių rinkinyje „Sporūta: Kūno kultūros rūmų sporto talka“.

Geraai suvokdamas, kad sovietų okupantų užimtoje Lietuvoje neilgai teįsibus nesuimtas, 1940 m. birželį pasitraukė į Vokietiją. Gyvendamas ten dar aiškiau suprato ir Vokietijos nacių grėsmę Lietuvai, jeigu ji pateks vokiečių valdžion. Tačiau karą su Sovietų Sąjunga ir okupacinį valdymą planuojančios vokiečių įstaigos su P. Germanto asmenybe siejo Lietuvos vokietinimo planus. Kaip asmuo, kuriuo pasitikėjo įtakingi nacių pareigūnai, į Lietuvą jau kaip P. Germantas (o ne Meškauskas) grįžo 1941 m. birželio pabaigoje. Jis iškart informavo Lietuvos laikinąją vyriausybę (LLV) apie vokiečių vadovybės planus ir perdavė Vokietijoje internuoto Kazio Škirpos pranešimą. Naciams nutraukus LLV veiklą, 1941 m. rugpjūčio viduryje P. Germantas buvo paskirtas Švietimo vadybos, įkurtos vietoj nacių panaikintos Švietimo ministerijos, generaliniu tarėju. Pasinaudodamas jam nacių rodomu palankumu, tęsė LLV ministro pirmininko ir švietimo ministro J. Ambrazevičiaus vykdytą švietimo politi-

ką. J. Ambrazevičių, vieną iš lietuvių antinacinio pasipriešinimo pagrindžio vadovų, P. Germantas informuodavo apie vokiečių civilinės administracijos Lietuvoje planus, priemones, konsultavosi su juo gyvybinių ir kultūrinių lietuvių tautos jėgų ir švietimo sistemos išsaugojimo klausimais. Tad švietimo generalinis tarėjas P. Germantas savo darbais ir įvairiomis pastangomis buvo ne tik Lietuvos visuomenei nusipelnęs veikėjas, nacmečiu labai padėjęs antinacinio pasipriešinimo sąjūdžiui savo dalyvavimu, tai darydamas labai konspiratyviai. Maža to, norėdamas, kad nacių pareigūnai juo pasitikėtų ir kuo ilgiau nedemaskuotų, netgi prašė pasipriešinimo vadovų lietuvių tautinio pagrindžio antinacinėje spaudoje jį pakeiksnoti kaip nacių šalininką, kad gestapas tai laikytų lojalumo vokiečiams įrodymu. Beje, ginti Lietuvos kultūros įstaigas, Vytauto Didžiojo ir Vilniaus universitetus, kuriuos, kaip ir gimnazijas, naciai norėjo uždaryti jau 1941 m. rudenį, kitas mokyklas, dėstytojus, mokytojus, moksleivius nuo nacių užmačių ir įvairių kitų vokiečių karo mašinos planų P. Germantui padėjo ta aplinkybė, kad Švietimo vadyba 1941 m. rugsėjo mėn. buvo perkelta iš Kauno į Vilnių (į pastatų kompleksą, kuriame dabar įsikūrusi Švietimo ir mokslo ministerija), t. y. atokiau nuo Kaune rezidavusio Lietuvos generalinės srities generalinio komisaro Adriano von Rentelno įstaigos. Vilniuje švietimo generalinis tarėjas turėjo daugiau laiko ir galimybių ignoruoti ar švelninti Lietuvai pavojingus ar kenksmingus nacių potvarkius arba žodinius įsakymus, derinti tai su kitais generaliniais tarėjais lietuviais ir tautinio pasipriešinimo pagrindžiu.

Sumaniai naudodamasis nacių pasitikėjimu ir diplomatiškai laviruodamas, P. Germantas 1941 m. rudenį ne tik apsaugojo aukštąsias ir aukštesnias mokyklas nuo uždarymo, bet ir sugebėjo išplėsti viduri-

nių mokyklų tinklą. Švietimo generalinis tarėjas taip pat daugiau, nei buvo įmanoma karo ir okupacijos sąlygomis, rėmė teatrus, muziejus, Mokslo akademiją ir kitas įstaigas. Gynė lietuvių kultūrą ir švietimą nuo nacių siekių germanizuoti ir kolonizuoti Lietuvą, nuo nacionalsocializmo idėjų sklaidos, ne kartą užstojo Lietuvos akademinių ir gimnazijų jaunimą priešindamasis nacių užmačioms panaudoti jį Vokietijos karo reikmėms (Reicho darbo tarnybai, kariuomenei ir pan.). 1942 m. rugpjūčio mėn. P. Germantas atsisakė pasirašyti potvarkį, kuriuo remiantis abiturientai, prieš stodami į aukštąją mokyklą, būtų turėję Vokietijoje atlikti Reicho darbo tarnybos prievolę. Taip pat jis apgynė Vytauto Didžiojo universitetą nuo to, kad keli jo fakultetai būtų iškelti į Vilnių, kas būtų reiškę greitą Kauno aukštosios mokyklos sunaikinimą. Mokytojai, studentai ir gabūs moksleiviai buvo remiami iš visuomenės suaukotų lėšų, vadinamų dr. Germanto fondu, apie kurį nacių pareigūnai sužinojo tik švietimo generalinį tarėją suėmę.

Gestapo pareigūnai P. Germantą suėmė 1943 m. kovo 16 d., po to, kai jis kartu su dauguma kitų generalinių tarėjų pasipriešino nacių sumanymui skelbti lietuvių SS legiono mobilizaciją. Po kelias dienas buvo kalinamas Vilniaus, Kauno, Tilžės, Karaliaučiaus ir Marienburgo kalėjimuose, galiausiai kartu su kitais 45 lietuvių visuomenės veikėjais buvo įkalintas Štuthofio konclageryje. 1945 m. pradžioje vykstant vadinamajai evakuacijai iš konclagerio P. Germanto pastangomis daug kalinių liko gyvi. Buvęs švietimo generalinis tarėjas tiesiog degė noru išsaugoti savo bendražygius kalinius, kuriems mirtimi grasino ir lydintys sargybiniai, ir ligas bei epidemijas platinantys parazitai, labai pavojingi išsekusiems ir reikiamos medicinos pagalbos negaunantiems žmonėms. Pats P. Germantas

beveik nesisaugojo, kiek galėdamas globojo ligonius ir parazitų iškamuotus kalinius lietuvius, latvius... Gal nujautė, kad pokario metais jo nepaglostys ne tik sovietai, bet ir amerikiečiai. Paskui apsnigtais Pamario (Pomeranijos) keliais ir keliukais varinėtų kalinių kolonų keliai išsiskyrė. Jau užsikrėtęs dėmėtąja šiltine, P. Germantas pateko į kalinių grupę, kuri buvo gražinta atgal į Štuthofio konclagerį. Ten jis ir mirė šaltame barake ant lentinio gulto.

Pabaigoje galima pacituoti kelis sakinius iš Aleksandro Kantvilo, kartu su P. Germantu kalėjusio Štuthofio konclageryje, o vėliau gyvenusio Australijoje, atsiminimų. Pasak A. Kantvilo, P. Germantas „atrodė visai puikus vyras tiek išvaizda (aukštas, stambus, bet nenutukęs), tiek ir protu, kuriuo, esu tikras, ir kiti neabejojo. Turėjo būti protingas ir gudrus, nes teko vadovauti Lietuvos švietimui, mokykloms, universitetui labai pavojingu laiku, kai vokiečių kariuomenė skynė pergalę po pergalės ir okupacija, atrodė, nesibaigs ir nelengvės. Germantas

mokėjo laviruoti ir Lietuvos jaunimas beveik netrukdomai galėjo mokytis, kai aplink liepsnojo karas. Mūsų grupės (1943 m. suimtų kalinių lietuvių) jaunesnieji buvo linkę galvoti apie jį romantiškai, kaip apie mūsų laikų Konradą Valenrodą. Rūpestingumą ir gebėjimą vadovauti jis parodė baigiantis evakuacijai, kai blaškėmės išbadėję ir išvargę ties Dancigu bolševikų apsuptyje, vis dar saugomi vilkšunių ir ginkluotų esesininkų. Negailestinga mirtis, kuri jį pakirto, kai laisvė buvo nebetoli, neleido jam pasisakyti, kas jis buvo, ką darė, ką galvojo ir jautė“ (*Lietuvos aidas*, 1995 08 26).

Galima sakyti, kad Pranas Meškauskas-Germantas tarsi meteoras blykstelėjo sovietų bolševikų ir vokiečių nacių kareivių ir saugumiečių batų mindomoje Lietuvoje kaip jos kultūros ir švietimo gelbėtojas ir, atlikęs šią savo šventą ir ateities kartoms svarbią misiją, prasmego istorijos problemų (tarp jų – ir lietuvių tautinio antinacinio pasipriešinimo viršūnėse vykusią peripetiją) verpetuose.

Žydų likimas Telšių valsčiaus mažuosiuose getuose

Telšiuose, kaip ir kituose Lietuvos miestuose ir miesteliuose, žydai plačiausiai vertėsi prekyba ir amatais; būta nemažai žydų gydytojų, stomatologų, kitų paslaugų teikėjų. Įvairios paslaugos ir lengvoji pramonė buvo svarbus Telšių žydų pajamų šaltinis. 1931 m. duomenimis¹, Telšiuose buvo 48 fabrikai, 24 iš jų savininkai buvo žydai. Taigi XX a. ketvirtojo dešimtmečio pradžioje žydai valdė apie 50 proc. visų Telšių fabrikų ir paslaugas teikiančių struktūrų².

Dauguma žydų krautuvėlių – mažos, jose dirbdavo visa šeima. Tačiau buvo ir kelios didesnės parduotuvės: S. Naftalino „Audiniai“, L. Gercovičiaus „Batai“, Gurvičiaus „Saldainiai“, Kogano „Kojinės“, Volperto „Manufaktūra ir galanterija“, brolių Broide „Tabako prekės urmu“ ir kt. Visų turgaus aikštėje veikusių kepyklų, viešbučių, restoranų ir kėmų savininkai buvo žydai. 1939 m. Telšiai turėjo 168 telefono abonentus, iš jų 41 buvo žydas, įskaitant 5 žydų institucijas³. Telšiuose buvo žydų siuvėjų, batsiuvių, šikšnių, stalių, kalvių, kirpėjų, laikrodininkų, vežikų, nešikų ir net keli elgetos.

Dauguma žydų buvo ortodoksinių pažiūrų. Anksti prieš darbą jie skubėdavo melstis į sinagogą, o vakare po sunkios darbo dienos taip pat eidavo į pamaldas.

Telšių žydų švietimo sistemos institucijos bene labiausiai garsino šį miestą Lietuvoje ir pasaulyje. Rabinų seminarija įėjusi dėl aukštos mokymo kokybės ir žymių joje dėstančių rabinų garsėjo visame pasaulyje. Studijuoti religijos dalykų, pažinti Talmudo į Telšius rinkosi studentai iš viso pasaulio: Šiaurės Amerikos, Pietų Afrikos, Europos valstybių. Štai 1937 m., be studentų iš Lietuvos, įėjimoje mokėsi 30 studentų iš Vokietijos, po 5 iš Anglijos, Latvijos ir Vengrijos, 4 – iš JAV, po 2 iš Belgijos ir Šveicarijos, po 1 iš Afrikos, Olandijos ir Prancūzijos⁴. 1927 ir 1933 m. įėjimoje buvo atnaujinta pastatant kelias administracines ir gyvenamosios paskirties patalpas. 1919 m. joje mokėsi 162, 1936 m. – 440, 1940 m. – 500 klausytojų (studentų)⁵. Telšių įėjimoje globojo mažesnes religines mokyklas visoje Lietuvoje.

1923 m. surašymo duomenimis, Telšių mieste buvo 4691 gyventojas, iš jų 1545 žydai (33 proc.)⁶. Kai Hitleris 1939 m. kovo 20 d. paskelbė Lietuvai ultimatumą ir atplėšė nuo jos Klaipėdos kraštą, dalis iš ten pasitraukusių žydų apsigyveno Telšiuose, ir šio miesto žydų bendruomenė jais rūpinosi. Pasak enciklopedijos „Žydų bendruomenės Lietuvoje“, 1939 m. Telšiuose gyveno apie 2800 žydų (apie 27 proc.)⁷. Jakovo Gurvičiaus

tvirtinimu, Telšiuose gyveno apie 3500 žydų, jie sudarė 35 proc. miesto gyventojų*.

Vokiečių kariuomenei įsiveržus į Sovietų Sąjungą, dalis Telšių žydų pasitraukė į šalies gilumą, kita nedidelė dalis – į aplinkinius kaimus. 1941 m. birželio 23 d. Telšiai buvo bombarduojami, o birželio 25 d. mieste pasirodė vokiečiai⁸. Telšių miesto ir apskrities komendantu tapo aviacijos majoras Alfonsas Svilas. Netrukus apskrityje pradėta persekioti komunistus ir sovietų valdžios aktyvistus. Iš esmės pasikeitė ir žydų gyvenimas.

Jau birželio 27 d., penktadienį⁹, Telšių žydai buvo išvaryti iš namų ir nuvaryti prie Masčio ežero. Namus įsakyta palikti atrakintus. Vyrai buvo atskirti nuo moterų ir vaikų. Moterims su vaikais leista grįžti į apiplėštus namus, o vyrai palikti prie ežero. J. Gurvičiaus liudijimu, tą pačią dieną visus vyrus nuvarė į Rainių ūkį, apie 4 km nuo Telšių. Miesto rabinas Abraomas Icchakas Blochas vyrus guodė sakydamas, kad reikia elgtis tyliai ir išdidžiai kaip garbingiems žydams, ketinanties numirti vardan „Dievo šventumo“. Žydas Josifas Vainas, JAV pilietis (pasak J. Gurvičiaus, jis 1938 m. atvyko į Lietuvą iš JAV aplankyti artimųjų), mojuodamas savo amerikietišku pasu atsisakė eiti su kitais. Jis buvo nušautas Petro Vaičiulio.

Rytojaus dieną, birželio 28-ąją, baltaraiščiai suiminėjo moteris, vaikus ir likusius vyrus ir taip pat nuvarė į Rainių ūkį¹⁰. Čia juos pasitiko jau anksčiau atvaryti vyrai. Telšių valsčiaus žydų žudynes liudija išlikę šaltiniai: Simono Dovidavičiaus „Žydų naikavimo vietos Telšių apskrityje“¹¹, Arūno Bubnio „Lietuvos žydų mažieji getai ir laikinosios izoliavimo stovyklos. Telšių getas, Rainių, Viešvėnų ir Gerulių stovyklos“¹², Giedriaus

Jokubauskio, Akvilės Grigaravičiūtės ir Iljos Smirnovos „Žydai Lietuvoje. Telšiai“¹³. Daug medžiagos pateikia enciklopedija „Žydų bendruomenės Lietuvoje“ (toliau – JEW)¹⁴ anglų kalba. Telšių žydų sunaikinimo eigą aprašo ir Jechielio Dambos knyga „В кровавом вихре“ („Kruvinajame sūkuryje“)¹⁵, tačiau joje pateikiami nužudytųjų skaičiai ne visada sutampa su kitų istorikų nurodytais.

Apie Telšių valsčiaus žydų žudynes taip pat sužinome iš likusio gyvo J. Gurvičiaus (šiuo metu gyvena Izraelyje) liudijimų knygoje „Gyvybė ir duoną nešančios rankos“¹⁶ ir iš papasakotų prisiminimų. Visi šie šaltiniai, nors ir panašūs, šiek tiek skiriasi. Juos grenddami, sieksime atkurti tikrąjį Telšių žydų sunaikinimo vaizdą.

Kad lengviau būtų sekti 1941 m. įvykius Telšių apskrityje, sudarėme Telšių valsčiaus ir kitų Telšių apskrities valsčių žydų bendruomenių sunaikinimo chronologiją.

1. Žydų suvarymas į sutelkties vietas:

a) 1941 m. birželio 27 d. Telšių žydai suvaryti į Rainių dvaro stovyklą (getą), įsteigtą prie Rainių kaimo;

b) 1941 m. liepos 27 d. Luokės žydai suvaryti į Luokės valsčiaus Gudiškės kaimo Prišgintiškės dvarelį;

c) 1941 m. birželio pabaigoje–liepos pradžioje iš įvairių Telšių valsčių žydai buvo gabenami į Viešvėnų stovyklą. Čia buvo atkelti žydai vyrai, moterys ir vaikai iš Alsėdžių, Varnių, Rietavo, Tverų, Nevarėnų, Žarėnų ir Laukuvos. Stovykloje buvo 500–600 žydų vyrų, moterų ir vaikų.

2. 1941 m. birželio–liepos mėn. Telšių miesto ganykloje, į šiaurę nuo Telšių–Plun-

* Šis straipsnis 2013 m. birželio 14 d. buvo parodytas J. Gurvičiui. Visos jo tada išsakytos pastabos buvo įtrauktos į tekstą (prie jų atskirų nuorodų į šaltinį nėra).

gės geležinkelio linijos, netoli dabartinės AB „Žemaitijos pienas“ (Telšiai, Kalnėnų g.), nužudyti 38 Alsėdžių ir 162 Telšių apskrities žydai.

3. Į Rainių stovyklą žydai buvo atvaryti ir iš kitų Telšių apskrities vietovių (Rietavo, Alsėdžių), tačiau netrukus jie buvo perkelti į Viešvėnų stovyklą.

4. 1941 m. liepos 15–16 d. Ubiškės girininkijos Gerulių miške sušaudyta apie 100 jaunų Telšių vyrų, kurie buvo surinkti Dūseikiuose dirbti plytinėje ir durpyne.

5. 1941 m. liepos 15–17 (ar 20–21) d. Rainių stovykloje (prie Rainių kaimo) sušaudyta 1200–1500 Telšių vyrų; po savaitės moterys ir vaikai išvaryti į Gerulių stovyklą. Į Viešvėnų stovyklą žydai buvo gabenami iš įvairių Telšių valsčiaus vietų.

6. 1941 m. liepos 17 (ar 18) d. Viešvėnų stovykloje, kaip ir Rainiuose, sušaudyta 200–250 vyrų iš įvairių Telšių apskrities valsčių.

7. 1941 m. liepos 27 d. Gudiškės kaime, Prišgintiškės dvarelyje (netoli Luokės), Avino kalne, sušaudyta 120 Luokės žydų vyrų, o moterys ir vaikai išvaryti į Viešvėnų stovyklą.

8. 1941 m. liepos 28 d. visos Viešvėnų stovyklos moterys su vaikais perkeltos į Gerulių stovyklą.

9. 1941 m. rugpjūčio 28 (ar 30) d. Gerulių stovykloje atrinkta 400–500 jaunų žydžių moterų ir merginų ir išsiųsta į Telšiuose steigiamą getą.

10. 1941 m. rugpjūčio 30 (ar 29–30) d. Gerulių stovykloje nužudyta, anot A. Bubnio¹⁷, apie 4000 moterų ir vaikų, o anot knygos „Masinės žudynės Lietuvoje“¹⁸, – apie 1580 vyrų (iš tiesų jų jau nebebuvo gyvų), moterų ir vaikų. Taigi čia nužudytos tik moterys ir vaikai. Kartu su kitais Telšių apskrities žydais čia sušaudytos Luokės ir Rietavo moterys ir vaikai.

11. 1941 m. rugsėjo 1 d. įsteigtas Telšių getas. Iš Gerulių stovyklos į Telšius atsiųstos 400–500 merginų ir moterų buvo apgyven-

dintos keliuose mažuose Ežero, Elektrinės ir Telšės gatvių namuose.

12. 1941 m. spalio mėn. surinktos pas ūkininkus dirbusios moterys (tiksliai žinoma apie 30 moterų iš Luokės) ir išgabentos į Telšių getą.

13. 1941 m. gruodžio 23 d. Rainių miške sušaudytos visos Telšių geto kalinės; gyvos išliko tik pabėgėlės.

14. 1941 m. gruodžio 24 d. Gadūnavo apylinkės Taučių miškelyje sušaudytos iš Telšių atvartos 40 pas ūkininkus dirbusių žydžių.

Šalia Telšių yra penkios žydų masinių žudynių vietos: dvi prie Rainių (3 km nuo Telšių), dvi prie Gerulių (apie 8 km nuo Telšių) ir viena šalia AB „Žemaitijos pienas“. Tose vietose sunaikinti ir palaidoti Telšių žydų bendruomenės nariai.

Toliau apžvelgsime Telšių valsčiuje vykdytas žudynes.

Nacių okupacijos metais Telšių apskrityje įvairiu laiku buvo įsteigtos penkios koncentravimo stovyklos (getai), kuriose buvo žudomi žydai. Rainiuose, Viešvėnuose ir Gudiškėje žydai išžudyti 1941 m. liepos, Geruliuose – rugpjūčio, o Telšių gete – gruodžio mėn.

1941 m. birželio 27¹⁹ (anot J. Gurvičiaus, birželio 28²⁰) d. Telšių aktyvistai miesto žydus išvarė iš namų, surikiavo į kolonas ir nuvarė į Rainių dvarą už kelių kilometrų nuo miesto. Tuo pat metu į Rainių stovyklą žydai buvo atvaryti ir iš kitur – Rietavo, Alsėdžių, tačiau netrukus jie visi perkelti į Viešvėnų stovyklą²¹.

Paminėtinos ir dvejios ne stovyklose įvykdytos žudynės. Pirmosiose jų, pasak vienos iš versijų, prie varomų į Rainių dvaro stovyklą 38 Alsėdžių žydų vyrų netoli Telšių buvo prijungta dalis (162) Telšių žydų vyrų ir visi jie sušaudyti prie Telšių, miesto ganyklose, į šiaurę už Telšių–Plungės geležinkelio linijos (Telšiai, Kalnėnų g.)²².

Pasak kitos versijos, tai turėjo būti pirmoji sunaikinti skirta žydų grupė, tačiau vėliau gautas nurodymas pirmiausia žydus surinkti į vieną vietą ir įsteigti stovyklą. Kokiomis tiksliai aplinkybėmis jie čia buvo sušaudyti, kol kas neaišku.

Antrosios žudynės įvykdytos 1941 m. liepos 15–16 d. Ubiškės girininkijos Gerulių miške, 13 km į rytus nuo Telšių, prie Šiaulių–Kretingos geležinkelio. Čia sušaudyta apie 100 jaunų Telšių miesto žydų, surinktų dirbti Dūseikiuose²³.

RAINIŲ STOVYKLA

Reikia turėti omenyje, kad buvo dvi žydų žudynių vietos: prie Rainių (1941 m. liepos 30 d.), kur buvo įsteigta Rainių stovykla, ir Rainių miškelis (1941 m. gruodžio 23 d.), kur buvo nužudyta apie 500 žydų merginų ir moterų iš Telšių geto.

1941 m. birželio 27 d. apie 5 km į pietryčius nuo Telšių, operos dainininkui Kiprui Petrauskui priklausiusiame Rainių dvare²⁴, buvo įsteigta laikinoji žydų koncentravimo stovykla²⁵.

Iš pradžių žydai kelias dienas buvo laikomi lauke, vėliau – mažuose dvaro nameliuose, karvidėse ir pan. Rainių dvarą saugojo vietiniai aktyvistai. Stovyklos viršininkas Benediktas Platakis sudarė septynių narių žydų komitetą²⁶, kuriam vadovauti paskirtas rabinas A. I. Blochas. Komiteto nariai buvo A. I. Blocho brolis rabinas Zalmanas Blochas, inžinierius Cemachas Ginzburgas, Gurvičius ir kiti. Šis komitetas bandė pagerinti žydams gyvenimo sąlygas, pvz., įrengti lauko virtuvę ruginių miltų košei virti. Rytai kaliniai turėjo gauti 100 g juodos duonos, 20 g sviesto ir kelias bulves. Jie taip pat turėjo teisę būti kartu su savo šeimomis.

Beveik visas Telšių žydų turtas liko namuose ir vėliau buvo konfiskuotas okupaci-

nės valdžios arba išgrobstytas vietos gyventojų. Žydai privalėjo atiduoti visas turimas brangenybes ir pinigus.

„Rainiuose, – kaip pasakoja gyvas išlikęs J. Gurvičius, tada keturiolikmetis paauglys, – nebuvome aptverti nei spygliuota, nei kokia kita tvora. Galėjome vaikščioti laisvai... Vyrus dieną išvarydavo į darbą, o moterims buvo leista eiti į miestą atsinešti maisto. Šalia stovyklos tekėjo upelis, kur mes, vaikai, vaikščiojom maudytis.“²⁷

JEW rašoma, kad po „aštuonių dienų vyrai buvo paimti į darbą. Jų pirmoji užduotis buvo iškasti iš kapų 73 politinių kalinių, kurie buvo įkalinti Telšių kalėjime ir po to nužudyti besitraukiančio sovietų saugumo, palaikus. Žydai buvo apkaltinti dalyvavę šiose žudynėse. Telšių žydai vyrai buvo verčiami plauti lavonus, juos bučiuoti ir laižyti žaizdas.“²⁸

Kaip žinome, 1941 m. birželio 24–25 d. tame pačiame Rainių miškelyje NKVD pareigūnai organizavo 73 Telšių kalėjimo kalinių lietuvių žudynes, kurios įvardijamos kaip Rainių tragedija. Knygoje „Rainių žudynių budeliai – prieš ir po...“²⁹ jos autorius Aleksandras Vitkus jau aiškinosi žydų dalyvavimą atkasant nužudytųjų lavonus, todėl čia pateikiame į šį klausimą atsakančią knygos ištrauką:

„1989 m. Valstybinei komisijai davęs parodymus K. Žimkus teigia, kad jau 1941 06 25 d. ryte pamatė nužudytuosius Rainių miške, tik niekam tuo metu nepranešė. Kai kurių kitų liudytojų parodymais, pvz., 1988 12 05 J. Turskio, 06 25 10 val. du broliai, nuėję į Rainių miškelį, rado užkastus žmones. Tuoj buvo pranešta Telšių valdžios organams. 06 26 d. jau nuo ryto miestelio žmonės pradėjo rinktis į žudynių vietą. „Buvo pradėti atkasinėti lavonai. Lavonus atkasinėjo žydų tautybės piliečiai, kurie buvo atvaryti iš Telšių geto.“ Kadangi šie parodymai buvo duoti praėjus jau daug metų nuo Rainių

tragedijos (1988 m.), tai liudytojams žydų prievartinis dalyvavimas atkasant lavonus asocijavosi su Telšių geto žydais, nors tuo metu jokio geto Telšiuose nebuvo [laikinoji žydų koncentravimo stovykla Rainių dvare buvo įsteigta 1941 m. birželio 27 d. – *Aut.*].

Liudytojas V. Žilevičius 1988 11 15 taip pat pasakoja apie lavonų atkasimą: „Pradėjome kasti, ir aš padėjau iškasti tris lavonus ir pasišalinau. Buvo pasakyta, kad atvarys žydus. Pavakary atėjau kartu su žmona. Jau buvo ištraukta didžioji dalis, o žydai toliau kasė rankomis.“ Šiaulių apygardos teisme buvo pateikti liudytojo S. Pagojaus parodymai: „Užvažiojo į Rainių mišką, susitiko kaimyną ir pradėjo atkasinėti duobes. Po to atvarė iš Telšių žydus, ir jie atkasinėjo duobes.“ Liudytojas Z. Kazlauskas 1988 04 18 d. teigia, kad vietiniai žmonės atkasinėjo ir laidojo nužudytus kalinius, tačiau apie jokių žydus nekalbama. Knygos „Pamirštas SSRS karo nusikaltimas, Rainiai, 1941 06 24–25“³⁰ autoriai savo pastaboje taip pat nurodo, kad Rainių žudynės „buvo Telšių žydų kolektyvinio apkaltinimo ir keršto pradžia“.

Taigi klausimas, ar žydai dalyvavo atkasant lavonus ir kodėl jie čia minimi, tebėra atviras. Neatsitiktinai dėl to atsirado versija, kad šio tragiško nusikaltimo vykdytojai yra žydai. Vis dėlto remdamiesi liudytojų parodymais galime drąsiai teigti, kad kalinių lavonus Rainių miške iš pradžių atkasinėjo vietos gyventojai, o vėliau – atvaryti žydai. Tai patvirtina liudytojo L. Vilučio 1988 m. lapkričio 21 d. pasakojimas: „Susidariusi nauja valdžia varė ten atkasti lavonus žydų tautybės piliečius. Žydai atkasinėjo.“

Savaitraštyje „Gimtas kraštas“ buvo rašoma, kad nužudytuosius „kasė iš miesto atvaryti žydai. Vienas jų – Dampis – pasi-priešino, tai baltaraištis Tiškinas pasivedė ir jį nušovė [anot J. Gurvičiaus, tai buvęs F. Faivelis, kuris priėjo prie savo draugo P. Vaičiulio, ir šis jį nušovė. – *Aut.*].“

Telšių rajono centrinės ligoninės rentgenologas [jo pavardė, kaip prisimena J. Gurvičius, – Dovydas Kaplanas. – *Aut.*] 1988 m. lapkričio 26 d. parodymuose sako: „apie jų [žydų. – *Aut.*] likimą žinau tik tiek, kad jie visi buvo sušaudyti taip pat Rainiuose“. J. Gurvičius liudija, kad nužudytuosius laidojant kapinėse buvo išrikiuoti keletas žydų, kad praeidami lietuviai galėtų juos apspjaudyti ir apkeikti. Kiti šaltiniai to nepatvirtina.³¹

Rainių stovykloje žydai buvo apie mėnesį, kol į Rainių dvarą atvyko vokiečių gestapininkai. Atvykimo data įvairuoja: G. Jokubauskis ir kt. nurodo liepos 30 d.³², A. Bubnys – liepos 20 ar 21 d.³³, J. Gurvičius – liepos 14 d.³⁴ (ši data pateko ir į JEW³⁵). J. Gurvičius sako, kad Rainiuose buvę gestapininkai iš pradžių nesikišo į žydų gyvenimą gete, o tik fotografavo.

Kaip vyko žydų žudynės Rainiuose, aprašo J. Gurvičius: „O tą liepos 14-ąją apie pietus atvažiojo maždaug dešimt vokiečių esesininkų, miesto policijos viršininkas Juodikis... Dar Mikuckis ir Siurbalis, abu iš saugumo, bei Juodviršis – saugumo policijos viršininkas. Visus stovyklos vyrus suvarė į centrinę dvaro aikštę, ir prasidėjo „mirties šokis“ [kitur vadinamas „velnių šoku“³⁶. – *Aut.*]. Vertė bėgti ratu, pagal komandą gultis ir keltis. O patys stovėjo aplink ir daužė šautuvų buožėmis tuos, kurie nespėjo vykdyti komandų.“³⁷ Paskui vienas vokiečių garsiai pareiškė: „Dabar eikite į savo barakus, atsisveikinkite su savo moterimis ir vaikais, nes rytoj jūsų jau nebebus. Nebandykite bėgti. Jei bėgsite, užmušime moteris su vaikais. Jei viskas bus ramu – vaikų ir moterų pasi-gailėsime.“

Kaip vyko pasiruošimas žudynėms, aprašo JEW³⁸. 1941 m. liepos 14 d. stovykloje pasirodė naciai ir lietuviai. Visi žydai buvo išvaryti iš savo gyvenamųjų vietų. Tada moterys ir vaikai grąžinti į tvartą, o visi vyresni nei 15 metų vyrai buvo priversti

bėgti ratu. Lietuviai, apsiginklavę lazdomis, stovėjo aplinkui ir talžė atsilikusiuosius. Kai keli pagyvenę žydai nuo vaikymo mirė, visi, atrinkus 80 jaunų ir stiprių žydų vyrų, buvo paleisti. Įdavus kibirus ir semtuvus, atrinktieji buvo nuvesti prie netoliese giraitėje jau iškastų duobių išsemti vandens (J. Gurvičius teigia, kad ten jie iš karto buvo sušaudyti). Baigę darbą, atvarytieji buvo sušaudyti ir sumesti į tas pačias duobes. Stovykloje buvo girdėti šūviai, tačiau niekas nesuprato, kas vyksta. Naktį atėję į stovyklą, baltaraiščiai pareikalavo dar 24 vyrų darbams. Stovykloje vėl buvo girdėti šūviai, bet kaliniai ir vėl nesuprato, kas dedasi.

Kitą dieną, 1941 m. liepos 15-ąją, visi žmonės buvo išvesti iš stovyklos ir grupė po grupės šaudomi, prieš tai priverčiant nusiirengti ir atsistoti ant permestos per duobę lentos. Jeigu kuris nors nebuvo nušautas, tą palaidojo gyvą. Po pietų kilo didelė audra, prapliupo lietus, ir šaudymas buvo nutrauktas. Kai kurie žydai vyrai, persirengę moteriškais drabužiais, mėgino patekti į moterų namelius ir pasislėpti. Rytdi vyrai vėl buvo renkami ir vedami šaudyti. Rabinai pateko į paskutinę šaudomų žydų grupę.

Šiek tiek kitaip apie žydų sušaudymą Rainiuose pasakoja liudytojas J. Gurvičius³⁹, kuris išsislapstė moterų namelyje. Pasak jo, kitą dieną, t. y. liepos 15-ąją, apie 4 val. ryto, visus vyrus išvarė į lauką, išrikiavo, nuvarė prie naktį iškastų duobių ir sušaudė. Kulkosvaidžių ir automatų šūviai buvo girdėti ir stovykloje, nes, pasak G. Jokubauskio ir kt., žydų žudynės vyko tik 200–300 m nuo stovyklos: „Aukos grupėmis buvo vedamos į netoli esančią giraitę, išrengiamos ir šaudomos prie iškasto 150 metrų ilgio griovio.“⁴⁰ Duobes 30–40 atrinktų vyrų iškasė naktį. Kad nekiltų panikos, visi kasėjai, kaip manoma, buvo paskandinti tvenkinyje šalia dvaro⁴¹. Šį faktą J. Gurvičiui papasakojo jo draugas telšiškis Borisas Vainas, išlikęs gyvas

po baltaraiščių egzekucijos (jam pasisekė iššliaužti iš duobės; 2001 m. mirė Izraelyje). Mūsų manymu, ši versija nepatikima, nors J. Gurvičius ir dabar įsitikinęs, kad taip galėjo būti.

„Liepos 16-ąją iš pat ryto prapliupo liūtis. Kol lijo, egzekucija buvo sustabdyta; lietui liovusis, vėl varė vyrus grupėmis iš kitų daržinių ir šaudė toliau, – rašo J. Gurvičius. – Labai gerai prisimenu, kad akcija baigėsi liepos 17-ąją.“⁴² J. Gurvičius nurodo, kad rabiną A. I. Blochą sušaudė jau pirmąją dieną.

Kalbant apie Rainių žudynes, būtina atkreipti dėmesį į tris dalykus: 1) šioje stovykloje daugiausia buvo suvaryti Telšių žydai; 2) čia buvo šaudomi tik vyresni nei 15 metų vyrai; 3) kitų valsčių žydai buvo varomi į Viešvėnų stovyklą.

Literatūroje rašoma, kad atvaryti į Rainių stovyklą Rietavo žydai paskui buvo čia sušaudyti⁴³. Tai neatitinka tiesos. J. Gurvičius liudija, kad į Rainius atvaryti Rietavo žydai netrukus buvo išvaryti į Viešvėnų stovyklą. Štai ką apie Rietavo žydus rašo JEW: „Rietavo žydai buvo nuvaryti į Rainių stovyklą, kur jau buvo sutelkti Telšių žydai, tačiau iš čia visi Rietavo vyrai, moterys ir vaikai buvo perkelti į Viešvėnų stovyklą, esančią už 4 km nuo Rainių. Čia jau buvo surinkti žydai ir iš Varnių, Tverų, Nevarėnų [Abejotina. – *Aut.*], Žarėnų, Alsėdžių, Laukuvos [Abejotina. – *Aut.*] kartu su moterimis ir vaikais.“⁴⁴

Lygiai taip buvo pasielgta ir su atvarytais iš Alsėdžių žydais⁴⁵: 1941 m. liepos pradžioje Alsėdžių žydai buvo perkelti į Rainių stovyklą, bet po kelių valandų visi – vyrai, moterys ir vaikai – kartu su kitų valsčių žydais perkelti į Viešvėnus, 4 km nuo Rainių. Keli Alsėdžių žydai, buvę pasiūsti parnešti chlorkalkių užberti ant bendro nužudytų Telšių apskrities žydų kapo, sugrįžę po kelių dienų taip pat buvo sušaudyti.

Nužudytųjų drabužiai buvo atvežti į stovyklą surūšiuoti, ir moterys atpažino

savo artimųjų aprangą, kai kas rado šeimos nuotraukų ir t. t.

Bronius Kviklys knygoje „Mūsų Lietuva“ nurodo: „Beveik visi jie buvo tame pačiame Rainių miškelyje (netoli tos vietos, kur 1941 06 24/25 d. vietiniai vadovai ir NKVD pareigūnai organizavo 73 politinių kalinių nukankinimą) [...], tik kitame krašte nužudyti ir masiniuose kapuose palaidoti.“⁴⁶

Knygoje „Masinės žudynės Lietuvoje“ nurodyta, kad Rainių miškelyje (patikslinant reikėtų rašyti – prie Rainių kaimo ar Rainių stovykloje) „1941. VII.30 nužudytųjų skaičius 840 vyrų, moterų ir vaikų“⁴⁷, bet, kaip matysime toliau, moterys ir vaikai buvo sušaudyti kitoje vietoje ir kitu laiku. Taigi nurodytas skaičius gali būti tikras, tačiau nužudytieji buvo tik vyrai.

Galima tik iš dalies sutikti, kad A. Bubnio pateikiami žudynių mastą apibūdinantys skaičiai yra tikslūs. Jis rašo, kad 1941 m. liepos 20–21 d. „Vyrų (vyresni nei 14 metų) buvo atskirti nuo moterų ir vaikų, grupėmis po keliasdešimt žmonių vedami prie duobių miškelyje (už 200–300 metrų nuo stovyklos) ir šaudomi. Iš viso sušaudyta, vienais duomenimis, 1200–1500, kitais – apie 3 tūkst. žydų. Rainių stovykloje tuo metu buvo kalinami ne tik Telšių, bet ir Varnių, Luokės, Alsėdžių, Rietavo ir kitų Telšių apskrities miestelių žydai.“⁴⁸ Galima sutikti su J. Gurvičiumi, kuris papasakojo, kad prieš žudynes vienas iš lietuvių pas stovyklos viršininką B. Platakį dirbusiems žydams pranešė apie būsimą susidorojimą, tačiau mažai kas tuo patikėjo.

Pastebėti mūsų surinktos medžiagos ir kitų autorių neatitikimai: 1) Rainiuose buvo šaudomi tik vyrai, ir pirmiausia iš Telšių; 2) Telšiuose tuo metu gyveno ne daugiau kaip 2000 žydų (1923 m. surašymo duomenimis, – 1545, J. Gurvičiaus – 3500 žydų). Jeigu būtų buvusios šaudomos ir moterys su vaikais, pateiktas skaičius –

1200–1500 – būtų per mažas; 3) iš kitų Telšių valsčių atvaryti žydai buvo pervaryti į Viešvėnų stovyklą ir ten sušaudyti. Galima sutikti su A. Bubniu, kad galbūt visi Telšių valsčiaus žydai pirmiausia būdavo atvaromi į Rainių stovyklą, o iš ten pervaromi į Viešvėnus. Mūsų medžiaga rodo, kad ne visų valsčių žydai patekdavo į Viešvėnus per Rainių stovyklą. Tik Alsėdžių ir Rietavo žydai pirmiausia atsidūrė Rainių stovykloje, o kitų valsčių žydai atvaryti tiesiai į Viešvėnų stovyklą. Taigi Rainių stovykloje buvo sušaudyti tik vyrai, daugiausia iš Telšių, o moterys pervarytos į Viešvėnų stovyklą, todėl A. Bubnio⁴⁹, S. Dovidavičiaus⁵⁰ ir knygoje „Holokausto Lietuvoje atlasas“⁵¹ nurodytas nužudytųjų Rainių stovykloje skaičius yra aiškiai per didelis. Knygos „Masinės žudynės Lietuvoje“, kurioje teigiama, kad Rainių stovykloje nužudyta „840 vyrų, moterų ir vaikų“⁵², informacija taip pat netiksli, nes ji iškraipia nacių sumanytą Rainių stovyklos paskirtį: pirmiausia sutelkti žydus vienoje vietoje, tada sušaudyti vyrus, o galiausiai – moteris ir vaikus (iš tiesų viskas taip ir vyko: Rainių stovykloje sušaudyti visi Telšių žydai vyrai, o Telšių moterys ir vaikai nužudyti kitoje vietoje ir kitu laiku). Taigi knygoje nužudytųjų skaičius gali būti tikslus, tačiau jis apima tik nužudytus vyrus.

Sušaudžius žydus vyrus, kaip liudija J. Gurvičius, 1941 m. liepos 17 d. baltaraištis Adomėnas liepė berniukams stovykloje surinkti pinigų ir brangenybes. Pinigai buvo atiduoti baltaraiščiams, o brangenybės sumestos į vandenį. „Kitą dieną buvome pristatyti gaminti maisto.“

JEW⁵³ nurodo, kad, po vyrų sušaudymo praėjus kelioms dienoms (savaitei)⁵⁴, plonu dirvožemio sluoksniu užkasti kapai pradėjo skleisti smarvę, ir tai jautėsi stovykloje. Baisus yrančių lavonų tvaikas ir epidemijos pavojus galėjo būti viena iš priežasčių, kodėl

žydės ir vaikai buvo perkelti į Gerulių kaimo stovyklą, apie 7 km nuo Telšių. Šią priežastį savo straipsniuose patvirtina S. Dovidavičius⁵⁵ ir A. Bubnys⁵⁶: „Po savaitės dėl baisaus yrančių lavonų kvapo ir epidemijų baimės likusios žydės ir vaikai iš Rainių stovyklos buvo perkelti į Gerulių kaime esančią stovyklą (apie 7 km nuo Telšių).“

Kaip rašo JEW⁵⁷, 1941 m. liepos 22 d. Rainių stovykloje pasirodė baltaraiščiai ir pranešė, kad visos moterys ir vaikai (daugiausia telšiškiai) per kelias valandas bus perkelti į Gerulių stovyklą. Prieš tai moterys turėjo atiduoti odines rankines, aulinius batus, vertingesnius daiktus ir pan. Bet aukso ir pinigų iš jų tada dar neatėmė. Dauguma moterų į naująją stovyklą ėjo pėsčiomis, nešdamosi mantą rankose, tik keletas daiktus gabenosi vežimėliais.

Paminkle Rainiuose žuvusiems žydams atminti žydų (jidiš) ir lietuvių kalbomis rašoma: „Čia buvo pralietas apie 7000 žydų – vyrų, moterų ir vaikų – kraujas. Juos 1941 metais žiauriai nužudė nacistiniai budeliai ir jų vietiniai talkininkai.“ Matyt, čia turimas omenyje visų Telšių apskrityje nužudytų žydų skaičius. Jis kartojamas daugelyje interneto tinklalapių (pvz., „prie Rainių kaimo šalia mechaninių dirbtuvių nužudyta apie 7000 žydų – vyrų, moterų ir vaikų“⁵⁸).

LUOKĖS STOVYKLA

Tuo pat metu, kai Telšių žydus varė į Rainių stovyklą, Luokės žydų bendruomenė buvo suvaryta į Gudiškės kaimo Prišgintiskės dvarelį ir čia išbuvo apie dvi savaites. 1941 m. liepos 27 d. 120 Luokės žydų buvo sušaudyti Gudiškės kaime, Avino kalne, o moterys ir vaikai išvaryti į Viešvėnų stovyklą⁵⁹.

VIEŠVĖNŲ STOVYKLA

Iš Rainių stovyklos moterys su vaikais atgabentos į Viešvėnus. Kai kas teigia, kad į Viešvėnų dvarą žydai pradėti gabenti 1941 m. birželio pabaigoje–liepos pradžioje⁶⁰, tačiau 1941 m. birželio pabaigoje žydai dar nebuvo perkelti. Greičiausiai tai įvyko 1941 m. liepos pirmojoje pusėje. Stovykla buvo įrengta pušynėlyje, 2 km nuo Viešvėnų (buvusiame Viešvėnų dvare), 500 m nuo Luokės vieškelio, apie 14 km nuo Telšių⁶¹.

Liudytojai ir literatūra⁶² nurodo, kad Viešvėnų stovykloje buvo telkiami kelių Telšių apskrities valsčių žydai: Laukuvos (yra nuorodų, kad žydai buvo tiesiogiai atkelti į Gerulių stovyklą), Nevarėnų, Rietavo, Varnių ir Telšių (abejotina, nes jie buvo Rainių stovykloje). Viešvėnuose įkalinti žydai buvo apgyvendinti ūkiniuose dvaro pastatuose. Iš viso stovykloje buvo 500–600 žydų – vyrų, moterų ir vaikų⁶³. Kaip nurodo JEW⁶⁴, šios stovyklos, kaip ir Rainių, vyrai buvo nužudyti liepos 15–16 d., o moterys ir vaikai perkelti į Gerulius.

1941 m. antrojoje liepos pusėje (17 ar 18 d.⁶⁵; 15–16 arba tą pačią kaip ir Rainiuose dieną⁶⁶) į Viešvėnų stovyklą atvykę keli naciai atrinko apie 50 žydų vyrų ir įsakė jiems netoli stovyklos (400–500 m atstumu)⁶⁷ iškasti 30–40 m ilgio ir 3–4 m pločio griovį. Kai darbas buvo baigtas, prasidėjo vyrų žudynės. Joms vadovavo vokiečių karininkai. Buvo sušaudyta 200–250 vyrų⁶⁸. J. Damba savo knygoje nurodo, kad Viešvėnų stovykloje buvo sutelkta iki 1000 asmenų⁶⁹. 1941 m. liepos 17 d. SS karininko Joachimo Hamano vadovaujamas skrajojantysis būrys kartu su vietiniais baltaraiščiais 200–250 m nuo laikinosios stovyklos nužudė visus 700 ten buvusių žydų vyrų. Šis nužudytųjų skaičius nesutampa su pateikiamais kitų šaltinių. Antai A. Bubnys⁷⁰ ir S. Dovidavičius⁷¹ nurodo buvus sušaudyta 200–250 vyrų. „Masinėse

žudynėse Lietuvoje⁷² rašoma, kad Viešvėnų stovykloje sušaudyta 40 šeimų, tačiau juk šioje stovykloje, kaip ir Rainiuose, buvo sušaudyti tik vyrai, o ne šeimos.

Viešvėnuose pastatyto paminklo žuvusiems žydams atminti įrašai žydų (jidiš) ir lietuvių kalbomis ne visai sutampa: žydiškai – „1941 m. nuo fašistų rankos žuvo Telšių, Varnių, Rietavo ir Plungės žydai – 3000 vyrų, moterų ir vaikų“, lietuviškai – „1941 m. fašistai nužudė 3000 žydų tautybės žmonių“.

GERULIŲ STOVYKLA

Gerulių stovykla buvo įrengta miške prie Gerulių kaimo (buvęs Gerulių dvaras), 10 km į rytus nuo Telšių. 1941 m. liepos 28 d.⁷³ gyvos likusios moterys su vaikais iki 15 metų amžiaus iš Rainių, Viešvėnų (čia dar liko 300 moterų ir vaikų) ir Luokės stovyklų buvo perkeltos į naują Gerulių stovyklą. Iki to laiko vyrai visose stovyklose jau buvo sušaudyti. Kad žydai iš Varnių buvo vežami į Gerulių stovyklą, garantuoja išlikusi gyva liudytoja Feigė Kentrienė: „Varniai degė. Baisu. Viskas. Ir jau girdžiu, sako, žydus veža į Telšius, o kitus jau šaudo net... važiuojam mes į Telšius, ne į tuos Telšius, nei ką, vežė į kažkokius Girulius [Gerulių stovyklą. – *Aut.*]. Veš į Girulius, o ten jau vaizdas baisus.“⁷⁴

Liudytojas J. Gurvičius nurodo, jog „liepos 28-ąją mums buvo pasakyta, kad važiuosime į naują vietą. Visus tebesančius šioje Rainių stovykloje, Viešvėnuose, taip pat tuos, kurie dar buvo likę gyvi aplinkiniuose miesteliuose, pervežė į naują vietą – Gerulius. Čia atsidadė tūkstančiai vaikų ir moterų iš Telšių apskrities. Geruliuose buvo dar blogesnė padėtis nei Rainiuose. Žmonės pradėjo mirti iš bado ir nuo visokių ligų.“⁷⁵ Čia jų visų laukė tas pats likimas – sušaudymas.

S. Dovidavičius⁷⁶, A. Bubnys⁷⁷ ir JEW⁷⁸ aprašo žydų padėtį Gerulių stovykloje. Čia žydų moterys ir vaikai buvo apgyvendinti šešiose didelėse daržinėse, kur prieš tai apsistoję Raudonosios armijos kariai visur paliko utėlių. Iš lentų buvo sukalti dviaukščiai gultai. Moterys ir vaikai iš Telšių buvo kartu su moterimis ir vaikais, surinktais iš aplinkinių miestelių, iš viso apie 4000 žmonių. Stovykloje buvo vokiečių komendantūra ir nedidelis medicinos punktas. Pastatai buvo perpildyti. Visur baisi nešvara. Maistas menkas. Daugelis moterų eidavo į aplinkinius kaimus išsikeisti išlikusių vertybių į maistą. 1941 m. rugpjūčio mėn. stovykloje kilo šiltinės, difterito ir skarlatinos epidemijos. Nebuvo muilo, trūko vandens. Būta kelių atvejų, kai sergančios moterys ir vaikai buvo nugabenti į Telšių ligoninę. Nuo kilusių epidemijų mirė nemažai mažamečių vaikų. Tačiau, anot J. Gurvičiaus, jokios šiltinės epidemijos stovykloje nebuvo, o seni žmonės mirė tik iš bado.

Žydams moterims buvo leista padėti ūkininkams nuimti derlių. Viskas priklausė nuo ūkininkų geranoriškumo. Buvo atvejų, kai ūkininkai grąžindavo padėjėjas atgal, kiti pasinaudodavo jomis kaip pigia darbo jėga, dar kiti vėliau padėjo joms pasislėpti nuo sušaudymo. Įkalintos moterys bandė ieškoti kunigų ir lietuvių valdžios užtarimo. Vyskupas Justinas Staugaitis per pamokslus Telšių katedroje kelis kartus pasmerkė žydšaudžius⁷⁹. Jam buvo pasakyta, kad greitai ši žydų stovykla bus uždaryta. Apskrities gydytojas Mikulskis⁸⁰, kuris buvo artimas žydams ir laisvai kalbėjo žydiškai, pažadėjo žydams moterims padėti, tačiau susitikime su valdžios atstovais jam buvo pasakyta, kad moterų kančios greitai baigsis, nes getas bus sunaikintas. Tad iš tiesų pasmerktų žydžių niekas negalėjo išgelbėti.

1941 m. rugpjūčio pabaigoje buvo pareikalauta, kad ūkininkai grąžintų visas žydes į

Gerulių stovyklą. Buvo šalta rudens pradžia, ir geto moterys, taip pat ir tos, kurios dirbo bulviakasyje, kentėjo nuo šalčio. Sklido gandai, kad geto sunaikinimas neišvengiamas. Taip pat būta kalbų, kad atsivertus į krikščionybę pavyktų išgelbėti gyvybę. Daug jaunų merginų kreipėsi į vietos kunigą, prašydamos apkrikštyti. Šioms merginoms kas sekmadienį buvo leidžiama iš geto eiti į bažnyčią⁸¹.

1941 m. rugpjūčio 29 d. stovyklos komendantas pareikalavo sunešti pinigų ir brangenybes – esą tai išgelbės nuo sunaikinimo. Žydės surinko apie 30 000 rublių ir kelias dešimtis vestuvinių žiedų⁸². Kaip nurodo J. Gurvičius, 1941 m. rugpjūčio 28-ąją, ketvirtadienį, jis su keliais draugais išėjo iš stovyklos pas ūkininką, nes sužinojo, kad „šeštadienį [t. y. 1941 m. rugpjūčio 30 d. – *Aut.*] ruošiama akcija: paliks 500 jaunų moterų, o visas kitas kartu su vaikais sušaudys“⁸³. Naktį į rugpjūčio 30-ąją⁸⁴, šeštadienį, policininkai išvijo visas moteris ir vaikus iš namelių, jas apiplėšė ir apie 600 atrinktų merginų ir jaunų moterų nuvarė pėsčiomis į Telšius. Kaip pažymi J. Gurvičius, Geruliuose vokiečių nebuvo, žudynes vykdė tik lietuviai. Štai kaip jis aprašo žydžių moterų ir vaikų sušaudymą: „Šeštadienį, apie septintą–aštuntą ryto, išgirdome šūvių papliūpas. Moterų ir vaikų klyksmus. Taip tęsėsi visą dieną. [...] Sekmadienį šaudymai baigėsi. Domeika [...] pamatė milžinišką labai ilgą duobę. Iš aplinkinių kaimų suvaryti valstiečiai turėjo tą duobę užkasti, nes vyrų žydų jau nebebuvo... Sugrįžęs Domeika pasakė, kad apie 500 jaunų moterų nuvarytos į Telšių getą.“⁸⁵ Anot A. Bubnio, Gerulių žydžių žudynės vyko taip: „1941 m. rugpjūčio pabaigoje (apie 28 d.) į Gerulių stovyklą atvyko dvi mašinos ginkluotų vyrų. [...] Kitos dienos rytą prasidėjo žudynės. Moterys buvo suvarytos į aikštę, jaunos (iki 30 metų) moterys ir merginos buvo rikiuojamos dešinėje pusėje, vyresnės moterys ir

berniukai – kairėje. Atrinktos 400–500 jaunų moterų ir merginų buvo išsiųstos į Telšiuose steigiamą getą. Kitos moterys ir vaikai buvo pasmerkti sušaudyti. Aukos grupėmis buvo vedamos į netoli esančią giraitę, išrengiamos ir šaudomos prie iškasto 150 m ilgio griovio. Šaudoma buvo dvi dienas. Šaudė lietuvių savisaugos dalinių kareiviai ir policininkai.“⁸⁶ Anot kito šaltinio, neatrinktos į Telšius moterys buvo suskirstytos grupėmis po 75 ir varomos prie jau iškastų netoli stovyklos duobių⁸⁷. Ten jos turėjo sustoti prie duobės krašto ir buvo šaudomos. Žudomųjų draugės laukė savo eilės stovėdamos nuošaliau. Geruliuose buvo nužudyti ir moterimis apsimetę vyrai. Daug moterų sužeistos įkrito į duobę ir buvo palaidotos gyvos. Daugelis vaikų į duobę taip pat buvo sumesti gyvi.

Panašiai žydų žudynes Geruliuose aprašo ir J. Damba, vienas iš išsigelbėjusiųjų iš mirties nagų. Pasak jo, į Gerulių stovyklą buvo suvaryta daugiau nei 1000 žydų. Vieną dieną, t. y. 1941 m. rugpjūčio 26-ąją, buvo atrinkta 500 jaunų, sveikų, darbingų moterų grupė. Jos buvo išvarytos į Telšių getą. Visi suprato, kad tos, kurios liko Geruliuose, bus sunaikintos. „Liepė visoms eilėmis išsirikiuoti stovyklos kieme ir nusirengti. Tada atrenka 50–60 žmonių grupę ir išveda netoli – už namo, į ąžuolų giraitę. Paskui girdėti šūviai.“⁸⁸

Lietuvos ypatingajame archyve yra išlikęs 1965 m. spalio 9 d. Stasio Ginčiausko liudijimas apie Gerulių žudynes. 1941 m. rugsėjo pradžioje S. Ginčiauskas, trylikos metų berniukas, netoli žudynių vietos ganė karves. Išgirdęs šaudant įlipo į medį ir iš tolo stebėjo: „Buvo vedami žmonės būriais maždaug po 80–100 asmenų ir šaudomi.“⁸⁹

Toliau apibendrinami faktus mėginsime rasti atsakymą į tris pagrindinius Gerulių stovyklos Holokausto klausimus: kada vyko žudynės, iš kokių vietovių į čia buvo

Knygos „Masinės žudynės Lietuvoje“ tvirtinimas, kad žydų žudynės vyko 1941 m. rugsėjo 1–15 d.⁹⁰, neatitinka tiesos. Liudininkas J. Gurvičius anksčiau buvo nurodęs 1941 m. rugpjūčio 30 d.⁹¹, o 2013 m. birželio 14 d. pokalbyje patikslino, kad žudynės vyko tik vieną dieną – 1941 m. rugpjūčio 29-ąją. S. Dovidavičiaus duomenimis, Gerulių žydės moterys su vaikais išžudytos 1941 m. rugpjūčio 29–30 d.⁹², o A. Bubnio nuomone, – 1941 m. rugpjūčio 29 d.⁹³ Apibendrinami manome, kad masinės žydų žudynės Gerulių stovykloje įvyko 1941 m. rugpjūčio 29 d.

Iš literatūros galima susidaryti nuomonę, kad į Telšių, Viešvėnų ar Gerulių stovyklas buvo atgabenti visi Telšių apskrities valsčių žydai, nors iš tikrųjų buvo ne taip.

Į Rainių getą buvo gabenami vyrai, moterys ir vaikai tik iš Telšių miesto. Vyrai čia buvo nužudyti, o moterys ir vaikai išgabenti į Gerulių stovyklą. Į Rainių stovyklą buvo suvaryti ir Alsėdžių bei Rietavo žydai, tačiau jie tuoj pat perkelti į Viešvėnų stovyklą.

Į Viešvėnų stovyklą pateko vyrai ir moterys su vaikais iš įvairių Telšių apskrities valsčių, tik vyrai čia buvo sušaudyti, o moterys perkeltos į Gerulius.

Gerulių stovykloje buvo vien tik moterys su vaikais iš įvairių Telšių apskrities valsčių: Alsėdžių, Laukuvos, Luokės, Nevarėnų, Rietavo, Telšių, Varnių. Kai kur literatūroje⁹⁴ minimi ir Platelių žydai, nors iš tiesų jie buvo sušaudyti Plungės valsčiuje ir nė vienas nepateko į Telšių stovyklas. J. Gurvičius tvirtino, kad Telšių getuose jam neteko sutikti žydų nei iš Plungės, nei iš Nevarėnų.

Anot S. Dovidavičiaus, 1941 m. rugpjūčio 29 d. buvo nužudyta apie 1580 žmonių (kitais duomenimis – 3000–4000 moterų ir vaikų) iš Telšių apskrities vietovių: Alsėdžių, Laukuvos, Luokės, Nevarėnų, Rietavo, Tverų, Varnių⁹⁵. Dalis vaikų buvo užmušta šaunamųjų ginklų buožėmis arba gyvi sumesti į duobę. Nužudytųjų drabužiai buvo išvežti į

Telšius ir išparduoti vietos gyventojams. Dalį drabužių, žiedų ir pinigų išvogę patys žudikai. Kaip rašo A. Bubnys, per šias dvi dienas buvo nužudyta apie 4000 moterų ir vaikų⁹⁶. Knyga „Masinės žudynės Lietuvoje“ nurodo kitą skaičių – apie 1580 vyrų, moterų ir vaikų⁹⁷. Dar kartą reikia pabrėžti, kad čia buvo nužudyti tik moterys ir vaikai. Remsimės minėtu išlikusiu S. Ginčiausko liudijimu: „Pagal drg. Ginčiausko S. P. pasakojimą, čia sušaudyta apie 5000 žydų tautybės moterų ir vaikų. Atskirai miške, netoli nuo moterų žudymo vietos, yra vyrų kapinės (taip pat žydų tautybės). Spėjama, kad čia sušaudyta apie 200–250 vyrų.“⁹⁸ Daugiau duomenų apie vyrų sušaudymą čia, Geruliuose, nėra. Gali būti, kad šiame liudijime sumaišytos stovyklos. Juk 200–250 vyrų nužudyta Viešvėnų stovykloje, o į Gerulius buvo atvartys vien moterys ir vaikai. Tiesa, tarp moterų galėjo pakliūti vienas kitas senesnis vyras (naciai tą toleravo), tačiau ne tiek daug. J. Damba nurodo neįtikėtinai didelį Gerulių stovykloje nužudytų žydų skaičių – daugiau nei 10 000⁹⁹, o kitoje knygos vietoje jau kalba, kad į Gerulius buvo atvartys daugiau nei 1000 žydų¹⁰⁰, tad manytina, kad pirmasis jo nurodytas skaičius – 10 000 – gali būti korektūros klaida. Lietuvos ypatingajame archyve esančiame minėtame S. Ginčiausko liudijime nurodoma, kad „Telšių rajone Gerulių kaime randasi 1941 m. rugsėjo mėn. 1–15 d. d. fašistų sušaudytų žydų tautybės asmenų kapinės.“¹⁰¹

Geruliuose pastatyto paminklo Holokausto aukoms atminti įrašai žydų (jidiš) ir lietuvių kalbomis ne visai sutampa. Lietuviškai rašoma: „Čia buvo pralietas 4000 žydų – moterų ir vaikų – kraujas. Juos 1941 metais žiauriai nužudė nacistai ir jų vietiniai talkininkai. Tebūna šventas nekaltai žuvusiųjų atminimas.“ Paminklo papėdėje atskiras įrašas: „Fašiz

vietovės, iš kurių atgabentos aukos: Telšių, Varnių, Rietavo, Plungės, nors, kaip minėta, Plungės žydai nužudyti Plungėje. Kaip ir kitais atvejais, sunku tiksliai nustatyti, kiek moterų ir vaikų sušaudyta Geruliuose, nes čia jie buvo atgabenti iš įvairių valsčių. Mūsų nuomone, greičiausiai čia sušaudyta apie 1580 asmenų, kaip rašoma knygoje „Masinės žudynės Lietuvoje“¹⁰².

TELŠIŲ GETAS

Kaip nurodo S. Dovidavičius, oficialiai Telšių getas buvo įsteigtas 1941 m. rugsėjo 1 d.¹⁰³ „Juodojoje knygoje“¹⁰⁴, remiantis liudininkų parodymais, teigiama, kad 1941 m. birželio 27 d. tik Telšių vyrai buvo suimti ir suvaryti prie ežero, paskui perkelti „į Rainių, Viešvėnų ir Gerulių [bet, kaip žinome, Gerulių stovyklos tuo metu dar nebuvo. – *Aut.*] stovyklas ir ten sušaudyti“, o kitą dieną moterys su vaikais buvo įkurdintos Telšių gete. Be to, 1941 m. rugpjūčio 26 d. į Telšių getą atrinkta 500 jaunų Gerulių stovyklos merginų ir moterų nuo 15 metų amžiaus¹⁰⁵. Stovyklos vyriausiąja paskirta Estera Bloch. Telšių gete kalinės žydės, taip pat vėliau į čia atvartos moterys (daugiausia iš Gerulių stovyklos) buvo apgyvendintos keliuose nameliuose Ežero, Elektrinės ir Telšės gatvėse. Iš trijų pusių getą supo aukšta medinė tvora ir spygliuotos vielos, o iš ketvirtos – ežeras¹⁰⁶, viduryje plytėjo niekad neišdžiūvanti pelkė. Buvo lietuvių policininkų saugomi vartai. Nedideli mediniai geto nameliai buvo be langų, be durų ir tušti: nei baldų, nei lovų, nei krosnių. Kalinės miegojo ant grindų. Moterų padėtis buvo labai sunki: jos vaikščiojo basos, pusnuogės ir alkanos. Vietos gyventojai šelpė jas maistu. Kai kurios moterys dirbo kaip belaisvės tik už maistą. Kitoms buvo leista eiti į miestą, kur jos keletą valandų elgetaudavo – eidavo nuo namo prie namo

prašydamos išmaldos. Daugelį žydžių aplinkinių kaimų ūkininkai paėmė dirbti žemės ūkio darbų. JEW¹⁰⁷ pasakoja, kad vienas turtingas ūkininkas buvo paėmęs dešimt 14–18 metų merginų. Kai darbas baigėsi, penkios žydaitės buvo grąžintos į getą, o kitos žiauriai išprievartautos ir nužudytos. Šį faktą paneigia J. Gurvičius. Jis pats, jo mama ir sesuo kurį laiką kalėjo Telšių gete, bet apie tokį įvykį negirdėjo kalbant. Atvirkščiai, ūkininkai palaikė draugiškus santykius su žydėmis, priglaudė pabėgėles iš geto.

Gydytojai Blatas ir Šapira, stomatologas Srolovičius gete buvo įkūrę savotišką kliniką. Baisiomis sąlygomis gydytojai stengėsi bent kuo padėti sergančioms ar gimdančioms moterims, tačiau visi gimę kūdikiai netrukus mirdavo.

1941 m. gruodžio 1 d. Karlas Jägeris Berlynui pranešė, kad Lietuvoje žydų dar likę Kaune, Vilniuje ir Šiauliuose¹²⁰. Taigi Telšių getas nepaminėtas. Tačiau 1941 m. gruodžio viduryje Telšių valsčiaus policijos viršininkas Bronius Juodikis gavo įsakymą iki gruodžio 31 d. panaikinti getą¹⁰⁸. Šiaulių apygardos komisaro įsakymu Telšių getas turėjo būti sunaikintas iki Naujųjų metų¹⁰⁹.

Holokaustą išgyvenęs Jehošua Šochotas (Jehoshua Shochot) rašo, jog „Gruodžio gale žydus laikę ūkininkai gavo iš kaimo seniūnų raštus, kad visus žydus grąžintų į getą neva sveikatai patikrinti.“¹¹⁰ J. Gurvičius taip pat nurodo, kad „Gruodžio 22-ąją pas mus į kaimą prisistatė policininkas (policininkai važinėjo pas visus žmones, kur gyveno ir dirbo žydai) ir pasak

tuo metu buvo ištuštėję: ten buvo nužudyti visi¹¹³. Esą tada pas ūkininkus dirbusias žydes surinko į getą ir taip pat sušaudė. Tačiau čia nurodoma, kad tai įvyko 1943 m. J. Damba rašo, kad 1941 m. gruodžio 25 d. 12 val. getą apsupo sustiprinta sargyba¹¹⁴. Dalis moterų buvo pabėgusios į Šiaulių getą, tačiau ten jų laukė tas pats likimas kaip ir Telšiuose. Praėjus porai dienų, 1941 m. gruodžio 27 d., visos Telšių geto moterys buvo išvytos iš namelių į kiemą, sustatytos į kolonas po keturias ir nuvarytos į žudynių vietą – Rainių miškelį. Prie duobių vedė grupėmis po dešimt moterų. J. Gurvičius nurodo 1941 m. gruodžio 23-iają¹¹⁵, taip pat tvirtina, kad 1941 m. gruodžio 30 d. dar buvo sušaudytos kelios sugautos ir į kalėjimą pasodintos žydės. Tarp jų buvusi rabino žmona su vaikais prašiusi pasigailėti nors vaikų, tačiau jokie prašymai negelbėjo.

Nuo mirties išsigelbėjo apie 30 žydžių¹¹⁶. JEW¹¹⁷ nurodo, kad nacių žlugimo sulaukė 64 pabėgusios moterys, o „Juodoji knyga“ tvirtina, kad Telšiuose nuo mirties išsigelbėjo 4 vyrai, apie 60 moterų ir 8 vaikai¹¹⁸.

Važiuojant nuo Varnių Telšių link, Rainių kančios memorialo teritorijoje, neprivažiavus Rainių koplyčios, yra mašinų stovėjimo aikštelė. Perėję į kitą kelio pusę (Kankinių atminties ažuolyną), keliuku pakilę miško link ir paėjęję apie 200 m, randame Džanerio stulpą. Už 300 m nuo jo stovi paminklas. Jame žydiškai (jidiš) ir lietuviškai rašoma: „1941 m. fašistai nužudė 500 žydų tautybės žmonių, daugiausia mergaičių.“

IŠVADOS

Peržvelgus istorikų darbus apie Telšių apskrities valsčių žydų žudynes, susidaro įspūdis, kad visi žydai buvo nužudyti prie Telšių geto įsteigtose stovyklose. A. Bub-

nio¹¹⁹, S. Dovidavičiaus¹²⁰ straipsniai tiksliai nustatė Telšių apskrityje įsteigtų getų skaičių – čia buvo penkios laikinosios žydų koncentravimo (izoliavimo) stovyklos: Rainių, Luokės, Viešvėnų, Gerulių ir Telšių (vadinama getu). Į jas turėjo būti sugabenti žydai iš visų Telšių apskrities valsčių. S. Dovidavičius teigia, kad „Rainių stovykloje tuo metu buvo kalinami ne tik Telšių, bet ir Varnių, Luokės, Alsėdžių, Rietavo ir kitų Telšių apskrities miestelių žydai.“¹²¹ Tą patį tvirtina ir A. Bubnys¹²². S. Dovidavičius rašo, kad 1941 m. rugsėjo 1–15 d. „Gerulių km. (buv. Gerulių dvaras) miške, 10 km į rytus nuo Telšių, [buvo nužudyta. – *Aut.*] apie 1580 iš Telšių valsčiaus, Platelių, Alsėdžių, Laukuvos, Luokės, Nevarėnų, Rietavo, Tverų, Varnių [atvartų žydų. – *Aut.*].“¹²³ Tokius pat duomenis pateikia ir „Holokausto Lietuvoje atlasas“, tik čia nurodoma, kad žudynės vyko Viešvėnų stovykloje: „Aukos [buvo. – *Aut.*] Nevarėnų, Rietavo, Varnių, Žarėnų ir kitų Telšių apskrities miestelių žydai.“¹²⁴ Visi šie duomenys greičiausiai paimti iš JEW¹²⁵, neįsigilinus į atskirų Telšių apskrities miestelių žydų likimą arba neradus apie tai duomenų.

Tačiau šaltinių visuma rodo kiek kitokį vaizdą. Trumpai apibendrinkime devynių Telšių apskrities valsčių žydų likimą.

Alsėdžių žydai buvo sušaudyti Rainių ir Viešvėnų stovyklose, o moterys ir vaikai, surinkti iš Rainių ir Viešvėnų stovyklų, – Geruliuose. Jaunos moterys ir merginos galėjo patekti į Telšių getą ir ten žūti. Toks pat likimas tikriausiai ištiko ir Žemaičių Kalvarijos žydus. Dalis (3

Plungės ir Platelių žydai sušaudyti aplinkiniuose kaimuose. Niekas iš jų nepateko į Telšių laikinojo izoliavimo stovyklas.

Rietavo žydai vyrai kartu su suvartytais kitų Telšių apskrities valsčių žydais sušaudyti Viešvėnuose, o moterys ir vaikai – Geruliuose.

Telšių miesto ir valsčiaus žydai surinkti ir nužudyti Rainių stovykloje, o moterys perkeltos į Gerulių stovyklą ir ten sušaudytos.

Tverų žydai vyrai sušaudyti Tverų seniūnijos Sungailų kaime, o moterys ir vaikai

pirmiausia nugabenti į Viešvėnų, iš ten – į Gerulių stovyklą, kur, kaip ir kitų Telšių apskrities valsčių žydai, buvo nužudyti.

Varnių žydai vyrai sušaudyti Viešvėnų stovykloje kartu su kitų miestelių žyda, o moterys ir vaikai – Gerulių stovykloje kartu su kitomis žydėmis ir vaikais iš įvairių Telšių apskrities vietų.

Žarėnų žydai vyrai sušaudyti Viešvėnų, o moterys ir vaikai – Gerulių stovykloje. Dalis Žarėnų žydų nužudyta pačiuose Žarėnuose.

Nuorodos

¹ G. Jokubauskis, A. Grigaravičiūtė, I. Smirnov, „Žydai Lietuvoje. Telsiai“ [prieiga internete: <<http://www.zydai.lt/lt/content/viewitem/719/>>].

² Ibid.

³ „Telz (Telsiai)“, *Encyclopaedia of Jewish Communities. Lithuania* (Lietuvos žydų bendruomenės enciklopedija) [prieiga internete: <<http://kehilalinks.jewishgen.org/telz/Telz1.html>>].

⁴ Ibid.

⁵ G. Jokubauskis, A. Grigaravičiūtė, I. Smirnov, op. cit.

⁶ „Telz (Telsiai)“, op. cit.

⁷ Ibid.

⁸ G. Jokubauskis, A. Grigaravičiūtė, I. Smirnov, op. cit.; A. Bubnys, „Lietuvos žydų mažieji getai ir laikinosios izoliavimo stovyklos“, *Holokaustas Lietuvoje 1941–1944 m.*, Vilnius, 2011, p. 139; J. Gurvičius, „Pasmerktųjų gelbėjimosi kelias“, *Gyvybę ir duoną nešančios rankos*, Vilnius, 2009, p. 72.

⁹ „Telz (Telsiai)“, op. cit.

¹⁰ Ibid.

¹¹ S. Dovidavičius, „Žydų naikinimo vietos Telšių apskrityje“ (pagal A. Anušausko ir Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro kompaktinę plokštelę „Holokaustas Lietuvoje“) [prieiga internete: <<http://www.varniai-museum.lt/index.php?mid=47&art=219>>].

¹² A. Bubnys, op. cit., p. 139–142.

¹³ G. Jokubauskis, A. Grigaravičiūtė, I. Smirnov, op. cit.

¹⁴ *Encyclopaedia of Jewish Communities. Lithuania* (Lietuvos žydų bendruomenės enciklopedija)

[prieiga internete: <<http://kehilalinks.jewishgen.org/telz/Telz1.html>>].

¹⁵ И. Дамба, *В кровавом вихре*, Израиль, 1987, с. 674–675.

- ³¹ A. Vitkus, op. cit., p. 35–38.
- ³² G. Jokubauskis, A. Grigaravičiūtė, I. Smirnov, op. cit.
- ³³ A. Bubnys, op. cit., p. 140.
- ³⁴ J. Gurvičius, op. cit., p. 72.
- ³⁵ „Telz (Telsiai)“, op. cit.
- ³⁶ S. Dovidavičius, „Žydų naikinimo vietos Telšių apskrityje“.
- ³⁷ J. Gurvičius, op. cit., p. 72–73.
- ³⁸ „Telz (Telsiai)“, op. cit.
- ³⁹ J. Gurvičius, op. cit., p. 73.
- ⁴⁰ G. Jokubauskis, A. Grigaravičiūtė, I. Smirnov, op. cit.
- ⁴¹ J. Gurvičius, op. cit., p. 73.
- ⁴² Ibid.
- ⁴³ A. Bubnys, op. cit., p. 140; „Žydų naikinimo vietos Telšių apskrityje“ (sud. S. Dovidavičius), op. cit.
- ⁴⁴ „Rietavas (Riteve)“, *Encyclopedia of Jewish Communities in Lithuania*, p. 260 [prieiga internete: <http://www.jewishgen.org/yizkor/lithuania6/lit6_260.html>].
- ⁴⁵ „Alsėdžiai“, *Encyclopedia of Jewish Communities in Lithuania* [prieiga internete: <http://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_lita/lit_00144.html>].
- ⁴⁶ B. Kviklys, *Mūsų Lietuva*, t. IV, Vilnius, 1989–1992, p. 39.
- ⁴⁷ *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944)*, p. 409.
- ⁴⁸ A. Bubnys, op. cit., p. 140.
- ⁴⁹ Ibid.
- ⁵⁰ „Žydų naikinimo vietos Telšių apskrityje“ (sud. S. Dovidavičius), op. cit.
- ⁵¹ *Holokausto Lietuvoje atlasas*, p. 232.
- ⁵² *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944)*, p. 409.
- ⁵³ „Telz (Telsiai)“, op. cit.
- ⁵⁴ G. Jokubauskis, A. Grigaravičiūtė, I. Smirnov, op. cit.; „Žydų naikinimo vietos Telšių apskrityje“ (sud. S. Dovidavičius), op. cit.
- ⁵⁵ S. Dovidavičius, „Žydų naikinimo vietos Telšių apskrityje“.
- ⁵⁶ A. Bubnys, op. cit., p. 140.
- ⁵⁷ „Telz (Telsiai)“, op. cit.
- ⁵⁸ G. Jokubauskis, A. Grigaravičiūtė, I. Smirnov, op. cit.; „Žydų naikinimo vietos Telšių apskrityje“, op. cit.
- ⁵⁹ A. Vitkus, Ch. Bargmanas, „Tai kurgi žuvo Luokės žydų bendruomenė 1941 metais?“, *Telšių žinios*, 2012, sausio 3, Nr. 1 (1229), p. 5.
- ⁶⁰ A. Bubnys, op. cit., p. 140.
- ⁶¹ *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944)*, p. 410.
- ⁶² „Telz (Telsiai)“, op. cit.; G. Jokubauskis, A. Grigaravičiūtė, I. Smirnov, op. cit.; „Žydų naikinimo vietos Telšių apskrityje“, op. cit.
- ⁶³ „Žydų naikinimo vietos Telšių apskrityje“, op. cit.
- ⁶⁴ „Telz (Telsiai)“, op. cit.
- ⁶⁵ A. Bubnys, op. cit., p. 140.
- ⁶⁶ „Telz (Telsiai)“, op. cit.
- ⁶⁷ „Žydų naikinimo vietos Telšių apskrityje“, op. cit.
- ⁶⁸ A. Bubnys, op. cit., p. 141; „Žydų naikinimo vietos Telšių apskrityje“, op. cit.
- ⁶⁹ И. Дамба, op. cit., c. 38.
- ⁷⁰ A. Bubnys, op. cit., p. 141.
- ⁷¹ „Žydų naikinimo vietos Telšių apskrityje“, op. cit.
- ⁷² *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944)*, p. 410.
- ⁷³ Ibid., p. 409; „Žydų naikinimo vietos Telšių apskrityje“, op. cit.
- ⁷⁴ *Collection Management*, USA (Steveno Spielbergo fondas); S. Dovidavičiaus 1996 m. birželio 29 d. interviu su Feige Kagonaite-Kentriene, g. 1920 m. Telšių apskrities Pavandenės bažnytkaimyje.
- ⁷⁵ J. Gurvičius, op. cit., p. 74.
- ⁷⁶ S. Dovidavičius, „Žydų naikinimo vietos Telšių apskrityje“.
- ⁷⁷ A. Bubnys, op. cit., p. 141.
- ⁷⁸ „Telz (Telsiai)“, op. cit.
- ⁷⁹ A. Bubnys, op. cit., p. 141.
- ⁸⁰ „Telz (Telsiai)“, op. cit.
- ⁸¹ Ibid.
- ⁸² A. Bubnys, op. cit., p. 141.
- ⁸³ J. Gurvičius, op. cit., p. 74.
- ⁸⁴ „Telz (Telsiai)“, op. cit.
- ⁸⁵ J. Gurvičius, op. cit., p. 74.
- ⁸⁶ A. Bubnys, op. cit., p. 141.
- ⁸⁷ „Telz (Telsiai)“.
- ⁸⁸ И. Дамба, op. cit., c. 38–40.
- ⁸⁹ Telšių rajono Gerulių kaimo masinių žudynių,

⁹² S. Dovidavičius, „Žydų naikinimo vietos Telšių apskrityje“.

⁹³ A. Bubnys, op. cit., p. 141.

⁹⁴ J. Levinsonas, *Skausmo knyga*, Vilnius, 1997, p. 30.

⁹⁵ S. Dovidavičius, „Žydų naikinimo vietos Telšių apskrityje“.

⁹⁶ A. Bubnys, op. cit., p. 141.

⁹⁷ *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944)*, p. 409.

⁹⁸ Telšių rajono Gerulių kaimo masinių žudynių, įvykdytų 1941 m., moterų ir vaikų (žydų tautybės) kapai (1965 m. spalio 9 d., Nr. 79, Geruliai), LYA, f. 3377, ap. 58, b. 635, l. 98.

⁹⁹ И. Дамба, op. cit., c. 92.

¹⁰⁰ Ibid., c. 38–40.

¹⁰¹ Telšių rajono Gerulių kaimo masinių žudynių, įvykdytų 1941 m., moterų ir vaikų (žydų tautybės) kapai (1965 m. spalio 9 d., Nr. 79, Geruliai), LYA, f. 3377, ap. 58, b. 635, l. 98.

¹⁰² *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944)*, p. 409.

¹⁰³ S. Dovidavičius, „Žydų naikinimo vietos Telšių apskrityje“.

¹⁰⁴ „Telšių miesto žydų likimas“, *Juodoji knyga*, Vilnius, 1993, p. 324.

¹⁰⁵ И. Дамба, op. cit., c. 38–40.

¹⁰⁶ *Collection Management*, USA (Steveno Spielbergo fondas); S. Dovidavičiaus 1996 m. birželio 29 d. interviu su Feige Kaganaite-Kent-

riene, g. 1920 m. Telšių apskrities Pavandenės bažnytkaimyje.

¹⁰⁷ „Telz (Telsiai)“.

¹⁰⁸ И. Дамба, op. cit., c. 669; A. Eidintas, *Lietuvos žydų žudynių byla*, Vilnius, 2001, p. 292.

¹⁰⁹ И. Дамба, op. cit., c. 70.

¹¹⁰ J. Šochotas (Jehoshua Shochot), „Domicelė“, *Gyvybę ir duoną nešančios rankos*, p. 216.

¹¹¹ J. Gurvičius, op. cit., p. 75.

¹¹² S. Dovidavičius, „Žydų naikinimo vietos Telšių apskrityje“; A. Bubnys, op. cit., p. 142.

¹¹³ „Telšių miesto žydų likimas“, *Juodoji knyga*, p. 324.

¹¹⁴ И. Дамба, op. cit., c. 78–80.

¹¹⁵ J. Gurvičius, op. cit., p. 75.

¹¹⁶ S. Dovidavičius, „Žydų naikinimo vietos Telšių apskrityje“; A. Bubnys, op. cit., p. 142.

¹¹⁷ „Telz (Telsiai)“, op. cit.

¹¹⁸ „Telšių miesto žydų likimas“, *Juodoji knyga*, p. 324.

¹¹⁹ A. Bubnys, op. cit., p. 139–142.

¹²⁰ S. Dovidavičius, „Žydų naikinimo vietos Telšių apskrityje“.

¹²¹ Ibid.

¹²² A. Bubnys, op. cit., p. 140.

Ugnė Ražinskaitė

Vokietijos išdegintos žemės politikos padariniai Vištyčio apylinkių gyventojams Antrojo pasaulinio karo metais

Straipsnyje remiantis vienos šeimos istorija aptariama Vištyčio apylinkių (dab. Vilka-viškio r. Totorkiemio k.) gyventojų patirtis, susijusi su Antrojo pasaulinio karo pabaigoje nacių vykdytos išdegintos žemės politikos padariniais. Nagrinėjami evakuantų santykiai su civiliais ir kariškiais vokiečiais ir sovietais, taip pat su lenkais. Kreipiamas dėmesys į šeimos buitį ir karo patirtį tremtyje.

IVADAS

Išdegintos žemės taktika – tai griežčiausia priemonė, kurią besitraukianti iš okupuotų Rytų regionų vermachto kariuomenė taikė Antrojo pasaulinio karo pabaigoje¹. Šią kovos taktiką vokiečiai panaudojo jau 1943 m. traukdamiesi iš dab. Baltarusijos ir Ukrainos teritorijų ir viską pakeliui šluodami: vokiečių kariuomenė krovė į traukinių vagonus ir sunkvežimius viską, ką buvo įmanoma išvežti (maisto produktus, galvijus, mašiną, žmones kaip darbo jėgą), o tai, ko nebuvo įmanoma pasiimti su savimi atsitraukiant, sunaikino (pvz., grūdus Ukrainoje), padeginėjo miestus ir kaimus, sprogdino tiltus ir geležinkelio bėgius, naikino kitas komunikacijos priemones². Išdegintos žemės

taktika buvo siekiama susilpninti ekonominę ir karinę Sovietų Sąjungos galią, sumažinti potencialių sovietų kareivių ir karo pramonės darbininkų skaičių³. Tiesa, bent jau Pietų Ukrainoje, vykdamas išdegintos žemės politiką, pasiekta priešingo rezultato – nusiaubtų teritorijų gyventojai papildė Raudonąją armiją kone 80 tūkst. kareivių⁴.

Panašaus besitraukiančių vokiečių elgesio tikėtasi ir Lietuvoje⁵. Archyviniai šaltiniai rodo, kad lenkų pagrindžio Lietuvoje vadovai neatmetė galimybės, jog traukdamasis vermachtas vykdys prievartinę gyventojų evakuaciją, nenorintys evakuotis gyventojai bus represuojami, šaudomi, į butus ir rūsius bus mėtomos granatos, sprogdinama, padeginėjama ir t. t.⁶ Iš tiesų vokiečių okupacinė valdžia 1944 m. vasario mėn. pradėjo ruošti Lietuvos ūkio įstaigų evakuacijai ir naikinti⁷. Prie Lietuvos artėjant frontui, naciai ėmė masiškai naikinti pramonės ir transporto objektus, grobti ir gabenti į Vokietiją materialines vertybes⁸. Miestuose buvo plėšiamos parduotuvės, sandėliai, sprogdinami fabrikai (pvz., Panevėžio cukraus fabrikas)⁹.

Daug žalos patyrė ir Lietuvos kaimas. Besitraukiantys vermachto ir SS daliniai padeginėjo trobesius ir nupjautus rugius¹⁰. Buvo rekvizuojami gyvuliai: arkliai, karvės,

kiaulės ir t. t.; sudeginta ir sugriauta 47 830 Lietuvos ūkininkų namų¹¹. Vykdydami išdegintos žemės taktiką, naciai planavo 1944 m. įvykdyti ir dalinę lietuvių tautos evakuaciją į Reichą¹². Alfredo Rosenbergo nuomone, iš Lietuvos turėjo būti evakuoti vokiečiams nusipelnę asmenys su šeimomis, taip pat asmenys, tinkami karo ir darbo tarnybai. 1944 m. vasarą ir rudenį savo noru arba prievarta Vokietijoje atsidūrė apie 200 tūkst. Lietuvos gyventojų¹³. Pasibaigus karui, dalis šių į Vokietiją dirbti išvežtų arba evakuotų žmonių grįžo arba buvo prievarta grąžinti į Lietuvą¹⁴.

Šio straipsnio objektas – naciams 1944 m. vykdant išdegintos žemės politiką į Vokietiją „evakuotų“ žmonių patirtis: nesavavališkas gimtųjų namų palikimas, klajonės pafrontės zonoje prižiūrimiems SS pareigūnų, priverstiniai darbai vokiečių ir rusų karininkų įsakymu, galiausiai grįžimas į Lietuvą karui pasibaigus ir visi išdegintos žemės politikos sukelti sunkumai (badas, būsto trūkumas).

Lietuvių istoriografijoje vokiečių okupacijos laikotarpis gana menkai tyrinėtas. Solidžią monografiją šia tema „Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)“ parašė Arūnas Bubnys¹⁵, tačiau toks vokiečių okupacijos aspektas kaip priverčiamieji lietuvių darbai Vokietijoje joje mažai tyrinėtas. Knygoje paliesta ir lietuvių evakuacijos tema 1944 m., tačiau tik bendrais bruožais, nekeliant tikslo smulkiau aptarti evakuotų žmonių patirties pačioje Vokietijoje.

Kalbant apie 1944 m. lietuvių evakuaciją į Vokietiją, išdegintos žemės politikos rezultatus, šaltiniuose ir istoriografijoje esama prieštaravimų¹⁶. Pirmiausia, neaišku, kaip vadinti 1944 m. „evakuotus“ žmones: tremtiniais ar pabėgėliais? Pvz., sovietinių šaltinių duomenimis, Šiaulių apskrities valsčiuose buvo po 4–5 ūkius, kurių savininkai pasitraukė kartu su vokiečiais „iš baimės“¹⁷. Labai galimas dalykas, kad žmonės, prisimindami

pirmosios sovietų okupacijos baisumus, bėgo nuo antrosios iš dalies ir savo noru, genami baimės. Tačiau šių žmonių padėtis buvo labai dviprasmė. Kaip atsiminimuose rašo Vytautas Nezgada, pasilikti Lietuvoje ir slėptis buvo labai pavojinga, nes žmonės galėjo „būti apkaltinti sąmoningai laukia sovietų invazijos“¹⁸. Taigi tokie žmonės galėjo būti vokiečių represuoti kaip palankūs sovietams.

Problemiškas ir išdegintos žemės politikos rezultatų Lietuvoje klausimas. Sunku spręsti apie jų mastą Lietuvoje, kadangi įvairiose vietovėse besitraukiančios vokiečių kariuomenės veiksmai skyrėsi¹⁹. Labiausiai nuo karo veiksmų 1944 m. nukentėjo ruožas, kuriame frontas buvo nusistovėjęs ilgiau (Vilkaviškio–Šakių–Raseinių–Kursėnų linija), taip pat Rytų Prūsijos prieigose buvę miestai, miesteliai ir gyvenvietės²⁰. Šiose vietovėse vokiečių karinė vadovybė keldino gyventojus iš pafrontės zonos, mobilizavo juos kasti apkasų ar statyti kitų karinių įtvirtinimų²¹. Kalbant apie padėtį po karo, problema yra ta, kad pirmuosiuose po „išvadavimo“ sovietų šaltiniuose padėtis daugelyje iš vokiečių atkovotų Lietuvos apskričių, miestų ir miestelių vaizduojama kaip palyginti gera, su nedideliais žmonių ir materialiniais nuostoliais²². Visiškai kitokių vertinimų sovietų šaltiniuose atsiranda vėliau – duomenys apie vokiečių okupantų nuostolius pradėti sparčiai didinti²³. Dėl šios priežasties sunk

padėtį tiriamoje vietovėje (Vilkaviškio r. Totorkiemio k.) per visą vokiečių okupacijos laikotarpį (1941–1944): vokiečių okupantų elgesį su gyventojais, jų materialiniu turtu; gyventojų lietuvių požiūrį į vokiečių okupantus; 2) išanalizuojant tiriamos vietovės gyventojų potyrius per 1944 m. evakuaciją: jų buitį Vokietijoje, priverčiamuosius darbus, santykius su kitais lietuviais, su vokiečių civiliais, kareiviais, karininkais, taip pat su lenkais; 3) išnagrinėjant evakuotų žmonių padėtį sovietų armijai įžengus į Vokietiją, jų santykius su sovietų kareiviais ir karininkais; 4) aptariant padėtį karui pasibaigus; evakuotų žmonių patirtį grįžtant į gimtinę ir padėtį jau sugrįžus (badas, būsto stoka).

Straipsnio chronologinės ribos – 1941–1945 m. Pirmoji data pasirinkta dėl konteksto ir siekiant tyrimo vientisumo, kadangi įvertinti nacių vykdytą politiką galima tik atsižvelgiant į padėtį pačioje vokiečių okupacijos pradžioje. 1945-ieji kaip ribinė data pasirinkti ne tik dėl to, kad tais metais baigėsi karas ir Ražinskų šeima, kurios atsiminimais šiame straipsnyje remiamasi, sugrįžo iš Vokietijos, bet ir dėl to, kad, sovietų armijai okupavus Lietuvą, buvo netikslinga tolesnių šeimos gyvenimo įvykių sieti su patirtimi Vokietijoje. Ražinskų šeimai grįžus iš tremties, plačiau aptariamas tik bado epizodas iškart po karo.

Interviu metodu surinktą medžiagą, kuria toliau remiamasi, sudaro pokalbiai su dviem pateikėjais: Justinu Petru Ražinsku (g. 1930 m. Totorkiemio k.) ir Terese Ražinskaite-Jakštienė (g. 1933 m. Totorkiemio k.). Abu pateikėjai (brolis ir sesuo), vokiečiams 1944 m. priverstinai evakuojant žmones į Rytų Prūsiją, į Vokietiją pateko kartu su savo šeima. Tyrime taip pat remiamasi šiųdviejų pateikėjų brolio Alfonso Ražinsko (1920–1987) atsiminimais, jo paties užrašytais 1983 m. A. Ražinsko atsiminimuose išsamiai atsispindi šeimos potyriai evakuacijos metu, tremties detalės, santykiai su vokiečių karei-

viais, karininkais, lenkais, taip pat su rusų karininkais.

Iš šaltinių dar reikia paminėti šių žmonių kraštiečio V. Nezgados (iš Vilkaviškio r. Rėčiūnų k.) atsiminimus²⁴, kuriuose aprašoma Vištyčio apylinkių padėtis per vokiečių okupaciją. Aiškinantis padėtį Lietuvoje šiuo laikotarpiu, naudojamos ir Amerikos pasiuntinybės Stokholme dokumentais, kuriuos parengė ir išleido Thomas Remeikis²⁵. Šiuose pranešimuose atsispindi socialinė ir ekonominė krašto padėtis, esama svarbių niuansų, atspindinčių moralinį vokiečių kariuomenės nusiteikimą traukiantis iš Lietuvos. Dalios Sruogaitės 1944 m. atsiminimai „Atminties archeologija“²⁶ suteikė vertingos informacijos apie bendrą Lietuvos gyventojų būseną traukiantis vokiečių kariuomenei bei kaip skirtingai į tai reagavo inteligentai ir kaimo žmonės.

Šiek tiek naudingos informacijos esama ir Christopho Dieckmanno knygoje „Karo belaisvių ir civilių gyventojų žudynės Lietuvoje 1941–1944“²⁷. Iš nelietuviškos istoriografijos nepamainomas šiam tyrimui buvo Normano Davieso veikalas „Kariaujanti Europa: 1939–1945“²⁸. Jis padėjo įsigilinti į karo kontekstą ir atsekti, kaip nevienodai karas paveikė įvairias žmonių grupes, geriau suprasti jų potyrius. Knyga „Scorched Earth“²⁹ leidžia apžvelgti išdegtos

Klausimai apie pateikėjo ryšį su nagrinėjama tema

6. Kur Jūs gyvenote 1941–1944 m.?
7. Koks tuo metu buvo Jūsų pagrindinis užsiėmimas?
8. Kaip vokiečiai elgėsi su Jūsų krašto žmonėmis nuo okupacijos pradžios (1941 m.)?
9. Koks buvo Jūsų požiūris į vokiečių okupantus?
10. Kada Jūsų krašte pradėta vežti į Vokietiją dirbti?

Pagrindiniai klausimai

11. Kaip manote, kodėl vokiečiai vežė Jūsų krašto žmones į priverčiamuosius darbus?
12. Kaip elgėtės, kai Jums buvo liepta palikti namus?
13. Kokius daiktus ėmėte ar galėjote pasiimti su savimi iš namų į Vokietiją?
14. Kas Jūsų krašte organizavo ir prižiūrėjo žmonių vežimą į priverčiamuosius darbus Vokietijoje? Ar tarp jų buvo lietuvių tautybės žmonių, kuriuos pažinojote? Jei taip, nurodykite.
15. Kas nutiko žmonėms, kurie pasipriešino priverstiniam varymui į darbus?
16. Ką varė kartu su Jumis į Vokietiją?
17. Kur nakvodavote pakeliui į Vokietiją?
18. Iš kur gaudavote maisto ir kokio?
19. Gal prisimenate, kokias vietas pravažiavote pakeliui?
20. Kokius darbus Jums liepė dirbti Vokietijoje?
21. Kaip vertinote civilius ir kariškius vokiečius 1944–1945 m. Vokietijoje? Kaip jie elgėsi su Jumis?
22. Kaip 1944 m. vertinote vokiečių galimybę laimėti karą ir kas lėmė tokį Jūsų požiūrį?

23. Ar Vokietijoje buvote atsiskyręs (-usi) nuo savo šeimos? Jei taip, kaip paskui suradote šeimos narius?
24. Kaip Vokietijoje sutarėte su kitais lietuviais?
25. Kas Vokietijoje Jus labiausiai traumavo?
26. Kaip atsimenate savo kasdienybę Vokietijoje?
27. Kaip suaugę Jūsų šeimos nariai Vokietijoje elgėsi su vaikais?
28. Kokie buvo Jūsų santykiai su lenkais?
29. Kaip elgėsi rusų kariuomenė, įžengusi į Vokietiją?
30. Kaip elgėsi rusai, suradę Jus Vokietijoje?
31. Kaip vertinote rusų kareivius ir karininkus? Kaip jie elgėsi su Jumis?
32. Kaip rusai elgėsi su pasilikusiais vokiečių civiliais (kolonistais)?
33. Kokia padėtis 1945 m. buvo Lietuvos–Vokietijos pasienyje praūžus frontui?
34. Kaip dažnai pasitaikydavo plėšimų ir kas juos vykdė?
35. Kaip 1945 m. grįžote į Lietuvą?
36. Ką radote grįžę į gimtinę po karo?
37. Kur gyvenote grįžę į gimtinę?
38. Kaip išgyvenote badą po karo?
39. Ar į Lietuvą ateidavo badaujančių žmonių iš kitur? Jei taip, tai iš kur ir kaip jie elgėsi?

INTERVIU NR. 1*

Teresė Ražinskaitė-Jakštienė (g. 1933 m. spalio 12 d. Totorkiemio k.) 1941–1944 m. gyveno kartu su tėvais Totorkiemio k. ir ėjo į mokyklą. Šeima ūkininkavo, laikė gyvulių, todėl padėdavo tėvams ganydama žąsis. Nuo 1957 m. gyvena Vilkaviškio r. Vištyčio sen. Meiliūnų k.

* Abiejų interviu kalba netaisyta.

